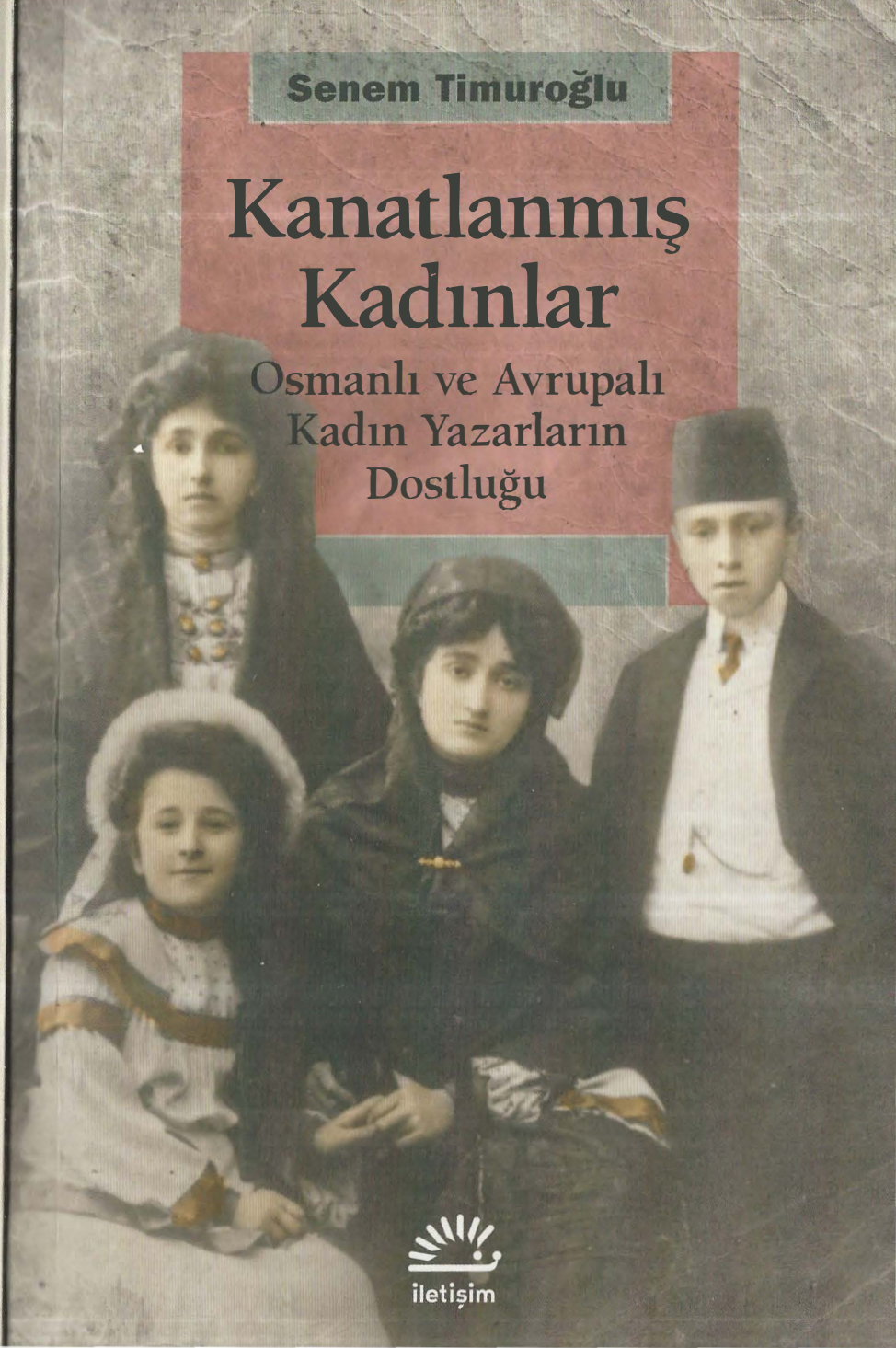
Senem Timuroğlu • KANATLANMIŞ KADINLAR

Senem Timuroğlu

Kanatlanmış Kadınlar

Osmanlı ve Avrupalı Kadın Yazarların Dostluğu

iletişim

SENEM TİMUROĞLU

Kanatlanmış Kadınlar

SENEM TİMUROĞLU Notre Dame de Sion Fransız Lisesi'ni bitirdikten sonra Mimar Sinan Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu. Paris'te Doğu Dilleri ve Kültürleri Enstitüsü'nde ve Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı bölümünde iki yüksek lisans derecesi aldı. 2017'de Paris Sorbonne IV'te "19. yüzyıl Osmanlı ve Fransız Kadın Edebiyatına Feminist ve Transnasyonal Bakışlar" adlı tezini tamamladı. 2009 yılından beri Özyeğin Üniversitesi'nde Türk Edebiyatı derslerinin yanı sıra toplumsal cinsiyet ve edebiyat, feminist teori üzerine seçmeli dersler vermektedir. Araştırma alanları arasında kadın edebiyatı tarihi, dişil yazı, Fransız feminizmi ve post-hümanist teoriler bulunmaktadır.

İletişim Yayınları 2864 • Araştırma-İnceleme Dizisi 463
ISBN-13: 978-975-05-2807-1
© 2020 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2020, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
YAYINA HAZIRLAYAN Aksu Bora
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Taha Toros Arşivi (bkz. kitapta s. 226)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 45030
Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11
Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

SENEM TİMUROĞLU

Kanatlanmış Kadınlar

Osmanlı ve Avrupalı Kadın Yazarların Dostluğu

iletişim

Babama ve oğlum Mert Deniz'e...

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR *11*
SUNUŞ *15*

Giriş *17*

BİRİNCİ BÖLÜM

Fatma Aliye: 19. Yüzyılda Osmanlı'nın İlk Transnasyonal Müslüman Kadın Yazar ve Düşünürü *23*

Erkeklerden oluşan güvenlik ağı ile haremden "agora"ya çıkış *28*

Baba-kız ilişkisi *28*

Fatma Aliye - Ahmet Mithat ilişkisi *31*

Ağabey-kızkardeş ilişkisi *45*

Judith'in kaderine boyun eğmeyen bir yazar *48*

Çocukluk ve genç kızlık çağı *48*

Evlilik çağı *54*

Fatma Aliye ve kızları *62*

Fatma Aliye ve George Sand *66*

Osmanlı agora'sından sınırların ötesine *71*

Nisvan-ı İslâm *76*

Fatma Aliye'yi, Avrupa feminizmi ve aydınlanmış dindar söylemlerle birlikte okumak *90*

İlk kadın feylesof *95*

Histeri'nin alanından kadın aklın egemenliğine *100*

Sonuç: Fatma Aliye, sınırları aşan bir yazar *117*

İKİNCİ BÖLÜM

Avrupa'ya Seyahat Eden İlk Osmanlı Kadınları ve Avrupalı Kadın Dostları *123*

Haremden kaçanlar: Avrupa; Osmanlı kadınlarının özgürlük mekânı *124*

Selma Rıza (Feraceli) (1872-1931) *128*

Hayriye Ben-Ayad *134*

Şeref Hanım *138*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

***Les Désenchantées*: Osmanlı'nın Mutsuz Kadınları** *151*

Pierre Loti ve Osmanlı erkek reformcularının *Les Désenchantées* hakkındaki yorumları *158*

"Mutsuz kadınların" özgürlük yolculuğunda Avrupalı kadın dostları *169*

Marc Hélys (Marie Léra), *Kapalı Bahçe ve Le Secret des Désenchantées* (*Desenchantées'nin Sırrı*) *174*

Marcelle Tinayre: *Bir Kadın Gezgin Tinayre'nin Günlüğü*: Pierre Loti'nin *Les Désenchantées* romanına bir yanıt *183*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Hatice Zinnur ve "Zeynep Hanım": Var ile Yok Arasında Bir Entelektüel Osmanlı Kadını *191*

Hatice Zinnur'un gizemli yaşamöyküsünün peşinde *191*

Zinnur, Nuriye ve Marc Hélys'in magazinleştirilen öyküsü *200*

Hatice Zinnur'un, Marc Hélys ve Grace Ellison'un akademide tartışmalı varlığı *205*

***Bir Türk Kadının Avrupa İzlenimleri*:**
Ne Doğu ne Batı, "hiçbir yer"de kadın olmak *209*
Zeynep ve Grace Ellison arasında
özene dayalı bir etik *214*
Uygarlık rüyasının sonu *217*
"Özgür kadın"ı aramak *219*

KAYNAKÇA *239*
DİZİN *245*

TEŞEKKÜR

Bu kitap 2017 Aralık ayında Paris Sorbonne Üniversitesi IV'te savunduğum "19. ve erken 20. yüzyıl Osmanlı ve Fransız Kadın Yazarların Yapıtlarına Feminist Transnasyonal Bir Bakış" başlıklı tezimin kitaplaştırılmış halidir. Dolayısıyla kitabı doğuran tezime katkıda bulunan herkese teşekkürü borç bilirim. Öncelikle tez danışmanım Prof. Sophie Basch'a, tez çalışmamın en başından beri bana verdiği güç, moral ve destek ile karşıma çıkan tüm zorlukları, kolaylıkla atlatabilmemi sağladığı, bana sevgiyle rehberlik ettiği için minnettar olduğumu belirtmek isterim.

Dikkatli ve titiz okuması, değerli yorumlarıyla kitabımın tamamlanmasında büyük emeği geçen jüri üyem Prof. Nüket Esen'e sabrı, bana ayırdığı zaman ve emekleri için ne kadar teşekkür etsem azdır.

Tez jüri üyelerim Timour Muhiddin ve Dr. Alexandre Toumarkine'e çalışmamı değerlendirmeyi kabul ettikleri için teşekkürü borç bilirim.

Tez yolculuğumun başında, Paris-İstanbul arası tüm idari işlemleri takip ederken yanımda olan, yardımsever ve iyi kalpli Dr. Efstratia Oktapoda'ya içten teşekkürlerimi sunarım.

Araştırmalarım için Paris'e her gelişimde bana sıcacık evini açan Celin Vuraler'e içten dostluğu için minnettarım.

Tez yazmaya karar verme aşamasında içimdeki ateşi yakan, üniversiteden bu yana akademik yolculuğumda yanımda olan Seval Şahin'e, tez çalışmasının başlangıcından sonuna kadar, araştırmalarımın sonuçlarını sabırla dinleyen, her yazdığımı okuyan ve değerli önerilerde bulunan, manevi desteğini, dostluğunu her an hissettiğim çalışma arkadaşım Çimen Günay-Erkol'a içten teşekkür ederim.

Bu tez, parçası olmaktan gurur duyduğum Özyeğin Üniversitesi'nin rektörü Prof. Dr. Esra Gençtürk'ün maddi ve manevi desteği sayesinde tamamlanabilmiştir. Desteklerinden dolayı sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Aynı şekilde, üniversitedeki çalışma arkadaşlarım Güray Erkol, Şima İmşir, Wendy Wiseman, Ali Serdar, Alper Açık, Michel Martinez, Egem Atik, Esra Derya Dilek, Fatma Damak, Güneş Sezen ve Uğur Çalışkan'a heyecanlı ancak bir o kadar da yorucu yolculuğumda gösterdikleri anlayış ve destekleyici sohbetleri için teşekkür ederim. Özyeğin Üniversitesi Kütüphanesi çalışanları İlkay Holt, Muhteşem Önder, Özlem Efe, Ayhan Bozkurt'a kaynaklara ulaşmamda bana sağladıkları müthiş destek için çok teşekkür ederim.

Tezin yalnızca Fransızca çeviri ve düzeltisinde bana sağladığı destek ve Fransızcanın inceliklerini bana öğrettiği için değil, buluşlarımı heyecan ve tutkuyla dinlediği, ele aldığım kadın yazarların yapıtlarını benzer bir tutkuyla okuduğu, benimle değerli fikirlerini paylaştığı, tartıştığı için Jeanine Riegel'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Çocukluğumdan bu yana, ruh yoldaşlarım olan Merve Titiz ve Melis Karadeniz'e tez sürecinde de beni yalnız bırakmadıkları için teşekkür ederim.

Kızkardeşim Ufuk her zaman olduğu gibi tez sürecinde de maddi ve manevi desteklerini benden esirgemedi; her za-

man arkamda olduğunu bana hissettirdiği, aramızda kurabildiğimiz kızkardeşlik dayanışması için çok şanslıyım. Annem, erkek kardeşim Kemal, eşim Barbaros ve oğlum Mert Deniz'e tez süreci boyunca bana gösterdikleri sabır ve yokluğumda gündelik yaşamın zorunluluklarını sevgiyle üstlendikleri için ne kadar teşekkür etsem azdır. Uykusuz gecelerde, masa başında yanımda varlığıyla bana destek olan Kedimiz Şanslı'yı da anmak isterim.

Bu çalışmadaki kadınların Türkçe'de okurla buluşmasına katkıda bulunan Aksu Bora'ya ve Tanıl Bora'yla beraber tüm İletişim Yayınları çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

Ancak bu kitap, ideallerime her zaman saygı duyan ve inanan, küçüklüğümden beri kendi gücümü keşfetmem, özgüven, özsevgim ve özsaygımın gelişmesinde büyük rolü olan babam olmasaydı doğamazdı. Bu çalışmayı ona ve oğluma ithaf ediyorum.

SUNUŞ

19. yüzyıl sonlarında artık iyice ortaya çıkmaya başlayan Osmanlı kadın yazarlar son yıllarda epey ilgi çeker oldu ve haklarında birçok çalışma yapıldı. Elinizdeki bu çalışma ise Osmanlı kadın yazarların yazdıkları ile dönemin Fransız kadın yazarlarının yazdıklarını karşılaştırmalı olarak ele alıp konuya yeni bir bakış açısı getiriyor. Osmanlı kadınların kendi hayatları ve Avrupa izlenimleri hakkında söyledikleri ile İstanbul'a gelen Fransız gezgin kadın yazarların "harem" hayatı ile ilgili tespitleri birlikte ele alınıyor. Kadın özgürlükleri konusunda Osmanlı'da ve Avrupa'da yaşanan benzer mücadeleler çeşitli bireylerin kendilerine özgü deneyimleri ile ortaya konuyor.

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı Osmanlı kadın hareketinin önemli figürlerini ve onların yazdıklarını bu denli ayrıntılı ele alan başka bir çalışmaya ben rastlamadım. İlk kadın romancı kabul edilen Fatma Aliye Hanım bu dönemin –erkek yazarlar dahil– en önemli yazarlarından biri olduğundan ayrıntılı bir biçimde ele alınıyor; George Sand ile karşılaştırılması dahil hakkında birçok ilginç tespit yapılı-

yor. Avrupa'ya seyahat eden ilk Osmanlı kadınları olan Selma Rıza, Hayriye Ben-Ayad ve Şeref Hanım'ın ve Hatice Zinnur'un yazdıklarıyla bu kadınların Batı dünyasını algılayışları önümüze seriliyor. Ardından da aynı dönemde Osmanlı kadınları ile ilgili yazan bazı Fransızların eserleri tartışılıyor.

Bu ilgi çekici, renkli konu aslında bir doktora tezi çalışması. Senem Timuroğlu'nun, Paris Sorbonne Üniversitesi'nde Prof. Sophie Basch danışmanlığında yazdığı doktora tezinin ikinci danışmanı bendim. 2014 ile 2017 yılları arasındaki yazma sürecinde Fransız yazarlarla ilgili kısımlardan Prof. Basch, Osmanlı yazarlarla ilgili kısımlardan ise ben sorumluydum. Bu tez vesilesiyle ayrıntılı bilmediğim dönemin Fransız kadın yazarlarını da öğrenmiş oldum. Bu kadınların Osmanlı kadını karşısında duruşlarının çeşitliliği, tek tip "Osmanlıya Batı'nın bakışı" klişelerinin ne kadar yanıltıcı olduğunu gösteriyordu. Tabii 19. yüzyılda Fransız gözüyle Osmanlı kadını denince kendisi kadın olmasa da konunun olmazsa olmazı –benim pek sevmediğim– Pierre Loti kısımları da çok ilgi çekiciydi. Bu uzun ve ayrıntılı araştırma ve değerlendirmenin sonunda, 15 Aralık 2017'de Senem doktora tezini Sorbonne'da başarı ile savundu.

Bu çalışma dünya kadın edebiyatının ele alınış biçimlerine de eleştiriler getiriyor ve bazı yeni öneriler sunuyor. Özellikle 19. yüzyıl sonu Osmanlı ve Fransız kadın yazarları biraz daha iyi tanımanın ve bu kadınların kendi dünyalarını ve birbirlerinin hayatlarını algılayışlarını okumanın çok heyecan verici olduğunu düşünüyorum.

NÜKET ESEN
Cunda

Giriş

Yola çıkış noktam, 19. ve erken 20. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun entelektüel dünyasını etkileyen Aydınlanma felsefesinin sebep olduğu, Müslüman Osmanlı kadın aydınlar üzerindeki zihniyet dönüşümünü araştırmaktı. Dünyada farklı zamanlarda başlayan ve farklı biçimlerde tezahür eden ekonomik ve felsefi değişim rüzgârı, Osmanlı'ya uğradığında kadınların düşünce dünyasını, inançlarını, yaşam tahayyüllerini nasıl etkilemişti? Bu sorunun peşinden gittiğimde, bu değişimin Osmanlı Müslüman kadınları için örgütlü bir özgürlük mücadelesine dönüştüğünü ve bu mücadelede Avrupalı kadınlar ile türlü temaslar, fikir alış verişi, etkileşimler içerisinde olduklarını fark ettim. Böylece, çalışmama kendi ulusal sınırlarını aşarak, Doğu ve Batı olarak kesin çizgiler ile ayrılarak inşa edilen söylemlere rağmen, birbirleriyle buluşmayı başarmış Osmanlı ve Avrupalı kadınları aldım.

Dünyanın radikal değişimlerden geçtiği bu dönemde, kadınların özgür dünya tahayyüllerini kültürler arası, sınırlar arası temas noktalarında paylaştıklarını, çoğalttıklarını gördüm. Bu ya yolculuk ederek ya da yazarak mümkün olmuş-

tur. Her ikisini gerçekleştirenler olduğu gibi, yalnızca başka dillere çevrilen yapıtları aracılığıyla düşünceleri sınırları aşabilmiş olanlar da vardır. İşte bu çalışmada, yapıtları Avrupa dillerine çevrilmiş ve/ya da Avrupa'ya seyahat etmiş Müslüman Osmanlı kadın yazarları ve onlar ile dost olmuş Avrupalı kadın yazarların yapıtları okurla buluşuyor. Bu temasların ne derece erkeklerin sınırladığı, kısıtladığı, tanımladığı, böldüğü, düşmanlaştırdığı Doğu ve Batı siyasetini aşabildiğini, ne kadar bu tanımları esnetebildiği, klişeleşmiş kalıplara itiraz edebildiğini göreceğiz.

"Sınırları aşan" yapıtları önüme koyduğumda, Avrupamerkezli beyaz, Batılı, erkek edebiyat tarihinde hepsinin "harem edebiyatı" piyasasının birer parçası sayıldığını gördüm. Bu dönemde Avrupa'da Doğu, romanlarda, gezi kitaplarında, gezi rehberlerinde, resimlerde, fotoğraflarda, reklam ve afişlerde pek revaçtaydı. Kapıları sımsıkı kapalı, saklı bir dünya olduğu için Avrupalıların hayalgücünü fazlasıyla kurcalayan, etrafında çoklu bir mitolojinin kurulduğu "harem" ve "odalık" imgeleri, Doğu'yu yansıtan en önemli unsurlardı. Harem, Batılı zihniyet tarafından Doğulu erkeğin despotluğunun simgesi, şehvet odağı bir mekâna indirgenmişti. Bu çalışmada, hareme, toplumsal cinsiyetin inşa edildiği, kurulduğu bir mekân gözüyle bakacağız; kadınlıkları bu mekânda inşa edilen yazarlarımızın toplumsal cinsiyet normlarına karşı itirazları, bu normları dönüştürme mücadeleleri, yeni kadınlık ve erkeklik tasavvurlarının, toplumsal cinsiyet önerilerinin neler olduğu üzerinde duracağız. Dolayısıyla harem, bu kadınların yapıtlarında dönüşen, değişen, sınırları genişletilen, aşılan, yeniden yazılan bir mekân olarak ele alınacak. Müslüman Osmanlı kadınlarının "kendine ait odası" olarak "harem" ve Avrupalı hemcinslerini kabul ettikleri, böylece sınırların ötesinden fikirlerin çarpıştığı bir karşılaşma mekânı olarak harem. Bu, aynı zamanda me-

cazi anlamda bir karşılaşma; Müslüman bir Osmanlı kadının yazdıklarını İngiltere'deki evinde okuyan bir kadın okur da aslında kendi "harem"inde farklı kültürden hemcinsiyle sohbet etmektedir.

Kitapta, sırasıyla Fatma Aliye (1862-1936), George Sand (1804-1876), Marc Hélys (1874-1956), Marcelle Tinayre (1870-1948) ve Hatice Zinnur'un (1883-1923) yapıtlarına bakacağız. Bize yeni bir çağın başlangıcında özgürlüğe doğru kanat açmış kadınların sözlerini iletecekler. Yapıtların çeşitliliği, farklı kadınlık deneyimleriyle karşılaşmamızı sağlıyor. Böylece, "harem edebiyatı" altında zamanda donmuş, statik bir kavram olan "harem"i de çoğul kimliklerin deneyimlerinin yer aldığı, tarih boyunca değişen, dönüşen bir mekân olarak yeniden düşünmemizi sağlıyorlar. Yapıtlara bireysel öyküler, özgürlük mücadelesi anlatıları penceresinden bakacağım. Ve çok dilli ulusötesi edebiyatlar olarak, dünya edebiyatı içinde konumlandırarak hak ettikleri yeri bulmalarına aracı olmayı umuyorum.

Erkeklerin fantezilerinde yarattıkları, kalemleriyle şekillendirdikleri "Doğu" ve "Batı"nın kadın imgeleri, haremde yaşayan kadınların kaleminde sarsılıyor; kadınlar bize, her iki kültürün de patriyarkal ideoloji anlamında kültürel benzeşimler ve etkileşimlerle birbirine geçtiğini, hatta yarattıkları kutuplaştırıcı çatışmalarla birbirlerinin gücünü beslediklerini gösteriyor. Böylece yapıtlardaki fikirler, tek cinsiyetli kurulan paradigmalara bir nefes alanı açıyor.

Yapıtları, Oryantalizm ve Oksidantalizm teorileri içerisinden okumayı özellikle tercih etmedim. Zira bu söylemler, Laura Nader'in, "Orientalisme, Occidentalisme and the Controle of Women"[1] başlıklı makalesinde belirttiği gibi, kadınları ayrıştırarak kontrol altında tutar. "Biz ve onlar"

1 Laura Nader,"Orientalisme, Occidentalisme and the Controle of Women", *Cultural Dynamics*, 2 (3), 1989, s. 323-355.

arasındaki farklılıklara dayanarak oluşturulan diğer toplumlardaki kadınlık imgeleri, yerel ataerkil sisteme itaat normlarını pekiştirmek üzere tasarlanır. Ben yapıtları, 19. yüzyılda neredeyse tüm dünyaya yayılan kadın özgürlüğü hareketinin etkisiyle, kendilerini yeniden inşa eden kadın tanıklıkları olarak okuyacağım.

Bu tanıklıkları, Chandra Talpade Mohanty'nin, "Under Western Eyes: Revisited: Feminist Solidarity through Anticapitalist Struggles"[2] başlıklı makalesinde belirttiği gibi, kültürlerarası feminist çalışmalar için en kullanışlı ve üretken olduğunu düşündüğüm, karşılaştırmalı feminist araştırmalar yöntemiyle okuyacağım. Mohanty'nin de belirttiği gibi, bu, kültürlerarası kadın yapıtlarına, hakiki bir evrensellik ve demokratik bakışa dayanan, deneyim, konum ve tarihe dair karmaşık ilişkisel anlayışı göz önünde bulundurarak yaklaşmak demektir. Avrupa'yı merkeze alan, Avrupa üstünlüğünü vurgulayan farklılıklara ve hiyerarşiye dayanan karşılaştırmalı bakışın aksine, bu yöntem kadınlar arasındaki tarihsel ve kültürel açıdan özgül "ortak farklılıklar"a vurgu yapar, farklılıkların ve ortak özelliklerin her bağlamda birbirleriyle ilişki ve gerilim içinde var olduğunu gösterir. Karşılaştırmalı feminist araştırmalar modeli, yerelin ve küreselin fiziksel coğrafya veya toprak terimleriyle tanımlanmadığı, aynı anda varolduğu ve birbirini kurduğu öncülüne dayanır. Karşılaştırmalı bakış, beyaz olmayan Amerikalı kadınlar ile beyaz kadınların ve Üçüncü Dünyalı/ Güneyli kadınların tarihleri, deneyimleri ve mücadelelerinin birbirine bağlı olduğunu gösterir. Her tarihsel deneyimin başkalarının da deneyimini anlattığını, yalnızca farklı kadın gruplarının ırk, sınıf, toplumsal cinsiyet, ulus ve cinselliğinin kesişmesini de-

2 Chandra T. Mohanty. "Under Western Eyes: Revisited: Feminist Solidarity through Anticapitalist Struggles", *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 2002, cilt 28, no. 2.

ğil, bu kadınların tarihlerinin nasıl birbirleriyle bağlantılı olduğunu da dikkate alır. Baskı ve sömürünün yanında, mücadele ve direnişin bireysel ve kolektif deneyimlerini konu edinir (521). Kuşkusuz yapıtları bu yöntemin bir diğer adı olan "transnasyonal" yani "ulusötesi" karşılaştırmalı bakışla ele alabilmeyi mümkün kılan bir nitelik de Osmanlı ve Fransız kadın yazarların yapıtlara yansıyan "kültürler ötesi" kimlikleridir. Ulus ötesi deneyimler yaşayan, iki ya da daha çok dili bilen, bazıları fiziksel olarak çoklu kültürler, coğrafyalar, mekânlara uzanan ama tümü kendilerini çeşitlilik içerisinden ifade eden ve eğiten esnek kimliklerdir.

Bu kitapta okurla buluşacak bu yazarlar, ulusal edebiyat kanonlarında yer almıyor. Kuşkusuz bu kitabın en büyük amacı bu değerli tanıklıkları, eril ulusal edebiyatların cinsiyet, ırk, sınıf etrafında belirlediği, tanımladığı tüm sınırların ötesinde konumlandırarak değerli kılmaktır.

Fatma Aliye: 19. Yüzyılda Osmanlı'nın İlk Transnasyonal Müslüman Kadın Yazar ve Düşünürü

1 Ocak 2009 tarihinde günümüz siyasi iktidarı "ılımlı" İslâmi hükümet, yeni 50 TL'lerin arka yüzüne Türk edebiyatının ilk kadın yazarı, Fatma Aliye'yi koymaya karar verir. Bu karar Osmanlı modernleşmesi sürecinde başlayan kutuplaşmanın diğer kanadında bulunan Cumhuriyetçi, Batıcı aydınların itirazına uğrar. Bu itiraza göre Fatma Aliye, dünya tarafından tanınan ve halkın ulusal kimliğini yansıtan bir şahsiyet değildir; bunun için banknotta yer alması uygun olmaz. Bu kanattaki akademisyenlerin önerisi, Halide Edip Adıvar'dır. Bu tartışma Batıcıların, Osmanlı mirasıyla aralarına koydukları keskin mesafeyi gözler önüne serdiği gibi, Fatma Aliye'nin Cumhuriyet tarihinde İslâmi bir yazar kimliğiyle dondurulduğunu göstermektedir. Üstelik Fatma Aliye'nin yapıtlarına İslâm vurgusunu öne çıkaran okumalar başlamıştır.[1] İslâm'ı temsil ettiği için Cumhuriyet'in edebiyat kanonundan dışlandığı düşünülmüş,[2] Batıcılar tarafın-

1 2007 yılında İslâmi feminist yazar Fatma Barbarosoğlu'nun yazdığı *Fatma Aliye: Uzak Ülke* adlı roman. Fırdevs Canbaz, *Fatma Aliye'nin Eserlerinde Kadın Sorunu*, Timaş Yayınları, 2010.

2 http://www.bisav.org.tr/userfiles/yayinlar/NOTLAR_9.pdf

dan ise Cumhuriyet karşıtı bulunmuştur. Bu tür okumalara yukarıda bahsettiğimiz gibi, Fatma Aliye'ye günümüzün egemen zihin ikliminden bakma hatasına düşüldüğü için rastlamaktayız. Halbuki Fatma Aliye'nin yapıtlarını dönemin düşünce dünyasında egemen olan Yeni Osmanlı ideolojisi çerçevesinde, sömürge karşıtı bir refleksin içinden, dünya kadın edebiyatı ve hareketiyle ilişkisi bağlamında ele almak onu doğru konumlandırmak için elzemdir.

Burada, şeriat ile yönetilen bir imparatorlukta, bir kadının haremin yani "kendi odasının" sınırlarından, dünya arenasına nasıl çıktığını ele alacağım. Onun, erkekler ile örülmüş bir "kafeste" kendisi ve hemcinsleri adına talep ettiği özgürlük için benimsediği direniş pratiklerini göstermeye çalışacağım.

Fatma Aliye, 13 Temmuz 1936'da öldüğünde, uzun süredir Pangaltı'daki evinde inzivaya çekilmiş bir halde yaşamaktaydı. Daha o zaman ölüm haberi basında "Unutularak Ölen Bir Edip"[3] başlığı altında verilmişti. 1915 yılına kadar düzenli devam ettiği yazı faaliyetinde bu tarihten sonra bir yavaşlama olmuş, 1924'ten sonra yaşadığı sağlık sorunlarının ve kızı İsmet'in Hıristiyan olmayı seçerek Avrupa'ya gitmesinin onu çok yıprattığı biliniyordu. Ölümünden sonra yayınlanan bu yazıda Turhan Tan'ın iki tespiti, Fatma Aliye'nin unutuluş nedenine ve neden yanlış bir yerde konumlandırıldığına dair yanıtlar içermektedir. Turhan Tan, 1936 yılında *Cumhuriyet*'te çıkan yazısında, meydana gelen siyasi inkılabın Fatma Aliye'yi inzivaya ve unutuluşa sürüklediğini, Edebiyat-ı Cedide (yeni edebiyat - dönemin edebi akımı) mektebinin öncesinde gelen şöhretinin, Halide Edip'in yazıları karşısında hızla sönmeye yüz tuttuğunu söylemekte ve edebiyat tarihinden çıkarılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Görüldüğü gibi o tarihten itibaren Fatma Aliye'nin yerine Halide Edip ismi anılmaya başlamıştır. Edebiyat kamu-

3 Turhan Tan, "Unutularak Ölen Bir Edip", *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1936.

sunun bu tutumunun yanında, Halide Edip'in de Fatma Aliye'ye karşı bilinçli bir görmezlik sergilediği anlaşılıyor. Zira örneğin, Hindistan'da Türk kadını ve Türk edebiyatı üzerine verdiği derslerde[4] Fatma Aliye'yi anmayıp, kızkardeşi Emine Semiye'nin adını verdiğini görüyoruz. Halide Edip'in kadın derneklerinde, hayır cemiyetlerinde yan yana durduğu halde Fatma Aliye'yi değil de kızkardeşini anmasının oldukça kasıtlı bir tercih olduğunu düşünüyorum.

Turhan Tan'ın yazısında günümüzdeki yanlış algıya karşı verilecek önemli bir cümle de yer almaktadır: "Sayısı henüz çoğalmaya başlayan münevver Türk kadınlarının en değerlilerinden biri idi. Çünkü Fatma Aliye peçenin Türk kadın yüzünü karanlıklarda bıraktığı devirde bilgi güneşinden nur alarak aydın yaşamış bir çehre idi". Burada, Fatma Aliye'nin aydınlanmacı bir kimliği olduğuna yapılan vurgu önemlidir.

Dolayısıyla, tüm bu vefasızlık ve tarihten kopuk yorumların Fatma Aliye'nin bu coğrafyanın kadın hak ve özgürlükleri konusunda düşünen, çözümler üreten ilk kadın yazarı ve aktivisti olma hakikatini gizleyemediğini gönül rahatlığıyla söyleyebiliriz. Cumhuriyet'in kuruluşuna giden yolda kadın hakları açısından birçok kapı açmıştır. Türkiyeli feminizmin milatlarından biridir. Ayrıca uluslararası platformda Türk kadınlarının sesini duyuran bir öncüdür. Diğer yandan Türkiye'nin ve Müslüman coğrafyanın ilk kadın düşünürüdür.

Fatma Aliye (1862-1936), Türk edebiyatının ilk kadın romancısı olarak tarihe geçmiştir. Zafer Hanım'ın 1877 yılında yayınladığı, *Aşk-ı Vatan*[5] adlı romanı Fatma Aliye'nin ilk yapıtından önce yayınlanmış olsa da edebiyat dünyasında ilk Türk kadın romancı olarak anılmaktadır. Nüket Esen, "Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu: Fatma Aliye" başlıklı yazısının ilk dipnotunda, bunun nedenini şu şekilde belirtir:

4 Halide Edip Adıvar, *Inside India*, Oxford University Press, 2009.

5 Zafer Hanım, *Aşk-ı Vatan*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.

> Fatma Aliye'nin 1891'de yayımlanan ilk romanı *Muhadarat*'tan önce, 1877'de Zafer Hanım'ın *Aşk-ı Vatan* adlı romanı yayımlanmıştır. Fakat bu yazarın tek romanıdır. Oysa Fatma Aliye beş roman yazmış, çeşitli makale ve çevirileriyle zamanında ilk kadın romancı olarak tanınmıştır. İlk Türk romanı *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*'ın yazarı Şemsettin Sami de başka roman yazmadığı için, ilk Türk romancısı olarak Ahmet Mithat anılır. Bunun gibi, şu andaki bilgilerimizin ışığında roman yazan ilk Türk kadını Zafer Hanım'dır, ama Fatma Aliye'yi ilk Türk kadın romancı olarak anmak gene de yerindedir (111).[6]

Adviye Rabia Hanım ile hukukçu, tarihçi, bürokrat Ahmet Cevdet Paşa'nın kızıdır. İlk modern mantık bilimi üzerine çalışmaları olan Ali Sedat'ın kardeşi, II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı feminist hareketinde radikal bir duruş sergileyecek olan Emine Semiye'nin ablasıdır. Döneminde henüz kızlar için okullar açılmadığından, eğitimini evde görür. Kur'an, tarih ve felsefe üzerine özel ders alır; kendi kendine gizlice Fransızca öğrenir.

On yedi yaşında babasının kendisine uygun bulduğu Mehmet Faik Bey ile evlenir. Bu evlilikten dört kızı olur: Hatice Faik Topuz Muhtar (d. 1880 - öl ?); Ayşe Faik Topuz (1884-1967); Nimet Faik Topuz Selen (1900-1972); Zübeyde İsmet Faik Topuz (1901-1992).

1889 yılında George Ohnet'nin *Volonté*[7] adlı yapıtını *Meram* başlığıyla "Bir Kadın" imzasıyla çevirir. Bu çeviriyle edebiyat dünyasına adım atarak bir süre yapıtlarını "Mütercime-i Meram" imzasıyla yayınlayacaktır. Ahmet Mithat ile birlikte 1891 yılında "Hayal" kısmını kaleme aldığı, *Hayal ve Hakikat*'i "Bir Kadın" imzasıyla yayınlar, ardından sırasıy-

6 Nüket Esen, *Modern Türk Edebiyatı Üzerine Okumalar*, İstanbul: İletişim, 2006.

7 George Ohnet, *Volonté*, Paris: Paul Ollendorff, 1888.

la artık kendi adıyla *Muhadarat* (1891); *Refet* (1897); *Levayih-i Hayat* (1897); *Udi* (1899) ve *Enin* (1912) adlı romanları basılır. *Udi* romanı 1899 yılında Gustave Séon tarafından Fransızcaya çevrilir.

Roman türünde yapıtların dışında, felsefeye ve tarihe ilgi duyar. 1899 yılında *Hanımlara Mahsus Gazete*'de tefrika edilen, daha sonra kitaplaştırılan, filozofların biyografilerinden oluşan *Teracim-i Ahval-i Felasife* adlı yapıtıyla felsefi bir deneme olan *Tedkik-i Ecsam*'ı (1901) yayınlar. *Kosova Zaferi ve Ankara Hezimeti* (1912) ile yarım kalan *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı* (1912-13) tarih yapıtlarıdır.

Kadınlara ait en uzun süreli yayın *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin önemli kalemlerindendir. Mahmud Esad Efendi'nin çok eşlilik konusunu tartıştığı "Taaddüd-i Zevcat" başlıklı makalesine, "Taaddüd-i Zevcat'a Zeyl" (1899) adlı yazıyla yanıt vererek, o günlerde Osmanlı aydınlarının sıkça tartıştığı çok eşlilik konusuna bir kadın yazar olarak eleştirileriyle katılır. İslâm'ın ilk zamanlarında yaşamış kadınların biyografilerini yazdığı *Namdaran-ı Zenan-ı İslâmiyan* (*Ünlü İslâm Kadınları*) (1895) çalışması bugün yeni yeni oluşmaya başlayan feminist tarih bilincinin en erken örneğidir.

1891 yılında *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde tefrika edilen, 1892 yılında kitap olarak yayınlanan *Nisvan-ı İslâm* adlı yapıtı, ev ziyaretleri yapan Avrupalı kadın gezginlerin Osmanlı kadını hakkındaki yanlış izlenimlerini düzeltmek için kaleme almıştır. "Cariyelik Üzerine", "Evlilik ve Çokeşlilik Üzerine" ve "Moda ve Musiki Üzerine" olmak üzere üç bölümden oluşan yapıt, 1894'te Rus şarkiyatçısı Olga de Labedeff ve Nazime Roukié tarafından olmak üzere iki kere Fransızcaya, Beyrut'ta tefrika edilmek üzere ise Arapçaya çevrilir.

Yapıtları 1893'te Chigaco Kitap Sergisi'nde sergilenir. Aynı serginin "The Woman's Library of The World's Fair" adlı kataloğunda biyografisi ve yapıtları yer alır. Ne davet edildi-

ği Chigaco Kitap Fuarı'na ve ne de yedi yıl sonra davet edileceği Paris'teki bir başka kitap fuarına gidecektir.

Çağdaşı olan kadın edebiyatçılarla sıkı ilişki içindedir. *Hanımlara Mahsus Gazete*'de Makbule Leman ve Şair Nigâr'ı yazılarıyla desteklediği ve yapıtlarını tanıttığı görülür.

Osmanlı kadın hareketine yalnızca yazılarıyla katkıda bulunmaz, ilk kadın derneği olan Cemiyet-i İmdadiye'yi[8] kurar. 1897 Yunan savaşında ölen askerlerin aileleri için bağış toplar. Osmanlı Hilal-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye Osmanlı Kadınlar Heyeti'nde de aktif olarak çalışır.

Erkeklerden oluşan güvenlik ağı ile haremden "agora"ya çıkış

Antik Yunan'da yalnızca mülk sahibi erkeklerin diğer erkekler ile fikir alışverişi yapabildikleri, akıl ve yetenek düzeylerini sergiledikleri, yaratıcı yapıtlar üretip, paylaştıkları, kent yönetimi üzerine karar aldıkları yere "agora" denilirdi. Bu alanda kadınlar ve kölelerin kendilerini göstermesi, sergilemesi, tezahür etmeleri uygun değildi. Dolayısıyla kadınlar ve köleler, insanlığın en erdemli görevlerinden biri olan uygarlığa ölümsüz yapıtlar bırakma hakkına sahip değillerdi. Yüzyıllar boyunca süren bu sistem, 19. yüzyıla gelindiğinde kadınların mücadelesiyle değişime uğradı. Burada, bir Müslüman Osmanlı kadının "agora"ya çıkış serüveninin izini süreceğiz. Bunun için önce "padişah, baba, abi, koca ve hocadan" örülen kafesin dinamiklerine yakından bakmalıyız.

Baba-kız ilişkisi

Fatma Aliye, babasıyla hoca-öğrenci ilişkisi kurmayı başarmıştır. Bu alış veriş, onun yaşamı algılama ve yorumla-

8 II. Abdülhamid'den yardım hizmetlerinden ötürü 1899 yılında Şefkat Nişanı alır.

ma üslubunu geliştirmiş, dünya ve ülke siyasetinde konumlanışını belirlemiştir. Tanzimat döneminin en büyük devlet adamlarından biri olan Ahmet Cevdet Paşa'nın (1822-1895), Tanzimat rejimindeki ikircikli siyasi konumu, özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra Fatma Aliye ve kızkardeşi Emine Semiye'yi edebi ve politik mücadelelerinde takip etmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa, Niyazi Berkes'in, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*[9] adlı yapıtında belirttiği gibi, İslâm bilimlerini ve fıkhını kavramış aynı zamanda çağdaşlaşma tarihinin yürüyüşünü de anlamış açık görüşlü bir adamdır. Berkes, bugünün zihin dünyamıza göre, şeriatçılara kıyasla ilerici, sınırsız Batılılaşma, Fransızlaşma yanlılarına kıyasla ise gelenekçi olduğunu vurgular (224). Cevdet Paşa, 1876'dan Cumhuriyet'e kadar yürürlükte kalacak, gayrimüslimleri de içeren imparatorluğa uygun, on altı ciltlik bir hukuk düzenlemiştir. Mecelle komisyonuna yaptığı bu teklif şeyhülislâmlığın itirazları, engellemelerine rağmen kabul edilmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa'nın Meşrutiyet'ten sonra eleştirilme nedeni, 1839 yılında Tanzimat fermanını ilan eden Reşit Paşa ile bir sonraki kuşak Ali ve Fuad Paşaların yanında yer almasına rağmen, 1876 yılında Kanun-ı Esasiyi ilan eden çocukluk arkadaşı Mithat Paşa'nın karşısında durmuş olmasıdır. Mithat Paşa (1822-1884), Tanzimat'ın asıl lider kadrosu tarafından fazla radikal ve istikrarsız bulunarak dışlanmış bir kişilikti. İmparatorluğu Rusya ile savaşa sürüklediği için padişahın gözünden düşmüş, sürgüne gönderilmiş; Abdülaziz'e suikast şüphesiyle Yıldız Saray'ında kurulan mahkemede hakkında idam kararı çıkarılmıştı.[10] Bu karar temyiz mahkemesindeyken içlerinde Ahmet Cevdet Paşa'nın da bulunduğu devlet adamlarının fikri sorulmuş, Cevdet Paşa ida-

9 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1973.

10 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktay, İstanbul: İletişim, 2018.

mı onaylayan tarafta oy kullanmıştı. Mithat Paşa'nın cezası, Abdülhamid tarafından sürgüne çevrilmişti. Üç yıl sonra padişahın muhafızları tarafından öldürülmüştü. Ancak Cevdet Paşa'nın, arkadaşı hakkında vermiş olduğu olumsuz karar, hiçbir ödün vermeden II. Abdülhamid'in mutlakiyetçi siyasetinin yanında durmuş olması unutulmadı; şöhreti oldukça zedelendi. II. Meşrutiyet'i takip eden özgürlük havasında yeniden hatırlandı ve suçlandı.

Ahmet Cevdet Paşa'yı modernleşme sürecinde konumlandırırken Tanpınar'ın *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde[11] dediği gibi, ilk adliye nazırı, ilk darülmuallimin müdürü, ilk hukuk mektebi kurucusu olarak terakkiye inancını teslim etmeliyiz. Aynı zamanda Tanzimat'ı ilan eden Reşit Paşa'nın ve Yeni Osmanlıların düşünce iklimine uygun olarak, terakkinin milliyetin esası gibi düşünülen din ve şeriat kadroları içinde temin olunmasında, örf ve âdetlerin muhafazasının gerekli olduğunda ısrarcı olduğunu vurgulamalıyız. Genel hatlarıyla özetleyebileceğimiz bu duruşun, Fatma Aliye'nin dünya görüşünün astarını, zeminini teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Diğer yandan Ahmet Cevdet Paşa'nın dönemin siyaseti içerisindeki duruşu kızları Fatma Aliye ile İttihat ve Terakki'de aktif bir rol oynayan Emine Semiye'nin entelektüel çevrelerde kabul edilme biçimlerinde büyük rol oynar. Tanpınar'ın belirttiği gibi, Ahmet Cevdet Paşa hakkındaki algı, Reşit Paşa'nın devrinde vezirin itimat ettiği adam, Abdülaziz devrinde Paşaların dostu, II. Abdülhamid döneminde ise padişahın aracı, aleti olmasıdır (167).

Bilindiği gibi II. Meşrutiyet dönemi, Mithat Paşa'dan esinlenen Jön Türklerin devrimidir. Bu dönemde, Ahmet Cevdet Paşa'nın siyasi tutumunun eleştirilmesinden daha doğal bir tavır olamazdı. Tabii bu durum, devrimin partisi İt-

11 Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.

tihat ve Terakki'de etkin rol oynayan Emine Semiye'nin canını sıkıyordu. Ablası Fatma Aliye'ye 1908 yılında "özgürlük ışığının zulüm perdesini yırtarak adaletin ortaya çıktığını, artık herkesin hakkını arayabileceğini" yazarak Meşrutiyet'in ilanından duyduğu sevinci dile getirdiği mektupta,[12] "ismini yüceltmek ve anmaya mecbur olduğumuz pederimiz merhumun, mazinin siyahlıklarına gömülmüş bazı dikenli harekâtı ki ara sıra hürriyet-perveranın enzar-ı itirazına battıkça, bu âcize de onun acısını kalbimin en derin noktasında hissederek muztarip olmaktayım" (101) der. Emine Semiye, "belimizi büken bar-ı hicab" (101) diye tarif ettiği bu utancı düzeltebilmek için ablasından babalarının yaşamını, yapıtlarını, hizmetlerini, toplumun gelişmesi için eğitime yaptığı katkıları anlatan bir yapıt kaleme almasını rica eder. Bunun üzerine Fatma Aliye, 1912 yılında *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*[13] adlı bir kitap yayınlar. Babasını eleştirilere karşı korumak için kaleme aldığı yapıtı aynı zamanda önsözde belirttiği gibi, kendisine "benim neşretmeye muvaffak olamadıklarımı belki bir gün sen neşredebilirsin," diyen babasının bir vasiyeti olarak görmüştür. Bu çalışma, babasından öğrendiği tarih yazma yöntemlerine uygun olarak Tanzimat döneminin kısa bir tarihidir. Ancak yapıt entelektüel dünyada sessizlikle karşılanmıştır. Fatma Aliye bu kitaptan sonra yazmayı tamamen bırakacaktır.

Fatma Aliye - Ahmet Mithat ilişkisi

Fatma Aliye'ye, kamusal alana çıktıktan sonra orada tutunması, güçlenmesi konusunda ona destek olan, özellikle babasının vefatından sonra ona manevi babalık yapan Ah-

12 Şefika Kurnaz, *Osmanlı Kadın Hareketinde Bir Öncü, Emine Semiye*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.

13 Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul: Kanat Matbaası, 1912.

met Mithat'tır. Tıpkı babasınınki gibi "hoca"sının politik öyküsünün gölgesi de Fatma Aliye'nin üzerine düşecektir.

Ahmet Mithat'ın yaşamını iki ana evrede ele alabiliriz. Birinci evre, Yeni Osmanlılar ile dostluk dönemidir. Bu dönemde muhalif bir tutum benimsemiş, bedelini de sürgün ile cezalandırılarak ödemiştir. İkinci dönemi ise Rodos sürgününden döndükten sonra iktidar yanlısı bir tutumla yaşamını kurmayı seçmesidir.

"Mithat" adını kendisine veren Mithat Paşa'nın uzun süre himayesi altında eğitimini sürdürmüş, Namık Kemal ile tanıştıktan sonra Yeni Osmanlılar arasında yer almıştır. Abdülaziz devrinde yaptığı yayınlarda Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*[14] yapıtında bahsettiği gibi, yeni tanıştığı pozitivist felsefeyle ilgilenmiş, bu felsefeyle din arasında gidip gelmiş, Osmanlı'da ilk defa Lamarkizmin verileriyle İslâmi esasları birleştirmeye çalışmıştır. Diğer yandan sınıfsal meseleler ve farklı yönetim biçimleri üzerine düşünmüştür. Tüm bunlar, toplum için yeni, sarsıcı fikirler olduğundan dikkatleri üzerine çekmiş, sık sık hücuma uğramış, kâfirlikle suçlanmıştır (450). *İbret* gazetesinde Tanpınar'ın o zaman için bütün bir ihtilaldi (450) dediği "millet-i metbua" (tabi olunan millet) kavramını kullanması iktidar nezdinde bardağı taşıran son damla olmuştur. Otuz sekiz ay Rodos'a sürgüne gönderilmiştir. İkinci yaşamı sürgün dönüşü başlar. Namık Kemal ve Yeni Osmanlılar ile ilişkisini keser; Mithat Paşa'nın sürgün edilmesinden sonra Abdülhamid'e yanaşma yolunu seçer. Örneğin Mithat Paşa ve mahkemesi sırasında aleyhte yazılar yazar. Çok geçmeden iktidar yanlısı tavrı ona maddi refah sağlar; çıkardığı *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi için her ay devletten yardım alır. 1890'lardan itibaren rüzgâr muhaliflerden yana döndü-

14 Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.

günde ise özellikle 1908 devriminden sonra artık eski saygınlığını yitirecektir.

Tüm bu siyasi değişimler ortasında, birey ve özne olmak üzere kendini inşa etme yolculuğuna çıkan, kadınlara özgürleşme deneyimlerinde rehberlik eden Fatma Aliye, yanındaki erkeklerin siyasetteki tutumlarının gölgesinde kendini var etmektedir.

Fatma Aliye ile Ahmet Mithat'ın tanışması, Fatma Aliye'nin 1890 yılında "Bir Kadın" takma adıyla George Ohnet'nin *Volonté* yapıtının çevirisini yayınladıktan sonra gerçekleşecektir. Ahmet Mithat gazetesinde çeviriyi beğeniyle değerlendirir; bunun üzerine Fatma Aliye kendisine bir teşekkür mektubu yazar. Bu mektup, aralarında 1912 yılına kadar sürecek verimli edebi ve felsefi tartışmaları içeren bir mektuplaşma[15] başlatır.

Ahmet Mithat'a yazdığı ilk mektubunda, yalnız başına edebiyat dünyasına girme denemesini şu şekilde anlatır:

> Yapıtların yayınlanmasına heves ettim ve âlem-i edebiyat denilen baloya ben de domino (maskeli kıyafet) olarak gitmeye özendim. Önce yoldaş sonra yol düşüncesiyle baloya bir kavalye ile girilmek hatıra geldiyse de balonun ismi (edeb balosu) olduğundan öyle bir yere yalnız olarak gitmekte hiçbir çekince ve korku olmaz zannettim. Düşünemedim ki bir baloda erbab-ı edeb ve haysiyet bulunduğu gibi bir takım serseri ve bayağı, alçak kimseler de bulunacaktır (36).

Bu alıntıda, bir kadının yalnız başına kamusal alana çıkarken yaşadığı tedirginliğe tanık oluyoruz. Bu tedirginliği

15 Fatma Aliye Hanım Kataloğu'nda bulunan ve *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yayınlanan mektuplar, 2011 yılında *Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar* adıyla yayınlanmıştır. 250 tane Ahmet Mithat'ın, 19 tane Fatma Aliye'nin yazdığı mektup bulunmaktadır. Ahmet Mithat, *Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar*, haz. F. Samime İnceoğlu, Zeynep Süslü Bektaş, İstanbul: Klasik Yayınlar, 2011.

üzerinden atmak için her ne kadar " Bir Kadın" takma adıyla maskeli olarak kendini erkeklerin dünyasında gizlese de anlaşılan yine de "serseri, bayağı ve alçak" kimselerin saldırısından kurtulamamıştır. Ahmet Mithat'ın kendisine arka çıkmasını ise balo metaforu üzerinden kendisine kolunu uzatan "kavalye" benzetmesiyle tarif eder. Henüz kapıdan içeriye girer girmez bir serseri grubun saldırarak onu balodan kovmaya kalkıştıkları sırada "kavalyesiz gelmekte olan hatamı o zaman anlayıp önümde beni çağırmakta olan ümidimi bırakarak ve arkamda beni itmekte olan hevesi çiğneyerek geri kaçmak üzere iken, bu hali gören balonun ileri gelenlerinden biri bana doğru gelip kolunu takdim etti," der. Balonun ileri geleni Ahmet Mithat'ı "bir silah ile silahlanmıştır ki ona karşı herkes boyun eğmeye mecburdur. Bu silah benim kavalyemin kalem gücüdür" (36) diye betimlemektedir.

1831-1908 yılları arasında yayın dünyasında egemenlik kurmuş bir isim olarak Ahmet Mithat'ın desteği "ümidi bırakarak", kendisini itmekte olan hevesi çiğneyerek geri kaçmak üzere olan bir kadın yazar için can halatı olmuştur. Kendisine uzattığı kolu kabul ederek, roman ve makalelerini dönemin en popüler gazetesi olan *Tercüman-ı Hakikat*'te yayınlama imkânı bulacaktır.[16] Bu sayede edebiyat tarihi değerli bir yazara kavuşabilmiştir.

Ahmet Mithat'ın yalnızca Fatma Aliye'ye değil, dönemindeki kadın şairler Makbule Leman ve Fıtnat Hanım'a da desteği kuşkusuz oldukça değerlidir. Ancak mektuplarda edebiyat tarihindeki erkek egemen dünyanın, kadın yazarlara yönelik tavrına dair iki önemli konu ifşa oluyor: Birincisi, Ahmet Mithat, yardım etmenin ve destek olmanın yanı sı-

16 Ahmet Mithat ile birlikte yazdıkları *Hayal ve Hakikat* (1891, *Tercüman-ı Hakikat*); *Refet* (1897, *Tercüman-ı Hakikat*); *Udi* (1899, *İkdam*); *Levayih-i Hayat* (1899, *Hanımlara Mahsus Gazete*).

ra, korkutarak ve duygu sömürüsü yaparak Fatma Aliye'yi ve onun aracılığıyla Fatma Aliye'nin dost edindiği kadın şairleri kontrol ediyor ve tahakkümü altına almaya çabalıyor. İkincisi, romanlarında güçlü kadın karakterler çizen, diğer Osmanlı reformcuları gibi "kendine göre" kadın özgürlüğünü savunan Ahmet Mithat'ın destek olduğu kadın şairlerin arkasından "kadın düşmanı" söylemlerde bulunarak, kadınların hangi türde, nasıl yapıtlar yazmaları gerektiği konusundaki fikirleriyle oldukça cinsiyetçi, tutucu ve ahlâkçı olduğu görülüyor.

Mektuplar üzerine ilk tespitleri yapan Nüket Esen, "Yasaklara Rağmen Kadın Yazar Olmak: Ahmed Midhat - Fatma Aliye İlişkisi"[17] başlıklı yazısında, Ahmet Mithat'ın Fatma Aliye üzerindeki tahakküm biçimlerine, son mektuplara doğru ise Fatma Aliye'nin bu denetime itirazlarına dikkati çekmiştir.

Ben bu denetimin en önemli nedeninin, himaye ettiği kadın yazarların kendisine bir zarar getirmesini önlemek olduğunu düşünüyorum. Bu zarar siyasi bir ceza ya da kamuoyunda ahlâki bir itibarsızlaştırma olabilir. Dolayısıyla Fatma Aliye, edebiyat dünyasının "babası"nın himayesine girerek, sözünü duyurabilme özgürlüğü ile sözünün denetlenmesi arasında ince bir çizgide salınmak zorunda kalmıştır.

Mektuplara siyasi tedirginliğin yansıdığı konular, Ahmet Mithat'ın Jön Türkler ile gergin ilişkisi ve padişahı kızdırmamak için yapılacaklardır. Yazılarını onun gazetesinde tefrika eden Fatma Aliye, Jön Türklerin gözünde iktidar yanlısıdır. Örneğin, 16 Mart 1897 tarihli mektuplaşmalarında Paris'ten gelen bir mektupta *Refet* romanının takdir edildiği, ancak *Tercüman-ı Hakikat*'te yayınlandığı için Fatma Aliye'ye saldırıldığını öğreniyoruz. Ahmet Mithat, Jön Türkler nazarın-

17 Nüket Esen, "Yasaklara Rağmen Kadın Yazar Olmak: Ahmed Midhat - Fatma Aliye İlişkisi", *Toplumsal Tarih*, Nisan 2012, sayı 220, s. 32-38.

da en fena adamın kendisi olduğunu, kendisine birçok ölüm tehdidi içeren mektup gönderdiklerini, her kim ki "nihilist, sosyalist, anarşist, cumhurcu" değilse hain addolunduğunu, Fatma Aliye'nin de kendisi gibi bir hainin manevi kızı olmasının Jön Türkler tarafından hoş karşılanmadığını söyler (384). Mektubunu "senin peder-i manevin padişaha sadıktır. Sadakat vaadi ile biat etmiştir. (...) Bu sadakat yolunda ölmeye razıyım. (...) Bunu bil de Ahmet Midhat'i mi yoksa Jön Türkleri mi seveceğine ona göre karar ver" (385) diyerek bitirir. Jön Türkler ile Ahmet Mithat arasında hissettiği sıkışmışlık en çok Selanik'te eşiyle birlikte Jön Türk hareketinde aktif rol alan kızkardeşi Emine Semiye'nin yanında yer almak istediğinde ortaya çıkar. Emine Semiye ve eşi Reşid Bey[18] Selanik'te çıkan bir gazete için Fatma Aliye'den yazı istemişlerdir. Ancak Ahmet Mithat, o sıralar sansürün kontrolünden kaçmak için yazılarını merkezden uzakta, özellikle Selanik'te çıkan gazetelere gönderenler hakkında padişah ve etrafının hiç de iyi düşünmediğini belirtir. Özellikle düşmanı çok olan kadınlar için İstanbul'da neşredemediklerini Selanik'te maarif müdürünün himayesinde çıkarılan gazetelere gönderiyorlar dedikodusunun yayılmasının birçok fenalığa neden olacağını belirterek bu yönde olumsuz fikrini beyan eder. Fatma Aliye'nin Nigâr Hanım ve Makbule Leman'ı da uyarmasını söyler (376).

Uyarı dilini sık kullanır, iktidarı, korkulması, çekinilmesi gereken olarak işaret eder: "Bir takım çoluk çocuktan hiç endişeniz olmasın. Ama endişeniz, yani düşünceniz şevketli efendim hazretleri II. Abdülhamid olsun ki halkın terbiye-i İslâmiyesine şu aralık her zamankinden ziyade ehemmiyet veriyorlar" (350) diyerek, başının üzerinde sallanan Demokles'in kılıcını hissettirmektedir. Fatma Aliye'nin tüm yazı programını hazırlamaktadır: "şu aralık terbiye-i İslâmiye-

18 Emine Semiye'nin ikinci kocası Reşid Bey, Selanik Maarif müdürüdür.

ye dair seriyö (serieux) bir şey yazar iseniz ben kuvvetli olarak ümid ederim ki şevketlü efendim dahi memnun olurlar," (350) diyerek ondan İslâmiyet'e dair yazmasını istemektedir. Halkın özgürlüklere hazır olmadığını ısrarla tekrarlamakta, yazıları kendisinin yaptığı gibi mutlaka halkın anlayacağı şekilde düzenlemek gerektiğini vurgulamaktadır. Örneğin felsefe bahislerinde "feylesofi henüz bizim halkımızca meçhulattan olup feylesof ya kâfir ya pejmürde bir herif zannolunduğundan önce tarifi yazılmalı," demektedir (140). Görüldüğü gibi, Fatma Aliye'nin İslâmiyet üzerine yazma motivasyonunu değerlendirirken, Abdülhamid döneminin baskıcı ortamını, mutaassıp halkın dinsizlik suçlamaları çerçevesinde "aydınları" linç etme potansiyelini ve Ahmet Mithat'ın yönlendirmelerini mutlaka göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Kadınların yazarlığı söz konusu olduğunda, baskıcı siyasi ortamın yanı sıra, egemen ataerkil anlayışın kadınlık görüşü devrededir; kamusal alanda boy gösteren kadınlar, "ahlâksızlık", "iffetsizlik", "namussuzluk" suçlamasıyla karşı karşıya kalırlar. Böyle bir ortamda Fatma Aliye'nin kendisine bir güvenlik ağı oluşturması gereklidir. Ancak bu ağdaki erkekler ataerkil zihniyetin başat niteliklerinden biri olan sahiplenme refleksiyle, himayelerindeki kadının "namusu"nu kendi namusları olarak görürler. Ahmet Mithat ile kocası Faik Bey, Fatma Aliye'nin "namı"nı korumak için büyük çaba harcarlar. Fatma Aliye, bu kontrolden rahatsızlığını, kendisine güvenilmediği yolunda ifade etmiş olmalıdır ki Ahmet Mithat, "yalnız kocanız yalnız benim nezdimde değil inde'l-umum sizin kadar emin-i mütemen-i müstemen hiçbir kadın yoktur ve olamaz," (311) diye bir açıklamada bulunmak zorunda kalmıştır.

Ahmet Mithat, kadın olarak yazmanın, Avrupa'da da nazik bir konu olduğunu, her kadın yazarın, namını muhafaza et-

mesi için kendisi gibi bir himayeye ihtiyacı olduğunu, yayınlayacağı her yapıtı öncelikle kendisine göstermesi gerektiğini ısrarla vurgulayacaktır: "kadınlık nokta-i nazarından yazı yazmak bugün Avrupa'da bile bu kadar mühim ve nazik görülür. Her kadının mutlaka bir Ahmet Mithat'ı vardır. Onunla istişare etmeksizin hiçbir şeyi meydan-ı intişara koymaz" (305). Kendine tüm kadın yazarları koruma görevi biçmiştir: "Sizin her biriniz hayalim bahçesinde yetiştirdiğim arzuyı terakki bostanının çiçekleri değil misiniz? Sizin her birinizin sümüklü böceklerin, tırtılların, flokseraların taarruzatından muhafaza gayreti benim için cibillidir" (331).

Ahmet Mithat edebiyat dünyasında himayesi altına aldığı kadın şair ve yazarlar ile aynı zamanda romantik ilişkilere girmekten kaçınmaz. İlişkileri bittiğinde ise arkalarından Fatma Aliye'ye konuşmaktan çekinmez. Makbule Leman,[19] Fıtnat Hanım[20] ile Madam Gülnar üzerine yazdıklarında beliren ahlâkçı ve cinsiyetçi dil, içindeki gizli kadın düşmanlığına, aynı zamanda dava adamlığında namuslu olmak konusunda ahkâm kesen ancak kadın-erkek ilişkileri gelindiğinde ikiyüzlü bir tutum sergileyen "entelektüel erkek"e bir örnektir.

Osmanlı kadın edebiyatının bir parçası, kadınlar arası dostluktur. Fatma Aliye, dönemin kadın şairleriyle yakın arkadaştır. Mektuplarda Ahmet Mithat'ın yanıtlarından Fatma Aliye'nin arkadaşları hakkında Ahmet Mithat'a sorular sorduğu, ithamlarda bulunduğunu görüyoruz. Ahmet Mithat'ın ise söz konusu dört şairden konu açıldığında ısrarla onları kötülediğini, ataerkil "makbul olmayan" kadın klişeleriyle

19 Makbule Leman (1865-1898), Tanzimat döneminin en önemli şairlerindendir. Erken ölümü, Fatma Aliye'yi çok üzmüştür.

20 Şair Fıtnat Hanım (1842-1911), son devir Osmanlı kadın şairlerindendir. Ahmet Mithat'ın 1878 yılında tanışığı Şair Fıtnat Hanım ile yazışmaları yayınlanmıştır. Bkz. *Ahmet Mithat Efendi ile Şair Fıtnat Hanım*, İstanbul: Vakit, 1948. Bu mektuplarda, aralarında bir yasak aşk yaşandığı görülmektedir.

örnekler vererek, Fatma Aliye'ye "makbul" kadınlık biçtiğini görüyoruz. Üstüne üstlük kadın şairlerin Fatma Aliye'ye kendisi hakkında söylediklerini inkâr ettiğine, zor durumlarda ise konuyu yumuşatarak idare etmeye çabaladığına tanık oluyoruz. Fatma Aliye'nin bu kadınlar ile dostluğunu denetlemek ve kontrol etmek amacının bir yandan da kendi "itibar"ını korumak için olduğu anlaşılıyor.

1878 yılında tanıştığı ve yasak bir aşk yaşadığı Fıtnat Hanım'ın şairliğini övmekle birlikte Fatma Aliye'ye "sizin gibi bir hanımefendi için münasebette bulunacak, hatta yüz verilecek kadın değildir," demekte, Fıtnat'ın, Fatma Aliye için "dostumdur," deme cüretinde bulunmamasını istemektedir. Fatma Aliye, Ahmet Mithat'ın bu sefer Makbule Leman ile mektuplaşmalarının romantik niteliği hakkında bilgi almış olmalıdır ki ona Balzac'ın Evelin Hanska'ya yazdığı aşk mektuplarını okuması için göndermiş ve Ahmet Mithat'ın yanıtlarından anladığımız kadarıyla Makbule Leman'a dair sorular yöneltmiştir. Ahmet Mithat, Makbule Leman'ın mektuplarını "sentimentalisme" vadisine saptırmak istediğini söyleyecektir. Az kalsın bu hoşluğa dayanamayıp, kendini kaptıracakken, hikmetli davranarak aralarındaki ilişkiyi bir baba-kız ilişkisi yoluna döndürmüş olduğunu belirtecek, sözlerine Fatma Aliye'nin endişelerinin boş olduğunu ekleyecektir (251). Diğer yandan Madam Gülnar'ın Fatma Aliye'ye Ahmet Mithat hakkında olumsuz düşüncelerini ilettiğini görüyoruz. Yine konunun aralarında oluşan romantik bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Ahmet Mithat yine kendisini "kadın kısmının bu yoldaki hallerini hoş görmek lazımdır. Kadınlar nasılsa bir adamın safi ve samimi dost olup başka hiçbir şey olamayacağına ihtimal veremiyorlar," (122) diye savunmaktadır.

Kadınlar arasındaki dostluğu manipüle etmekle beraber Ahmet Mithat, Fatma Aliye'nin yaratma sürecine müdahale

eder, sansür uygulamaya çalışır. Kadın karakterlerin cinsellik çağrıştıracak betimlemelerine karışır: "Bakir kızları pek teşne, pek mütehassir göstermişsiniz. Hele ihtisasat damarlarının taharrükü! Bilemem ama pek cismani, pek şehevani düşüyor" (327). *Namdaran-ı Zenan-ı İslamiyan* yapıtındaki İslâm'ın ilk zamanlarındaki kadın betimlemelerinde "hele kızları, koca diye pencerelere sarılacak bir halde tasvir etmemeli," (328) diyerek uyarır. "Hikâyenizin isminde 'muaşaka' kelimesini acaba açık görmezler mi?" diye sorarak, kafasındaki ve toplumdaki "kadının kalemine yaraşır" ahlâk sınırları belirler. Bir başka müdahale, Osmanlı'da yaşayan tüm farklı kadınlık deneyimlerini romanlarına katan Fatma Aliye'nin *Udi*[21] romanındaki Yahudi kadın karakteri betimlemesine ırkçı ve cinsiyetçi yorumlarıdır:

> Yahudi kızına o kadar iffetşinaslık isnadı hakikaten illa Donkişotluk olacağını mutlaka takdir buyurursunuz diye memul ederim. İffet gibi, ulüvv-i cenah gibi, hikmet gibi şeylerden bahsetmek hakikaten bir eseri tezyin eder ama yerinde, zamanında, nisbetinde oluyorsa ve illa tezyin etmez aksini yapar (392).

Ahmet Mithat'ın edebiyat ve kadınlar hakkındaki ayrımcı tavrı dikkati çekmektedir. Şiir, felsefe ve tarih türlerinin kadınlara yakışmadığını her fırsatta dile getirir. Onun "kızı", dönemin kadın şairleri Leylalara, Fıtnatlara değil, Victor Hugolara benzemelidir (70). Fatma Aliye'nin şiir denemeleri vardır, mektuplardan bunları Gülnar Hanım'a gönderdiğini öğreniyoruz. Ancak Ahmet Mithat, Fatma Aliye'ye bu şiirleri neşretmemesini tembihler, ardından şiirleri besteleyeceği bahanesiyle Gülnar Hanım'dan alır ve yakar. Şiirleri kocasına göstermemesini, Gülnar Hanım'ın evine giren çıkan

21 Fatma Aliye, *Udi*, İstanbul: İkdam Matbaası, 1899. Fatma Aliye, *Oudi: La joueuse de luth*, çev. Gustave Seon, İstanbul: Mehmet Tahir, 1899.

kimselerin bu şiirleri görmesinin çok sakıncalı olduğunu, şiirlere farklı anlamlar yükleyebileceklerini yazar (70). Fatma Aliye, sadece bu konuda koşulsuz boyun eğecektir; bir daha hiç şiir yazmayacaktır.

Diğer konularda Ahmet Mithat'ı ikna eder. Felsefeye olan merakını eleştirmesine rağmen, felsefe ve tarih merakında inat eder. Sonunda bu merakına saygı duymak zorunda kalacak, ona "feylesof kızım" diye hitap edecek; yurt dışında onun filozof olarak anılmasından gurur duyduğunu dile getirecektir. Ahmet Mithat önceleri "size daha şimdiden söyleyeyim ki sizin felsefi asarınızın meydana çıkmasına ben pek güç razı olabilirim," (134-135) der, çünkü "bizde felsefeye hâlâ dinsizlik nazarıyla bakılıyor", "laf anlamaz koca halk"tan korkar (135). Henüz felsefe yapıtı verecek zamanın gelmediğini, kendisine yaz deseler cesaret edemeyeceğini vurgulayarak "pek rica ederim şu tehlikeli yolda yalnız kendi hevesinize ittiba ederek başlı başınıza bir şey yapmayınız," diye belirtmektedir (142). Ancak Fatma Aliye pes etmez, bunun üzerine Ahmet Mithat "ne yapayım sizi feylesofiden men etmek istediğim halde kabul etmediğinizden bari refakatte bulunayım," (140) diyecektir. Fatma Aliye'nin kaleme alacağı *Teracim-i Ahval-i Felasife* (*Filozofların Biyografileri*) ve *Tedkik-i Ecsam* (*Cisimlerin İncelenmesi*) yapıtlarının planlarına müdahil olacak, ona faydalanması için kaynaklar önerecektir.

Tüm yazdıklarının kendisinin kontrolünden geçmesi gerektiğini vurgulamasına rağmen, Fatma Aliye, yazılarını *Hanımlara Mahsus Gazete*'ye Ahmet Mithat'a gösterip onaylatmadan yollar. Chicago Dünya Fuarı'nın Kadınlar Kütüphanesi'nden, kitaplarının sergilenmesini istemek üzere kendisine gönderilen mektuba yanıtı ve kendisinden istenen biyografiyi Ahmet Mithat'a göstermeden postalar. Ahmet Mithat "Galiba abuk sabuk söylendiğimden bizar olmamak için

bunları bana göndermiyorsunuz. Öyle mi? Sonra başlarım kavgaya ha!" (163) diyerek sitemlerini dile getirir.

Mektuplardan takip edebildiğimiz gibi, Fatma Aliye'nin Ahmet Mithat'a karşı itaatsiz davranmaya başlaması, babasının ölümü ve *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin çıkışına rastlıyor. Fatma Aliye'nin bu sürede diğer kadın yazarlarla arasındaki dostluğu güçlendirdiğini, yurt içinde ve dışında entelektüel bir kadınlar çevresi edindiğini dolayısıyla Ahmet Mithat'ın yörüngesinden uzaklaşabildiğini görüyoruz.

Ahmet Mithat, Fatma Aliye'nin tüm bu kontrol ve sınırlamalardan bunaldığını hissetmiş olmalıdır ki zaman zaman geri adım atacak, özeleştiri yapacaktır: "Of ne fena herifim değil mi? Daima mani, daima musallat! Ben hatırıma geleni söylüyorum. Kabul ve adem-i kabulü sizden," (376) diyerek Fatma Aliye'nin iradesini tanıyacaktır. Kendi görevlerini bildiğini, fazlasına karışmaması gerektiğini belirtecektir: "Ahmet Mithat sizin müşaviriniz, müsteşarınız, kapuçukadarınız, bendeniz, her şeyiniz ise de yalnız musallatınız değildir. Hiçbir kimse bu âlemde sizin musallatınız, müstebidiniz olamaz. Siz faâl-i li-mayürid bir seyyidesiniz (dilediğini yapan, yapıcı)" (397).

1910'dan itibaren son mektuplara doğru, tartışmalar sıklık kazanır; Fatma Aliye'nin fikirleri giderek özgürleşir. İslâm kadınlarıyla ilgili hazırladığı yazılarda kadınların da çok eşli olabileceği ihtimalini savunarak, oldukça ileri bir görüş ortaya attığını görüyoruz:

> Bu yazılarda siz kâriilerinize İslâm kadınlarını anlatmak istemiyorsunuz. Vahdet-i zevciyeyi taht-ı mecbûriyette göstermekten fazla kesret-i zevci bile lâzım göstermeye çalışıyorsunuz. Kenarda köşede garâibi beşeriyeden olmak üzere poliandri ve sâire misallerini beşeriyet ve medeniyet için umumi imişler gibi gösteriyorsunuz (414).

Benimsediği en güçlü manipülasyon stratejisi, Fatma Aliye'yi "görünmez" düşmanlarla tehdit ederek denetlemektir. Önce onu sınırlar, sınırları aşmak istediğinde ise geri adım atarak iradesini kabul ettiğini söyler, ardından onu görünmez düşmanlarla korkutur.

Bazen "mutaassıp" çevredir düşman grubu, bu tehdit tüm kadın yazarları kapsar: "Yalnız şunu bilmelisiniz ki sizin, yani hepinizin düşmanlarınız pek çoktur" (376); ya da "*Zekâ* gazetesini okuyor musunuz? Bizim feministlere erbab-ı taassub nasıl hücum ediyorlar. Adeta tekfire varıyorlar. İhtardan meramım herhalde ihtiyatı elden bırakmamamız içindir (414)" diye yazmaktadır.

Bazen düşman, edebiyat eleştirmenleridir: "Kaleminizden bir söz çıkarken düşününüz ki karşınızda daima bir eleştirmen vardır. Hem dost değil düşman!" demektedir. Fatma Aliye'yi defalarca kendisine göstermeden bir yazı yayınlamaması için uyarmaktadır: "Ben görmeyince tab'a gönderilmemesini tekrar tekrar rica ederim. Zira siz ahval-i âlemden haberdar değilsiniz. Bir dostunuz var ise bin düşmanınız vardır" (397). Tüm bu korkutmaların dozu mektuplaşma ilerledikçe artar, çünkü Ahmet Mithat giderek Fatma Aliye'nin kendi denetiminden çıktığını, onu kontrol edemediğini görür, bu telaş ve endişeyle Fatma Aliye'yi rahatsız edecek kadar sıkar.

Ahmet Mithat, Fatma Aliye henüz otuz bir yaşındayken, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neşeti*[22] adlı bir biyografi yayınlar. Biyografi, Fatma Aliye'nin kendisine gönderdiği bilgiler ışığında yazılmış, yarısı biyografik yarısı otobiyografik iki sesli bir metindir. Fatma Aliye, çocukluğu ve genç kızlığını anlatır. "Genç zevce" ve "Ol-

22 Ahmet Mithat, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neşeti*, İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1895. Ahmet Mithat, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neşeti*, çev. Lynda Goodsell Blake, ed. Müge Galin, İstanbul: İsis Yayıncılık, 1998.

gunluk" başlıklı bölümleriyse Ahmet Mithat yazmıştır. Bu biyografi, dünyada 19. yüzyılda kadın yazarların biyografilerinin az olduğu bir dönemde öncü bir metindir. *Tercüman-ı Hakikat*'te tefrika edilir, ancak ağabey Ali Sedat, Dâhiliye Nezareti'yle görüşüp, aile "nam"ını korumak adına, tefrikanın durmasını emreder. Bunun üzerine Ahmet Mithat, biyografiyi kitap olarak bastırır (319).[23]

Ahmet Mithat'ın biyografiyi kaleme alma amacı, Osmanlı'da bir kadın yazarın yetişebileceğini, edebiyat kamusuna kanıtlamaktır. Biyografide, *Volonté* çevirisinin Fatma Aliye'nin ağabeyi Ali Sedat'a, makalelerin, romanların ise Ahmet Mithat'a ait olduğunu iddia edenlere yanıt verilir. Ahmet Mithat'ın mektuplarda, bu söylentilerden mutsuz olan Fatma Aliye'yi "sizin makalelerinizi Mithat'ın yazmadığını cihan biliyor. Bu endişelere asla mecbur değilsiniz" (366) diyerek teselli ettiğini görüyoruz.

Biyografi aynı zamanda Fatma Aliye'nin dünyaca ünlü bir kadın yazar olmasında Ahmet Mithat'ın kendine pay biçtiği bir metindir. Biyografinin ithaf bölümünde, "İşte bu kitap sensin kızım! Seni sana takdim ediyorum. Kabul etmemezlik edemezsin ya" (8) diyerek, bir yandan kendi eğitim teknesinden çıkmış bir yazarı, edebiyat dünyasına tanıtmanın gururunu yaşıyordur. Mektuplarda, Fatma Aliye'nin küçüklüğünden itibaren eğitim yaşamında Ahmet Mithat'ın romanlarının etkisinin büyük olduğu vurgulanmaktadır.

Biyografinin aksine, mektuplar Ahmet Mithat'ın Fatma Aliye'yi yücelten sesiyle doludur. Ahmet Mithat'ın Fatma Aliye'nin zekâsı, birikimi ve kendini geliştirme hızına hayran olduğu görülür: "Benim sizin üzerinizdeki hakkımdan sizin benim üzerimdeki hakkınız daha büyüktür. Zirâ demek oluyor ki ben sizin on beş yirmi senelik bir abd-i emektârınız

23 Ahmet Mithat, *Fazıl ve Feylosof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar*, İstanbul: Klasik, 2011.

imişim. Siz ise benim henüz birkaç senelik kıblegâhımsınız" (152). Fatma Aliye'nin kendisi için bir yön gösterici olduğunu, bir öğretmene dönüştüğünü "şimdiye kadar kızım idiniz, işte muallimem dahi oluyorsunuz (...) münasebet düşer ise bu minnettarlığı asarımda itiraf edeceğim" (264) diyerek belirtmektedir. Ve en önemlisi Fatma Aliye, tıpkı dönemin tüm "erkek" yazarları içinde olduğu gibi, Avrupa'da Ahmet Mithat'tan daha ünlü olacaktır: "Avrupa'ca benden ziyade takdir edilmiş bir selebrite (célébrité) olduğunuzu hükümde ısrâr ederim. Çünkü hakîkat budur" (216).

Ağabey-kızkardeş ilişkisi

Ahmet Mithat'ın aksine ağabeyi Ali Sedat (1857-1900), Fatma Aliye'nin şöhretinden rahatsızdır. Bu rahatsızlığı, Ahmet Mithat'a yazdığı mektupta bir Müslüman kadının yaşamının teşhir edilmesinin, basının diline düşmesinin uygun olmadığı, tek erkek olarak ailenin namını koruması gerektiği şeklinde dile getirmiştir (455). Kızkardeşinin biyografisinin tefrika edilmesini engelleyen Ali Sedat'ın amacının sadece aile şöhreti olmadığı, Fatma Aliye'nin kendinden üstün bir başarı elde ettiği için ona kıskançlık beslediği de anlaşılmaktadır. Mektuplarda Ahmet Mithat, Ali Sedat ismi geçtiğinde sıklıkla "garez" sözcüğünü kullanmaktadır. Ali Sedat'ın kıskançlığı, babasının kendisine daha fazla eğitim imkânı tanımasına rağmen, kızkardeşinin bir kadın olarak uluslararası bir üne kavuşması, babasından daha fazla takdir ve destek görmesinden ileri gelir. Üstelik Fatma Aliye, bir kadın olarak, mantık ve kelam düşünürü olan Ali Sedat'ın uzmanlaştığı alanda kalem oynatma cüreti göstermiştir.

Aristoteles mantığının "bilinçli bir savunucusu" (227)[24]

24 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1998.

olan Ali Sedat, evde kendisi için kurulan kimya laboratuvarında kimya ve fizik dersleri aldıktan sonra, babası tarafından mantık bilimine yönlendirilir. Ahmet Cevdet Paşa, oğlunu bu alanda teşvik etmek için bir klasik mantık kitabı yazar ve *Miyar-ı Sedâd* (1822) başlığını koyarak kitaba oğlunun adını verir. Ali Sedat, 1886 yılında *Mizanü'l-Ukul fi'l Mantık ve'l Usul* adlı yapıtını yayınlayacaktır. Bu yapıtla ilk defa Osmanlı bilim dünyasına, George Boole ve Stanley Jevons'un[25] matematik mantığını, eleştirel bir süzgeçten geçirerek tanıtmış olur. Yapıt, Osmanlı geleneği çerçevesinde yorumlanan Aristoteles mantığının dışına çıkan, yeni fikirlerin tartışmasını yapan ilk çalışmadır. Böylece Ali Sedat, mantık alanında Osmanlı aydınlanma hareketinde ilk hamleyi yapmış, bu yolda yeni kapılar açmıştır.[26] Doğa bilimleri alanındaysa 1883 yılında Avrupa'daki doğa bilimlerinin temel prensiplerini Osmanlı dünyasıyla tanıştıran *Kavaidü't-Tahavvülat fi Harekâti'z-Zerrat* adlı yapıtı yayınlamıştır. Bu yapıtta Darwin'in doğal seçilim teorisini İslâm dünyasında ilk defa ele almış ve felsefi anlamda tartışmıştır.[27] Ali Sedat'ın, Fatma Aliye'de gördüğümüz gibi, babaları Abdullah Cevdet Paşa'nın anlayışına uygun bir çizgide, Batılı bir teoriyi olduğu gibi almayarak, eleştirel bir gözle, kendi kültürünün birikiminin içerisinden değerlendirmesi, özgün bir bakış açısı sunması değerlidir.

Fatma Aliye'nin ağabeyi Ali Sedat ile ilişkisini, Virginia Woolf'un *Kendine Ait Bir Oda* adlı yapıtında yer alan Ju-

25 George Boole (1815-1864), İngiliz matematikçi, mantık bilimci, filozof; William Stanley Jevons (1835-1882), İngiliz ekonomist ve mantık bilimci.

26 Ali Sédad-bey, fils de Djevdet-pacha, "La balance des intelligences en matiére de logique et de principes", traité de logique et de philosophie d'après les auteurs européens en turc, 251 pages, chez Qarabet et Qaspar, 1885-1886.

27 Yapıtın bir yorumu için bkz. Nazif, Muhtaroglu, "Ali Sedad Bey's (d. 1900) Kavâidü't-Taḥavvülât fî Ḥarekâti'z-Zerrât (Principles of Transformation in the Motion of Particles)", *Oxford Handbook of Islamic Philosophy*, Ed. Khaled El-Rouayheb ve Sabine Schmidke (New York: Oxford University Press, 2017), s. 586-606.

dith Shakespeare mecazı çerçevesinde okumak mümkündür. Woolf, Shakespeare ile aynı dehaya sahip Judith adında bir kızkardeş figürü hayal ederek, erkek kadar deha sahibi bir kadın yazarın patriyarkal toplumsal koşullarda erkek yazardan çok farklı durumlar ile karşılaşacağını okura kanıtlamaktadır. Woolf'un hikâyesinde, Shakespeare eğitim alırken, eğitim hakkı olmayan Judith, onun kitaplarını okuyarak kendini eğitmeye çalışır. Shakespeare kariyerine başlamak için başkente gittiğinde ailesi, Judith'i evlendirmeyi planlamaktadır. Woolf, Judith'in ailesine boyun eğmeyerek evden kaçtığını varsayar ve evden kaçan bir kadının başına gelecek ihtimaller üzerinde durur. Zeki ve yeteneklerinin peşinde bir kadın olan Judith'in, kendini kamusal alanda kabul ettirebilmesi için erkeklerin himayesine ihtiyacı vardır. Erkeklerin himayesi, çoğunlukla onların isteklerine boyun eğmekten geçmektedir. Böylece Judith'in hamile kaldığı ve sonunda intihar ettiği bir trajik yaşam öyküsü kurgular Woolf. Fatma Aliye'nin yaşamına baktığımızda ve içine doğduğu çağı ve coğrafyayı göz önünde bulundurduğumuzda, tıpkı Woolf'un Judith'i gibi, sıra dışı bir varoluş öyküsüyle karşılaşıyoruz. Erkek kardeşiyle aynı dehaya sahip bir kız olarak, patriyarkanın kendisi için belirlediği eğitim, evlilik ve annelik engellerini ustaca aşarak, ağabeyinin uzmanlaştığı felsefe alanında iki yapıt vermiş, yazdığı romanlarla onun isminin önüne geçebilmeyi başarmış, bununla da yetinmeyip, ünü ülkesinin sınırlarını aşmış bir kadın. Bir sonraki alt bölümde Fatma Aliye'nin küçük bir kız çocuğundan genç kızlığa, kadınlıktan yaşlı, bilge bir kadına dönüşümünün, aklını ve ruhunu beslediği kaynakların izini süreceğiz. Engellere ve denetime karşı geliştirdiği incelikli tartışma, yer yer öfke ve hiddetini gösterme, araya mesafe koyma ve küsme gibi kendini koruma stratejileriyle etrafındaki erkeklerden ördüğü güvenlik ağı-

nı kendi arzularına uygun biçimde nasıl yonttuğuna tanıklık edeceğiz.

Judith'in kaderine boyun eğmeyen bir yazar

Çocukluk ve genç kızlık çağı

> Erkek olsaydı, düzenli bir öğrenim görseydi, gerçekten büyük bir dâhi olabilirdi.[28]
>
> – Ahmet Cevdet Paşa

Ahmet Mithat, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neşeti* adlı biyografisinde, bir ramazan akşamı Beyazıt Camii'nde rastladığı Ahmet Cevdet Paşa'nın kendisine kızının sınırlı eğitimine rağmen, zihnini yüksek ve zor konular üzerine işletmesinden ürktüğünü, erkek olsaydı büyük bir dâhi olabileceğini söylediğini aktarır (86). Ahmet Cevdet Paşa'nın dâhilik konusunda cinsiyetinden dolayı pişmanlığını üzüntüsünü belirttiği Fatma Aliye aslında kadın olmasına rağmen bir dâhi olabilmeyi başarmıştır. Bugün dehasının takdir edildiğine, adının 21. yüzyıla kaldığına tanık olmaktayız.

Fatma Aliye'nin biyografisine baktığımızda küçük yaşta ortaya çıkan üstün bir zekâ, yetenek ve dehaya sahip olduğunu, bu haliyle ailesini şaşırttığını, bir kız çocuğunun bu seviyede bir zekâya sahip olmasının onları telaşa düşürdüğünü görüyoruz. Kadınların bilimsel bilgiye ulaşmasının zor olduğu bir dönemde, gizlice, istikrarlı bir inatla kendini geliştirir, kendini besleyecek bilgiye ulaşmak için ısrarlı davranır, yılmadan çalışır. Yaşına, cinsiyetine göre çok ileri bir donanıma sahip olduğunun bir anda fark edilmesinin ailesi ve akran çevresinde şaşkınlıkla karşılandığı belirtilmekte-

28 Ahmet Mithat, *Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 1994.

dir. Babasının, kadınlığa aykırı addedilen bu dehayı evcilleştirmek için kızını on yedi yaşında evlendirdiğini düşünüyorum. Böylece, Fatma Aliye'yi kendisi dışında başka bir erkeğin, kocasının denetimi altına da almış olur.

Fatma Aliye'nin ilk çocukluğunun izini Ahmet Mithat'ın biyografisinden sürebiliyoruz. Ahmet Mithat'ın dediği gibi, bilim insanı olarak çalışmalarda bulunan ve devlet işlerinden sorumlu olan Cevdet Paşa'nın, devletin yüksek mevkilerinde görev alan kişileri ağırlamak ve evin işlerini yönetmekle görevli Adviye Hanım'ın kızıdır ve anne baba ilgisi pek görememiş bir çocuk olarak yetişecektir. Dadılar ile büyüyen, erken yaşta yürüyen, konuşan Fatma Aliye haremde zaman geçirmekten, oyun ve oyuncaktan hoşlanmayan bir çocuktur; zamanını sorularına yanıt veren, onunla bir yetişkin gibi konuşan babasının kahvecisi, okur yazar sınıfından zeki, zarif, dünya görmüş Süleyman Ağa'nın yanında geçirmekten hoşlandığını belirtmektedir (19-20). Babasının görevi nedeniyle üç ile beş yaşlarında Halep'e gittiğini, orada İngiliz Konsolosu Mösyö Eskin (Mr. Skene) ile sohbetlerini sevdiğini hatırlar.

Birkaç kez gideceği Halep şehrinde edindiği izlenimler, *Muhadarat* ve *Udi* romanlarına yansıyacaktır. Ağabeyinin yetişmesine ayrı bir ilgi gösteren Cevdet Paşa'nın emriyle tutulan ailenin konağında kalan sürekli öğretmen, Lofçalı Hacı İbrahim Şevki Efendi'nin ağabeyine verdiği derslere katılan Fatma Aliye, orada dersleri dinleyerek okumayı sökecektir. Kur'an'ı baştan sona okumuş, sonra da diğer Osmanlıca yapıtları okuyacak hale gelmiştir. Henüz altı yaşındayken, annesi Fatma Aliye'nin tek başına okumayı söktüğünü keşfeder ve büyük bir şaşkınlıkla, okuduğunu göstermek için bir kitapla birlikte babasının yanına götürür. Tek merakı kitap okumak olan Fatma Aliye, yedi yaşında *Battal Gazi*, *Kan Kalesi*, *Muhayyelat-ı Aziz Efendi* ve *Binbir Gece Masalla-*

n[29] gibi kitapları rahatça okumaya başlamıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın yazılarını yazan memur, Fatma Aliye'nin okuma tutkusunu fark edince, ona yazmayı öğretmeye başlamış, imla dersleri verirken, Fransızca sayıları da göstermiş böylece Fatma Aliye'nin Fransızca[30] ile tanışmasına vesile olmuştur. Fatma Aliye'nin annesi Adviye Hanım'ın da evde okuma yazma dersleri aldığını ve Fatma Aliye'nin okuryazarlığa tutkusunu desteklediğini görüyoruz. Yedi yaşındayken Fatma Aliye, annesinin özel sekreterlik görevini üzerine alır ve onun taşradaki arkadaşlarına göndereceği mektupları yazar. Ağabeyi Ali Sedat kütüphanesini Fatma Aliye'ye düzelttirir, bu yardımına karşılık ona okumuş olduğu gazete ve dergilerden hediye eder. Böylece Fatma Aliye, dergi ve gazete okuma alışkanlığı geliştirir. Cep harçlığını kitap, gazete ve dergi almak üzere kullanır.

Ağabeyi Ali Sedat'ın hocası, Hoca Mustafa Efendi'nin derslerine katılıp hocanın dikkatini çekince, yedi yaşında ilk ciddi eğitimini almaya başlar. Fatma Aliye, hoca için dindeki batıl inançları insanın zihninden silmeye çalışan terakkiperver biridir demektedir; hocayla babaları Cevdet Paşa'nın *Kavaid-i Türkiyye* kitabını okurlar; harita üzerinden coğrafya, tarih, astronomi, kozmografya ve dilbilgisi öğrenir. Hoca Mustafa Efendi, Fatma Aliye'nin İslâmiyet ile ilgili yanlış düşüncelerini siler, görüş açısını genişletir (35). Daha öncele-

29 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda neler okunduğuyla ilgili bir araştırma için Ahmet Mithat'ın Fatma Aliye biyografisi önemli bir kaynaktır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19-20 Centuries)", *Middle Eastern Literatures* 1.1 (Ocak 2003): 39-76.

30 Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransızca yayınlanan yapıtlar üzerine bkz. Johann Strauss, "Le livre français d'Istanbul (1730-1908)", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 87-88, 1999, s. 277-301. Fransızcanın Osmanlı kadın entelektüelleri için modernleşme dili olması üzerine bkz. Nurmelek Demir, "Le français en tant que langue de modernisation de l'intelligentsia féminine turque au XIXeme siecle", *Documents pour l'histoire du français langue étrangere ou seconde*, 38/39, 2007. Cevdet Perin, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, İstanbul: Pulhan Matbaası, 1946.

ri haremde ihtiyar kadınların anlattığı batıl inançlara inanarak korktuğunu, hocadan sonra bu hikâyelere akılcı yaklaştığını özellikle vurgular. On yaşında ahlâk ve felsefe derslerine başlar. Bu yıllarda Fransızca öğrenme hevesi de vardır. Müslüman kız çocuklarına Fransızcanın öğretilmesinin yaygın olmadığı bu dönemde Fransızcayı Süleyman Efendi'den rica ettiği alfabeyle kendi kendine gizlice öğrenir. Fransızca öğrenme macerasını anlattığı kısımda kendine ait bir odası ve yazı masası olduğunu belirtir: "Bu zaman benim ayrıca odam olduğu gibi yazı masam kitap dolabım bile var idi". Bu ayrıntı, o dönem için Ahmet Cevdet Paşa'nın eğitimde kızına sağladığı destek açısından toplumun çok ilerisinde olduğunu bize göstermektedir. Fransızca bir kitapla babasına yakalanan Fatma Aliye'nin Fransızca bildiği gerçeği ortaya çıkınca, Ahmet Cevdet Paşa, ona Fransızca okutulmasını emreder. Bunun üzerine dönemin önemli hukukçularından, birçok yapıtın sahibi İlyas Matar Efendi, bu işle görevlendirilecektir. Üç yıl boyunca aldığı derslerde, Charles-Pierre Chapsal'ın *Grammaire*[31] kitabından faydalanarak Fransızca okuma ve yazmasını mükemmelleştiren Fatma Aliye, Ambroise Calfa'nın *Dictionnaire Calfa*[32] sözlüğünün yardımıyla *Le Miroir des enfants* adında çocuklar için yazılmış okuma kitabından küçük çeviriler yapmaya başlar. On bir yaşındayken kendisine yeni açılan öğretmenlik okullarından birini ikincilikle bitiren bir kadın öğretmen tutulur. Ancak, öğretmenin dilbilgisinin Fatma Aliye'den daha az olduğu fark edilir; öğretmen jeoloji, kozmografya, astronomi bilmemektedir. Buradan anlaşıldığına göre, o dönem kızlar için açılan öğretmen okulunun müfredatı yeterli değildir. Fatma Aliye'nin okuma macerası, ağabeyi Ali Sedat'ın kitapları arasın-

31 *Nouvelle grammaire française, sur un plan très méthodique, avec de nombreux exercices d'orthographe, de syntaxe et de ponctuation*, avec François Noël (2 cilt, 1823).

32 Ambroise Calfa (1826-1906), *Dictionnaire de poche français-turc*.

da karşılaştığı dönemin en popüler yazarı olan Ahmet Mithat'ın kitaplarıyla devam edecektir. Ahmet Mithat'ın Monte Cristo'dan uyarladığı *Hasan Mellah* başta olmak üzere birçok romanını okuyan Fatma Aliye, ayrıca onun ilk döneminde çıkardığı *Kırkanbar*[33] dergisini de takip etmektedir. Bu dergiyle bambaşka bir âleme açıldığını söyler. Buradan anladığımıza göre, henüz on üç yaşında, Ahmet Mithat'ın sonradan sakıncalı bulunacak Lamarck ve Darwin'e dayanan insanın kökeni hakkında yazdığı felsefi yazıları okuyarak yeni bir dünya ile tanışmıştır. Aynı zamanda ağabeyi için konakta kurulan kimya laboratuvarında deneyler yapma imkânı bulmuştur.

Babasının Yanya Valiliğine atanmasıyla eğitimi bir süre kesintiye uğrayan Fatma Aliye, İstanbul'a döndüğünde Cezzar Ahmet Paşa'yla Napolyon Bonapart'ın savaşını anlatan bir tiyatro yapıtının yarısını çevirir. Her ne kadar iyi hocaların eğitiminden geçmişse de, Fatma Aliye'ye verilen eğitim, Ahmet Mithat'ın biyografisinde bahsettiği gibi belirli bir sonuca yönelik değil, bir denemedir. Bu yüzden özellikle Fransızca konusunda evde kullandığı sözlükler küçük cep sözlükleridir. Fatma Aliye, *Enin* romanında bahsedeceği gibi arkadaşlarının evinde karşılaştığı *Bianchi* sözlüğüne "heves bir ateş gibi derunumu istila eyledi ise de hiç renk vermedim, görmemişlik eseri göstermemeğe çalıştım" (52) diyerek hayran kalmış, George Ohnet'nin *Volonté* eserini çevireceği güne kadar hevesini gizlemiştir.

Biyografinin "Gençlik" bölümünde, on üç yaşına geldiği için örtünmesi gereken, çocukluktan yeni çıkmış genç Fatma Aliye anlatılır. Biyografinin ideal okurları arasında Av-

33 Yukarıda bahsettiğimiz gibi *Dağarcık* (1872) dergisinde çıkan bir yazısından Rodos'a sürgüne gönderilen Ahmet Mithat, zararlı yayın gerekçesiyle sürgünde olduğu için yazılarını *Kırkanbar* (1873) dergisinde imzasız yayınlamıştır. Ahmet Mithat hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nüket Esen, *Hikâye Anlatan Adam: Ahmet Mithat*, İstanbul: İletişim, 2014.

rupalılar da göz önünde bulundurulmuş olmalı ki örtünme safhası şu şekilde anlatılmaktadır: "Aliye Hanım'ı yalnız her şeyi öğrenmeye hevesli, çalışkan ve zeki bir çocuk olarak düşünemeyiz. Bütün bu özelliklerinin yanı sıra kendisi artık başı örtülü bir genç kızdı. Zira on üç yaşına gelmiş genç kızların "namazbezi" ile başlarını örtmeleri yurdumuzda gelenektir" (56). Annesinin kızının başörtüsüyle İlyas Matar Efendi'den Fransızca dersleri almasına izin vermesi, o dönem için büyük bir ileri görüşlülüktür (57). Fatma Aliye, Fransızcanın yanında Avrupa kültürü ve edebiyatıyla yakından tanışma olanağını, babası Fransız, annesi İngiliz, kendisine hem öğretmen hem de yaşamının sonuna kadar yakın bir dost olacak Matmazel Alpha ile geçirdiği saatlerde bulur. Aşk ve erkekler konusundan; haremde kadınlar arası sohbetlerden kaçıp odasına kapanarak gün boyu kitap okumayı sever. Alpha ile yaptığı sohbetler yalnızlığını dindirir. *Enin* romanında yer alan Mis Mod karakteri, Matmazel Alpha'dan izler taşır. Bilgiye merakı ve öğrenme tutkusunu sekteye uğratacağını düşündüğü için evlilik fikrine sıcak bakmaz; evlenmek zorunda olduğu için kaygılıdır. 1879 yılında babasının Suriye Valiliğine atanmasıyla aile Şam'a gider. Fatma Aliye kendisini ziyarete gelen Avrupalı kadın seyyahlar ile Parizyen şiveyle konuştuğu Fransızcasıyla hayranlık uyandırmıştır. Şam'dan döndüğünde ise 1880 yılında babasının kendisi için seçtiği, II. Abdülhamid'in yaverlerinden yüz başı Faik Bey (1854-1928) ile evlendirilir. Evlendikten sonra Fatma Aliye için yeni bir dönem başlar. Egemen kadınlık rollerine aykırı, egemen kadın algısının dışında bir kız çocukluk ve gençlik yaşayan Fatma Aliye, on yedi yaşında evlendirildiğinde, kendisinden "iyi bir eş" ve "iyi bir anne" olması beklenecektir. İleride ayrıntılı göreceğimiz gibi romanlarında kurguladığı kadın karakterler ve olaylar Aliye'nin kendi yaşamından belirgin izler taşır. Romanlarında

hem ütopyasını, düşlediği kadını, hem de farklı kadınlıkları, annelikleri, kadınlar arası dostlukları yazacaktır. Romanların kadınlar dünyası annesi, kızkardeşi, mürebbiyesi Matmazel Alpha, erkekler dünyası ise babası, ağabeyi ve kocasının izleriyle örülmüştür.

Evlilik çağı

Fatma Aliye için evliliğin ilk zamanlarında en büyük trajedi, çocukluğunda kendi mücadelesiyle yarattığı özgür dünyadan, "kendine ait oda"sından mahrum bırakılacak olmasıdır. Evlilik onun için, kaybettiği alanı yeniden ele geçirmek için verdiği ikinci mücadele dönemidir. Israrlı ve istikrarlı direnişi sayesinde bu mücadelesinden zaferle çıkacak, yalnızca "kendine ait bir oda"ya sahip olmakla kalmayacak, odasının penceresinden tüm dünyaya seslenecektir.

Avrupa'da olduğu gibi, Osmanlı'da da erkeklerin ortak görüşü, eğitimin kadınların kocalarına iyi bir eş ve çocuklarına bilinçli bir anne olmaları için gerekli olduğudur. Zira Aydınlanma çağı ile birlikte aklı ön plana alan, bu yönde kendilerini geliştiren erkekler, kendileriyle sohbet edebilecek, entelektüel düzeyleri kendilerine denk kadınlar ile aile kurmayı tasavvur etmeye başlamışlardır. Kafalarındaki ideal kadın tasvirinde kadınlar için sınırlarını kendilerinin belirlediği bu yönde bir eğitim anlayışı vardır. Ancak Fatma Aliye, Aydınlanma'nın erkeklerinin kafasındaki kadın tasavvurundan oldukça farklıdır. Biyografisinde gördüğümüz gibi, evliliği eğitimine engel olarak gören, çocukluğunda ve genç kızlığında kendi kendini gelecekteki kocası için değil, kendi gelişimi için eğiten bir kadın. Faik Bey'le en büyük çatışma bu alanda yaşanacaktır. Evlendiği kadının entelektüel seviyesinin kendisinden çok ileri olduğunu anladığında Faik Bey, önceleri tıpkı Ahmet Cevdet Paşa gi-

bi bu durumdan korkar. Bu eşitsizlik, "aile reisi" olan Faik Bey'in iktidarını yıpratan bir durumdur. Bu iktidar kaybına Faik Bey'in ilk tepkisi, biyografide Ahmet Mithat'ın aktardığı gibi "zevcesinin elinde ilk defa olarak roman kitaplarını görünce itiraza kalkışıp, iffetli bir kadının bunları okumasının mümkün olamayacağından bahsetmeye başlamak" (75-76) olmuştur. Faik Bey'in söylenmeleri yetersiz kalmış olacak ki işi, romanları "yırtıp atmaya" kadar vardırmıştır (76). Roman okumaktan vazgeçen Fatma Aliye, bu sefer yine Ahmet Mithat'ın anlattıklarına göre öğrendiği Fransızcayı unutmamak için kocasıyla konuşarak pratik yapmak istemiştir. Ancak Faik Bey'in Fransızcasının da yetersiz olduğu anlaşılmıştır. Ahmet Mithat, karı koca arasındaki iktidar ilişkisini dönemin düşüncesine uygun biçimde "doğa"ya dayanarak şu şekilde yorumluyor: "Karı koca arasında bilgi alışverişi düşünülecek olsa bile tabiatı gereği 'verici' koca olmak lazım gelirken, bu evlilikte, öğreticinin kadın olması gibi ters bir durum ortaya çıkmış"tır (76). Ancak Faik Bey, Ahmet Mithat'ın vurguladığı gibi "elbette eşinden lisan dersi almayı kabul etmemiştir" (76). Ancak bu evlilikte Faik Bey'in dönüştüğüne tanık oluyoruz. Her ne kadar, ilk zamanlarda Fatma Aliye, Ahmet Mithat'ın dediği gibi, "pederinden sonra zevcine hürmet ve itaatle kendisini mükellef bilmesinden dolayı, sesini çıkarmayarak, romanları ortadan kaldırmış"sa da, zamanla Faik Bey'i çalışmalarını teşvik eden, hatta yazar olduğunda yapıtlarını matbaaya götürmek gibi işlerde kendisine yardım eden birine dönüştürmeyi başaracaktır.

Ahmet Mithat, biyografiyi Fatma Aliye ile mektuplaşmaya başladığı sırada, Fatma Aliye'nin aktardığı bilgiler ışığında kaleme alır. Anlaşılan o sırada arkadaş olduğu Faik Bey, biyografide entelektüel açıdan karısından aşağı bir seviyede olduğunu vurgulamasını sorun etmemiştir. Bu durum, Fa-

ik Bey'in evliliklerin ilk zamanlarındaki iktidar savaşını bıraktığını, Fatma Aliye'nin üstünlüğünü kabul ettiğini ve onu desteklediğini bize göstermektedir. Faik Bey, eşine yazı işlerinde yardım etmeye, ona kuryelik yapmaya başlamıştır. Faik Bey'deki bu dönüşüm Fatma Aliye'nin direniş stratejileri sayesinde olmuştur. Babası, eşi ve Ahmet Mithat ile ilişkisinde geliştirdiği bu stratejileri romanlarında kadın okura sunar.

Yaşamında ve yapıtlarında, babası ve eşine saygıda kusur etmemesini, boyun eğmeyi seçmiş olduğu anlamında yorumlayan yazılar vardır.[34] Oysa romanlarda yarattığı kadın karakterlerde ve hatta kadın özgürlüğü üzerine yazdığı makalelerinde görüleceği gibi, bu, Fatma Aliye'de bir direnişin olmadığı anlamına gelmez. Fatma Aliye'nin önerdiği direniş biçimi toplum tarafından kabul gören, makbul bulunan iletişim kodları içerisinde "saygı" çerçevesinde yer almaktadır.

Evliliğin ilk başlarında yaşanan çatışmanın odağında "iffetli bir kadın"ın hangi kitapları okumasının uygun olacağı meselesi yer alır. Bu, 19. yüzyıl Avrupa edebiyat dünyasında revaçta bir konudur. Fatma Aliye'nin, Ahmet Mithat ile birlikte yazdığı ilk yapıtı, *Hayal ve Hakikat*'ten itibaren tüm yapıtlarında bu soruna değindiğini görürüz. *Hayal ve Hakikat*'te kadınların hangi romanları okuyacağı, nasıl okumaları gerektiği yine Avrupa'da dönemin moda konusu olan kadınlara özgü olduğu düşünülen "histeri" hastalığı bağlamında ele alınmıştır. Yapıtlarda yer alan temalara baktığımızda Ahmet Mithat ve Fatma Aliye'nin Avrupa entelektüel dünyasını yakından takip ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

---

34 Bu konuda bkz. Handan İnci, "Fatma Aliye'nin Romanlarında Babalar ve Kızları", *Kitaplık* 33, 1998; Hande Öğüt, "Erkekler Arasında Tek Başına", *Radikal* gazetesi, 12/10/2007.

Fatma Aliye, Faik Bey'in kendisine roman okumayı yasakladığı yıllarda, 1880'de Hatice, 1884'te Ayşe adlı kızlarını dünyaya getirir. Bu sürelerde birikimini hafızasında korumaya çabalar, zaman buldukça Osmanlı basınını izler ve gizlice roman okur. Yalnızca okumak ona yetmez, yazmak arzusuyla dolup taşar. Bunun için Fransızcadan çeviri yapmayı, kendisi için bir yazı çalışması olarak görmüştür. Osmanlı'da oldukça popüler bir yazar olan, Eugène Sue'nun *Les Sept péchés capitaux* (*Yedi Büyük Günah*) adlı yapıtının "Gurur" kısmını çevirmeye başlar. İlk romanı *Muhadarat*'ta kadın karakterlerin okuduğu roman bu olacaktır. Biyografide anlatıldığına göre, kızkardeşi Emine Semiye, ablasının çeviriyi tamamlamaya yaklaştığını görünce tüm bu emeğin sonucunda ona çeviriyi ne yapacağını sorma ihtiyacı duyar; Fatma Aliye, hiç tereddütsüz bastıracağını söylemiştir (77). Bu yanıt, Fatma Aliye'nin babasının ya da eşinin çeviriyi bastırtmaya engel olmayacakları konusunda kendinden emin olduğunu gösteriyor. Ancak, takip ettiği gazetelerden yapıtın "Oburluk" kısmının çevrilmekte olduğunu öğrenince kitabı çevirmeyi bırakır.[35]

Evliliklerinin yedinci senesinde Faik Bey, Konya'ya tayin olur; on bir ay sürecek olan ayrılık boyunca Fatma Aliye öğrenimine ve araştırmalarına devam etme planı yapmış olsa

35 Eugène Sue, *Oburluk*, çev. Mihalaki, İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya, 1882; Tefrika romanın kralı olarak edebiyat tarihine geçen Eugène Sue'nun (1804-1857) *Les Mystères de Paris* adlı yapıtını Halide Edip 1889 yılında çevirmiştir. Osmanlıcaya çevrilmiş diğer yapıtları şunlardır:

Familya Çocukları, çev. Fazlı Necib, İstanbul, Mihran Matbaası, 1887; *Haydud Bamboş yahud Etfâl-i Metruke Sefaleti*, çev. Ahmed İhsan [Tokgöz], İstanbul, Cemal Efendi Matbaası, 1891; *Matild yahud Bir Genç Kadının Hatıraları*, çev. Mihalâki, İstanbul, İzzet Efendi Matbaası, 1875; *Paris Esrârı*, çev. Halil Edib, İstanbul, Âlem Matbaası, 1889; *Le Juif Errant Serseri Yahudi*, çev. M. Tevfik, İstanbul, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1884; *Son Türkçe Sarf*, çev. Fazlı Necib, 1887; *Sözde Kızlar*, çev. Halil Edib, İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1888; *Sözde Sebat*, çev. Halil Edib, İstanbul, Âlem Matbaası, 1888; *Şeytan Kayası Burnu*, çev. Yusuf Besim, İstanbul, Mihran Matbaası, 1885; *Tenbeller Muaşakası*, çev. Ahmed Arifî, İstanbul, Mihran Matbaası, 1883.

da ağır bir hastalığa yakalanır. Doktorlar hastalığın tedavisinin mümkün olmadığını düşünse de, Fatma Aliye, hastalığı atlatır. Faik Bey'in tutumu, Konya'dan döndükten sonra değişecektir; böylece Fatma Aliye kendini okumaya verebilmiştir (78). Bir süre sonra, karı koca birlikte okumaya başlar. George Ohnet'nin *Volonté* romanını ikisi de çok sever (78). Fatma Aliye romanı çevirme macerasını şöyle anlatıyor: "Bu romanı pek beğendim. Émile'in[36] halini çok takdir ettim. Bunu tercüme etmek hevesine düştüm. Bir gün oturuyorduk. Zevceme 'ah ne olur bunu tercüme etsem' dedim. 'Haydi tercüme et' dedi. 'Neşrettirmeye müsaade ediyor musun?' dedim. 'Hay hay' dedi. Pek sevindim" (79). O hevesle hızla çeviriye başlar. İki üç formalık parçayı çevirdiği sıralarda bir gün babası, Faik Bey'e bir şey söylemek üzere odalarına girer. Faik Bey, Fatma Aliye'nin bir roman çevirdiğini söyler. Bunun üzerine babası çeviriyi görmek ister; kâğıtları alıp odasına götürür. Fatma Aliye bu safhayı şu şekilde aktarıyor: "Aldı beni bir heyecan! (...) Bir müddet sonra yine odamıza gelip 'Aman bu ne âlâ? Bu kız böyle yazabiliyor imiş de benim haberim yok imiş ha? Sen şimdiye kadar bu iktidarını nasıl gizledin?" demiştir (79). Fatma Aliye, Fransızcasına güvenmektedir, ancak çevirinin Türkçesini düzeltmesini Faik Bey'den rica etmeyi planlar. Babasının çeviriyi beğenmesi, "Sakın ha, buna el sürülmez, bana da yalvarsan ben de buna kalem karıştırmam" (80) demesi, Fatma Aliye'nin Türkçe yazma güvenini, gücünü kendinde bulmaya başlamasına vesile olacaktır. Sabahlara kadar çeviriyi yetiştirmek için çalışır; muhtemelen gündüzleriyse ev işleri ve çocuklarla ilgilenme görevini yerine getirmektedir.

Fatma Aliye'ye edebiyat dünyasının kapılarına açacak *Volonté* romanının çevirisine başlama serüveni aynı zaman-

36 George Ohnet'nin *Volonté* romanında Fatma Aliye'nin en sevdiği kadın karakter. Kendi romanlarının kadın karakterlerinde Émile'den izler göreceğiz.

da bir yazar olarak güçlenme yolculuğudur. Çeviriye önsöz yazma faslına geldiğinde, bir kadının kendi düşüncelerini bir iki cümle de olsa kaleme almasının, sesini tanımadığı kişilere duyurmasının ruhunda yarattığı derin endişeye tanık oluruz. Fatma Aliye bu deneyimini şöyle anlatıyor: "Neresinden başlayacağımı, nasıl yazacağımı, ne diyeceğimi düşünüyor idim. Zira işte ilk defa oluyor ki kendi düşüncemden bir şey kaleme alıyorum. Şüphesiz kalem elimde bir saat kadar boş duruyor. Önümdeki kâğıt dahi o kadar müddet kalemime müntezir (beklemek) kaldı. Nihayet canı gönülden bir besmele çekip yazmaya başladım. Ne yazdım? Aklıma ne geldiyse yazdım. Meğer iyi yazılan şeyler hep böyle yazılıyorlar imiş" (80). Fatma Aliye'nin yazma deneyimini anlatması, yazmak isteyen kadınlara cesaret vermiş olmalıdır. Mektuplarda Ahmet Mithat'ın defalarca tekrarladığı gibi, Fatma Aliye, birçok kadının yazmasına önayak olmuş, onlara yazma yolculuklarında ilham vermiştir. Fatma Aliye roman türünde kendisinden önce örnek alacağı hiçbir kimsenin bulunmadığı ıssız bir mecrada, diğer kadınlara güven verecektir.[37]

37 Bkz. Senem Timuroğlu, "Osmanlı-Türk Kadınlarının Özneleşme Yolculuğu: Akıldan Kalbe Yazmak (1872-1923)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Feminizm* cildi, İstanbul: İletişim, 2020 (yayına hazırlanıyor). Halide Edip gibi bazı yazarlar, Fatma Aliye'nin cesaretinin, ilham veren gücünün kendi yazma yolculuklarındaki etkisini yadsımıştır. Fatma Aliye'yi yazma serüveninin ilerleyen zamanlarında en çok yaralayan, hayal kırıklığına uğratan bu bazı kadın yazarların kıymet bilmezliği olacaktır. Zira bu hayal kırıklığını mektuplarda *Hanımlara Mahsus Gazete*'ye darıldığını belirterek Ahmet Mithat'a dile getirmiştir; Ahmet Mithat, Fatma Aliye'nin kendini iyi hissetmesi için epey uğraşır: "*Hanımlara Mahsus Gazete*'ye darılmakta hakkınızı teslim ederim. Fakat bu dargınlık içinde sizin için bir de iftihar noktası bulurum. Şu ki bence asarı kütüphane teşkil eden kadınlar tariki neşriyatta sizin piliçlerinizdir. Onlar yetiştiler, tüyleri düzeldi şimdi uçuşuyorlar. Aşiyane-i maderi (ana kucağı) unutuyorlar. Zararı yok. Değil mi? Asıl terakki dahi böyle olur" (353). Bu vefasızlık Fatma Aliye'yi küstürecek kadar çok etkiler; başyazarı olduğu *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yazmayı bırakır, roman yazmaya ara verir. Ahmet Mithat'ın bu duruma üzüldüğü görülmektedir, 1897 yılında şöyle der: "Romanınızı gönderiniz. İcabı ne ise icra olunur. Hatta bütün kadınlar yazı yazdıkları ve siz onların pişvası

Volonté'nin tercümesi önce sansür kurulunun denetiminden geçmek için maarife gider; ardından kitapçı Gaspar'a[38] verilir. Çevirisini *Meram* adıyla 1890'da "Bir Kadın" imzasıyla yayınlar. Edebiyat dünyası, yapıtın bir kadın tarafından çevrilemeyeceği üzerinde durur. Çevirinin kopyası "reis-ül üdeba" olan Ahmet Mithat'a yollanır. Çevirmenin kimliğini öğrenen Ahmet Mithat, gazetesinde "Bir Edibe" başlığıyla çeviriyi öven bir yazı yayınlar.

Fatma Aliye, bu sefer Ahmet Mithat'a "Mütercime-i Meram" imzalı teşekkür mektubunu yazarken, hayatında ikinci kere kendine ait cümleleri kâğıda dökecektir: "Odada yalnız idim. Zatınızın ne olduğunuzu on yaşından beri tanıyorum. Ama size bir teşekkürname yazmak ne müşkül olacağını düşündükçe tere batıyordum. Yazılacak şeyin ertesi güne yetişmesi mutlaka lazım imiş. Bir besmele-i şerife dahi bunun için çekip yazmaya başladım. Yazdıkça ferahladım. Birçok şeyler yazdım ama şayan-ı takdim olup olmadığını bilemeyeceğim, derkâr idi. Pek iyi olmuş dediler. Teşekkürname dahi gönderildi" (81). Fatma Aliye, yazdıkça ferahlıyor, yazdıkları onaylandıkça kendine güveni geliyordur.

Tercüman-ı Hakikat'te yayınlanan yazıdan sonra, Fatma Aliye'nin kimliği ortaya çıkar. Bu defa çeviriyi ağabeyi Ali Sedat'ın yaptığı düşünülür. Ahmet Mithat, yayınladığı biyografide bu iddialara yanıt verir. Ali Sedat'ın kızkardeşinin çeviri faaliyetine itiraz ettiğini, babasının desteğine bile mu-

(âlimlerin, ariflerin reisi, öncüsü) bulunduğunuz halde yıllar geçerek bir şeyler yazmadığınıza canım sıkılıp duruyor idi" (385).

38 İstanbul'da matbaa ve kitapçıların önemli bölümü Ermeni'dir. Osmanlı'da kitapçı Arakel ile birlikte Ermeni kitapçıların en tanınmışlarındandır. Yazar ve çevirmenlerden yapıtlarını alır, yayınlarlardı. Fatma Aliye de ilk romanı *Muhadarat*'ı kitapçı Arakel vasıtasıyla yayınlatmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet İhsan Tökgöz, *Matbuat Anılarım*, yay. Alpay Kabacalı, İstanbul: İletişim, 1993; Johann Strauss, "Les livres et l'imprimerie à İstanbul (1800-1908)", *Turquie: Livres d'hier, livres d'aujourd'hui*. ed. Paul Dumont, Strasbourg ve İstanbul, 1992.

halefet ettiğini söyler. Bu tip iddialar, diğer yapıtları yayınlandığında da ileri sürülecektir. Romanlar yayınlandığında, Ahmet Mithat'ın düzeltileri ve yardımlarıyla, tarih ve felsefe kitapları yayınlandığındaysa babası Ahmet Cevdet Paşa'nın yardımıyla yazdığı söylenir. Mektuplarda Fatma Aliye'nin bu iddialara üzüldüğü görülüyor. Ahmet Mithat, onun endişe ve kızgınlığını gidermek için, "Sizin makalelerinizi Mithat'ın yazmadığını dünya biliyor. Bu endişelere asla mecbur değilsiniz" (366) diye sık sık tekrarlar. Edebiyat dünyasında karşılaştığı bu tür söylentiler karşısında kendini yılgın ve güçsüz hisseden Fatma Aliye'ye Ahmet Mithat'ın mektuplar boyunca destek vermek için dil dökmesini, ona güç verme çabasını göz ardı edemeyiz. Üstelik aile içinde ağabeyinin saldırılarıyla karşı karşıyadır. Babası Ahmet Cevdet Paşa öldükten sonra İslâmiyet'te ünlü kadınlar hakkında yayınladığı makale için Ahmet Mithat, Ali Sedat'ın nasıl bir yakıştırmada bulunabileceği hakkında ironik yorumlarda bulunur: "Acaba birader beyefendi bunlar için 'peder-i merhum kabirden nida etti de ablam yazdı" mı diyecek! Yoksa Mithat'e mi isnad eyleyecek. Ben müddet-i ömrümde nisvanı İslâm hakkında öyle bir şey yazmamışım yazamamışım ki bu makalenin uluvv-i kıymet ve mertebesi benim bu babdaki aczime mütenasib ve layık görülsün. Var ol, var ol! Çok yaşa! Evet çok yaşa ki bu güzel şeylerin pek çoklarını yazasın" (315).

Fatma Aliye, çeviri yayınlandıktan sonra gerek basın ve edebiyat dünyasında gerek babası Ahmet Cevdet Paşa'nın gözünde ciddiye alınmaya başlanmıştır. Ahmet Cevdet Paşa, kızının yeteneğine bir süre inanmakta zorluk çeker. Kızının İslâm ve Avrupa kültürü hakkında bilgisine, Osmanlı diline hâkimiyetine ikna olan Ahmet Cevdet Paşa, birikimini ilerletmek için ona yardım etmeye karar verir. Böylece Fatma Aliye'nin tarih ve felsefe birikimine büyük katkı sağlaya-

cak babasıyla akşam konuşmaları dönemi başlar. Baba kız arasında geçen bu fikir alışverişleri, daha çok mantık ve belagat ilmi üzerine olur. Birlikte *Mesnevi-i Şerife*, İbn Haldun *Mukaddime*'sini okurlar. Aristoteles ve Platon ile İbn Rüşt ve Gazali felsefelerini karşılaştırırlar. Ahmet Mithat, biyografide, Fatma Aliye'nin bu karşılaştırmaları daha sonra Descartes, Spinoza, Darwin ve Auguste Comte ile yapmaya başladığını vurgular (87). Baba kız ilişkisinin hiyerarşik bir öğretmen öğrenci ilişkisi olmadığı, Ahmet Mithat'ın biyografide yayınladığı mektuplaşmalarda görülmektedir. Ahmet Cevdet Paşa, kızının fikirlerine güvenmekte ve ona danışmaktadır. Örneğin Ahmet Mithat'ın, Ahmet Cevdet Paşa'ya fikrini almak üzere gönderdiği *Bilimler Tarihi* kitabına yazdığı önsözü, Ahmet Cevdet Paşa fikrini sormak için Fatma Aliye'ye yollar.

Fatma Aliye'nin etrafındaki erkekler, eninde sonunda kendisine saygı duymuşlardır. Zira bu saygıyı elde etmek için, farklı stratejiler kullanarak direnmiştir. Kendi kimliğiyle kabul ve takdir gördüğü gibi, sesini ülkesinin sınırları dışında duyurabilmiştir. Üselik etrafını çeviren bu isimlerin, ilerleyen yolcuğunda ülke siyasetindeki iktidar değişimleriyle giderek ağırlaşan bir yüke dönüşmesine rağmen Fatma Aliye, adını ölümsüz kılmayı başarmıştır.

Fatma Aliye ve kızları

Osmanlı kadın hareketinin son halkası diyebileceğimiz Kadınlar Halk Fırkası kurucusu Nezihe Muhiddin, 1931 yılında kaleme aldığı *Türk Kadını*[39] adlı çalışmasında sekiz yaşındayken, *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin yazarlarından dayısının kızı Nakiye Hanım ile Fatma Aliye'ye yaptıkları ziyare-

39 Nezihe Muhiddin, *Türk Kadını*, ed. Belma Ötüş-Baskett, Ayşegül Baykan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

ti anlatır. Ziyaretin amacı, Nakiye Hanım'ın, "büyük aydın Türk kadınına atılımlarından bahsetmesi ve ondan yardım istemesidir" (82). Nezihe Muhiddin, Fatma Aliye'yi yaşamının son zamanlarına kadar unutmayacak, ziyaretlerine devam edecektir. Sekiz yaşındaki Nezihe Muhiddin için Fatma Aliye "ismi, kalbinde huşu uyandıran, aklına hayret veren biri"dir. Evine giderken faytonda şöyle düşünür: "Onu bütün gördüğüm ve bildiğim kadınlar gibi hayal edemiyorum. Uzun saçlı, ipek elbiseli, ince sesli bir kadın olarak düşünemiyorum. Günlük gazetelerde yazı yazan, romanları basılan bir kadın! Mitolojik bir yaratıktan ne farkı var!" (82). Nezihe Muhiddin'in bu ziyaretten bize aktardığı bir sahne, Fatma Aliye'nin anneliği hakkında ipuçları taşıyor. Fatma Aliye Hanım konuklarını karşılayıp, temiz bir odaya geçtiklerinde evin içinde on tane hizmetçi ve kalfa olmasına rağmen, kızının her konuda bilgi sahibi olması gerektiğini düşündüğünü vurgulamış, yeni silinmiş mermer taşları göstererek kızına sildirdiğini söylemiştir (82). Bu kısa anlatım bize Fatma Aliye'nin kızlarını kendi başına kimseye muhtaç olmayacak şekilde yetiştirmeyi amaç edindiğini gösteriyor. Nitekim en küçük kızı Zübeyde İsmet Faik'in (1901-1992) kendine oldukça farklı bir yaşam çizdiğini ve planladığı yaşamı hiçbir ödün vermeden gerçekleştirdiğini görüyoruz. Fatma Aliye'nin, Fransızcaya ve Fransız kültürüne verdiği değer ile uyumlu bir şekilde Notre Dame de Sion Fransız Lisesi'nde okuyan kızı İsmet, ailesini terk edip, yurt dışına çalışmaya gider. Orada din değiştirir ve 1976 yılında yirmi sekiz yıl çalıştığı Tunus'ta Katolik rahibe olarak emekli olur.[40] Atatürk Kitaplığı'nda Fatma Aliye'nin özel belgeleri arasında bulunan mektuplarda kızının Türkiye'den ayrılmasının ve din değiştirdiği söylentilerinin Fatma Aliye'yi çok üzdü-

40 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mübeccel Kızıltan, "Gizemli Bir Öykünün Peşinde", *Toplumsal Tarih*, c. III, sayı 16, 1995, s. 13-21.

ğü görülmektedir. Fransa'da Notre Dame de Sion rahibelerinden Marie Constantine'e kızı hakkında bilgi almak için defalarca mektup yazar, rahibenin mektuplarına baktığımızda, onu teselli ettiğini, kızının din değiştirmediği ya da rahibe olmadığına dair onu ikna etmeye çalıştığını görüyoruz. Mektupların izini takip ettiğimizde, İsmet'in, rahibelere bu işten uzak durmalarını rica eden satırları dikkati çekiyor. Anlaşılan rahibeler, anneyle kızı arasına girmek istemedikleri için Fatma Aliye'ye net bilgiler vermiyorlar. 1928 yılında Faik Bey öldükten sonra, Fatma Aliye 1936 yılına, ölümüne kadar üçüncü kızı Nimet ile birlikte yaşayacak ve kızı İsmet'ten haber almaya çabalayacaktır.

Zübeyde İsmet Topuz'un,[41] 21 Eylül 1990'da Gemenos, Bouches-du-Rhone'dan Carter Vaughn Findley'e[42] gönderdiği mektupta annesi hakkında söyledikleri, Fatma Aliye'nin yazarlığı hakkında bize değerli bilgiler veriyor; bu bilgiler içerisinde en önemlisi yazarlığının cinsiyetler arası eşitlik davası için bir araç olması ve özgürlüğe doğru giden yolda emin adımlarla ilerlemeye olan inancıdır:

> İmamları, hahamlar ve papazlar gibi sevmezdi. Türkiye'de henüz doğmamış bir özgürlüğün taraftarıydı. Bununla birlikte, tuhaf bir biçimde geleneğe oldukça bağlıydı. Bunda çok yakın olduğu babasından ve Ahmet Mithat'tan aldığı ikili eğitimin etkisi olduğunu görüyorum. Gerçekten üzerinde nadiren birbiriyle uyuşan iki değerin izi vardı. Avangart olmak ve gelenekte kalmak istiyordu. Fatma Aliye

41 Fatma Aliye, 1934 yılında soyadı kanunuyla birlikte Ahmet Cevdet Paşa'nın Topuzoğlu soyundan gelen annesi Ayşe Sümbül Hanım'a ithafen "Topuz" soyadını seçer.

42 Carter Vaughn Findley, "Fatma Aliye: First Ottoman Woman Novelist, Pioneer Feminist", *dans Histoire économique et sociale de l'Empire ottomane et de la Turquie (1326-1960)*, Actes du sixième congrès international tenu a Aix-en-Provence du 1er au 4 juillet 1992. Collection Turcica 8, edité par Daniel Penzac, 783-94, Paris: Peeters, 1995. Mektup Fransızcadır, çevirisi bana ait.

bir yazar değildi. Eğer iki roman yazmış ve Fransızca'dan Türkçeye birkaç çeviri yapmışsa, bunun nedeni haşır neşir olduğu temel fikri yaymaktı. Bu, toplumda cinsiyetler arası eşitlik ve buna erişmek için verilen mücadeledir. Bununla birlikte, öncü fikirleriyle geleneğe bağlılığını nasıl bağdaştırdığını hiçbir zaman anlamadım. Yani yerleşik düzene, her şeyi ezip geçen toplumsal duruma bağlılığını. Yapılagelmediği için yapılmaması gereken şeylere. Bence, ne pahasına olursa olsun özgürlüğe sahip olmak fikrinde olan hızlı bir devrim değil de yavaş ve aklından emin bir değişim tasarlıyordu (793-794).

Dönemin tutucu İslâm algısı içerisinden bakıldığında İslâm hakkında yazdıklarında oldukça avangard olan Fatma Aliye, erkeklerin kabullenmeye hazır olmadığı bir ortamda kadınların özgürlüğü ve din konusundaki fikirlerini geleneklerin içerisinden bir dönüşüme uğratmaya çabalamış görünüyor. Bu yüzden otosansür uyguladığını itiraf edecektir. Fatih Kerimi'nin kendisiyle yaptığı bir röportajda Osmanlı entelektüel erkeklerinin henüz kadınların özgürlüğü konusunda hazır olmadıkları için Chicago Fuarı'nı düzenleyen Bertha Potter Palmer'a ithaf ederek kaleme aldığı *Ünlü İslâm Kadınları* kitabını Fransızca kaleme aldığını söyler:[43]

> Türkçe basılırsa ehliyetli ehliyetsiz herkesin eline düşer, başıma kıyametler koparırlar. Kadın ve aile meselesinde bizim erkeklerimizin fikri seviyeleri maatteessüf çok düşüktür. Bana hücum etmeye başlarlar. Bundan önce de bazı makalelerim için ne kadar tehditler, imzasız mektuplar aldım, hakaretler işittim. Bizim erkeklerimiz Avrupa Darülfünunlarında okuyorlar, profesörlük dereceleri alıyorlar, Kant ve Auguste Comte'lardan daha ileri filozof oluyorlar yalnız sadece iki konuda fikirleri değişmiyor. O da tesettür

43 Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001.

ve taaddüd-i zevcat meseleleridir. Bunlar ne kadar temeddün kazanırlarsa kazansınlar Müslüman kadınlarına hukuk ve hürriyet vermeye yanaşmıyorlar (265).

Fatma Aliye, seçimlerinden, ilgi alanlarından ve araştırmalarından ödün vermeden, kendini merkeze koyarak bir dünya kurmuştur. Osmanlı'nın ilk profesyonel kadın yazarı olarak kendi parasını kazanmış, romanlarıyla kendi deneyimini ve mücadele yöntemini hemcinslerine aktarmıştır. Eşiyle yayın dünyasının en güçlü ismi Ahmet Mithat ise kendisine hizmet etmiştir. Dolayısıyla modern çağ kadınlarının öncüsüdür; hem çalışmış hem ev işlerini idare etmiş, hem de kızlarını yetiştiren bir anne olmuştur. Kızları hakkında edindiğimiz kısıtlı bilgiye dayanarak kızlarının da kendi seçimlerini yaşayan güçlü kadınlar olarak yetiştiğini görüyoruz.

Fatma Aliye ve George Sand

Fatma Aliye'yi yalnızca Osmanlı toplumu sınırları içerisinden okumak, onu Batıcı/İslâmcı gibi ikili kategoriler arasından görmemize neden oluyor. O yüzden, Fatma Aliye ve yapıtlarını Osmanlı sınırlarının dışında kendi dönemindeki özellikle etkileşim içerisinde bulunduğu Fransa'daki kadın yazarlar ve yapıtlarıyla karşılaştırmak gerekir. Aynı zamanda Fatma Aliye'nin Avrupa'da algılanış biçimi onu yorumlarken bize birçok kapı açacaktır. Ahmet Mithat başta olmak üzere, Osmanlı erkek reformcularının kadın yazarlara örnek gösterdiği, Osmanlı elit kadınlarının ise örnek aldığı George Sand, bu anlamda önemli bir isimdir.

Asıl adı Amantine-Lucile-Aurore Dupin olan George Sand[44]

44 Béatrice Didier, *George Sand écrivain. Un grand fleuve d'Amérique*. Paris: Presses Universitaires de France, coll. "Écrivains", Kasım 1998, 848 sayfa.

(1804-1876), dönemin Alfred Musset,[45] Frédéric Chopin gibi tanınmış sanatçılarıyla yaşadığı ses getiren aşklarıyla, erkek kıyafetleri giyerek erkek adıyla edebiyat dünyasında yer edinmesiyle kadın özgürlüğü mücadelesinin bir simgesi, yüzyılın en çok konuşulan yazarı olmuştur. Bu anlamda pek çok ülke gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun entelektüel dünyasını da etkilemiştir.

Osmanlı reformcularından Şemseddin Sami, 1879 yılında yayınladığı *Kadınlar*[46] başlıklı risalesinde kadınların da erkekler gibi insanlığa fikirleriyle katkıda bulunduklarına örnek olarak George Sand'ı vermektedir:

> Fransa nisa-i meşhuresinden evvelki sene vefat eden Georges Sand'ın erkek muharrirlerin en büyükleri sırasına geçebilmesiyse, asarının pek çok erkek muharrirlerin telifatından ziyade makbul ve muteber olması bu müddeamıza bir delildir. (42)

George Sand, aynı zamanda yazarlığıyla yüceltilir. Ahmet Mithat'ın on yedi yaşında bir kızın fuhuştan kurtarılmasını ve dindar bir şekilde yaşamını sürdürmesini anlattığı romanı *Henüz 17 Yaşında*'da romanın olumlu karakteri Ahmet ve arkadaşı, bu hikâyeyi en başarılı şekilde anlatabilecek yazarlar olarak Victor Hugo, Alexandre Dumas ve George Sand'ın şerefine kadeh kaldırır.[47] Yazar, bu hikâyenin adı anılan yazarların eline geçse büyük bir esere dönüşeceğini belirtir.

---

45 Alfred Musset'nin 1842 yılında yazdığı "Rappelle-toi" şiiri, Osmanlı edebiyat dünyasında yankı bulmuştur. Şiir ilk defa bir Musset hayranı olan Nigâr Hanım tarafından çevrilmiş, ardından, iki nazire yazılmış ve dokuz çevirisi yapılmıştır. 1888 yılında Nigâr Hanım, yapıtlar arasındaki ilişkiye bir devam öyküsü biçiminde "Beni Unutma" adlı şiiri yazar.

46 Şemseddin Sami, *Bir Elde İğne Bir Elde Kitap, Şemseddin Sami ve Osmanlı Kadınları*, çevrimyazı ve inceleme İrfan Karakoç, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.

47 "Hulusi ilk akşam şairi meşhur Victor Hugo'yu ve gelmiş gelecek bütün hükemayı alkışladığımız halde bu akşam dahi hikâyenüvis meşhur Alexandre Dumas'yı ve Madam George Sand'ı ve Balzac'ı alkışlamalı mıdır? Bana kalırsa pek

George Sand'ın yazarlığının ve kadınlar için öncü konumunun Osmanlı reformistleri tarafından örnek gösterilmesi bir yana, bu çalışmada Fatma Aliye'nin yapıtlarına yeni bir bakış sağlaması açısından, Sand'ın Osmanlı'da alımlanma biçimi de önemlidir. Ahmet Mithat, *Ahbar-ı Asara Tamim-i Enzar* (*Roman Tarihine Genel Bir Bakış*) adlı yapıtında "Zamanımız Romancılığı ve Romanları" başlıklı bölümde ahlâki romanlarda Balzac, dinsizce romanlarda Victor Hugo'yu en parlak örneklerden sayarken, George Sand'ın dindar romanların en başarılı örneklerini verdiğini belirtmektedir (73). Ahmet Mithat, Fatma Aliye'ye mektuplarında George Sand'ı ona sık sık pek çok konuda örnek olarak gösterir, ikisi arasında karşılaştırmalar yapar. Bu açıdan her iki kadın yazarın yapıtlarına bakmak, Fatma Aliye'yi konumlandırmamızda bir ölçüt olabilir.

Fatma Aliye'nin yaşamı, George Sand'ınki gibi özgür olamaz. Fatma Aliye, özgür yaşamı, içinde bulunduğu toplumun ve ailesinin değerlerinin sınırlarını zorlayarak romanlarında ifade edecektir. Fatma Aliye, George Sand'dan muhafazakâr bir yaşam sürmüştür. Ancak ikisinin yapıtlarına bakıldığında, muhafazakâr bir yaşam süren Fatma Aliye'nin yapıtlarında kadınların aydınlanmaya dayalı, akılcı bir felsefenin içinden, özgür bir yaşam süren George Sand'ın romanlarındaki kadınların ise dinin içinden konuştuğu görülür.

Yukarıda belirttiğim gibi Fatma Aliye, 2007 yılında dindarlığı vurgulanacak şekilde ön plana çıkarıldı. 1990'dan itibaren keşfedilen Osmanlı kadın hareketi ve öncü ismi Fatma Aliye üzerine bu tarihten önce yapılan çalışmalarda "feminist" yönlerine dikkat çekiliyordu. Bu tarihten sonra ise

münasip olur. Zira bu akşam öyle bir vakanın nihayetindeyiz ki zikrolunan hikâyenüvislerden birisinin eline sermaye olarak geçse koca bir cilt vücuda getirirdi" (207). Ahmet Mithat, *Henüz 17 Yaşında*, haz. Nuri Sağlam, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 757.

Fatma Aliye'nin dindarlığı, yapıtlarının kaynağının İslâm'da olmasına bağlandı. Ortadoğu'da kadın yazarların öncüsü olarak konumlandırılmaya çalışıldı, dindarlığı feministliğine engel olarak gösterildi. Bu noktada Müslüman ülkelerde kadın hareketlerine baktığımızda başlangıç olarak, Mısırlı yargıç Kasım Emin'in (1863-1908) 1899 yılında yayınladığı *The Liberation of Women* adlı yapıtı verilmektedir.[48] Bu tespit yanlıştır zira Arap feminizminin babası olarak addedilen Kasım Emin'den önce Mısır'da 1892'lerde kadınlar arasında başlayan bir hareket vardır. Üstelik Fatma Aliye'nin 1891 yılında yayınladığı *Les femmes musulmanes* yapıtında Kasım Emin'in yapıtındaki birçok argümanı önceden ele aldığı görülmektedir.[49] Fatma Aliye'nin dindarlığı, kendisini feminist olarak tanımlamıyor oluşu, yapıtlarının kadın özgürlüğü mücadelesine katkıda bulunduğunu söylememiz için engel teşkil etmez. Üstelik Fatma Aliye'nin *Hanımlara Mahsus Gazete*'de[50] kendine özgü bir kadın mücadelesi önerileri geliştiren makalelerinin Osmanlı feminizminin kurucu metinleri olduğunu inkâr etmek mümkün değildir.

---

48 Leila Ahmed, *Women and Gender in Islam*, Yale University Press, 1993.

49 Ellen L. Fleischmann, "The Other 'Awakening' The Emergence of women's movements in the modern Middle East, 1900-1940", *Globalizing Feminisms*, 1789-1945, ed. Karen Offen, Londra ve New York: Routledge, s. 174.

50 *Hanımlara Mahsus Gazete*, "İzzetli Efendim Hazretleri", sayı 1, 1895m1, s. 5; "Bas Bleu'lardan İbret Alalım", sayı 2, 1895m2, s. 2-3; "Madam Montagu", sayı 5, 1895m3, s. 2-4.; "Madam Montagu", sayı 6, 1895m4, s. 2-3; "Meşahir-i Nisvan-ı İslâmiyeden Biri: Fatma bint-i Abbas", sayı 8, 1895m5, s. 3-4; "Meşahir-i Nisvan-ı İslâmiyeden Biri: Fatma bint-i Abbas", sayı 9, 1895m6, s. 2-3; "Başlıksız" (Kadınlık Letafet Demektir Makalesine Cevap-Hüsn ü An makalesinin elestirisi), sayı 31, 1895m7, s. 1-2; "Talim ve Terbiye-i Benat-ı Osmaniye", sayı 37, 1896m1, s. 1-; "Eslaf-ı Nisvan", sayı 82, 1896m2, s. 1-3; "Eslaf-ı Nisvan: Yunan Kadimi Nisvanı", sayı 83, 1896m3, s. 1-2; "Eslaf-ı Nisvan: Arap Kadınları", sayı 86, 1896m4, s. 1-3; "Eslaf-ı Nisvan", sayı 87, 1896m5, s. 1-2; "Eslaf-ı Nisvan: Kadim-i Frenk Nisvanı", sayı 91, 1896m6, s. 1-2; "Nisvan-ı İslâm ve Bir Fransız Muharriri", sayı 91, 1896m7, s. 5-6; "Nisvan-ı İslâm", sayı 92, 1896m8, s. 2-3; "Sebabet", sayı 185, 1898m2, s. 1-2; "Fatma Neseriz" (Fatma Aliye Hakkında Bir Haber), sayı 185, 1898m3, s. 3; "Zevce", sayı 186, 1898m4, s. 3-4; "Valide", sayı 190, 1898m6, s. 1.

Diğer yandan "Feminizm" sözcüğünün Batı menşeli olmasına karşı bir milliyetçi refleks ile bu sözcüğü benimsememiş olabilir. Ayrıca sözcüğün kadınlar tarafından benimsenmesi Fatma Aliye'nin en verimli zamanları olan Tanzimat'ta değil, II. Meşrutiyet ile birlikte olacaktır. Türkiye, kadın hakları mücadelesinde Arap ülkelerinden farklı bir çizgide ilerlemiştir. 19. yüzyılın başında Tanzimat'ta kadın özgürleşmesinde kültürel bir milliyetçilik ve yerlilik adına tek meşru söylem İslâm iken, 1908-1919 yılında II. Meşrutiyet'ten Kemalist Cumhuriyetçi rejime doğru mücadele, laik milliyetçi bir söylemin içinde gelişmiştir. Birçok millet ve dinî cemaatin bir arada yaşadığı Osmanlı İmparatorluğu'ndan Anadolu merkezli seküler bir ulus-devlete evrilen bir rejimde kadın özgürlüğü mücadele sürecini bir süreklilik olarak ele almak sağlıklı bir bakış olur.[51]

Bu anlamda bu çalışmada Fatma Aliye'nin, kadınların seküler Cumhuriyet rejiminde kazandıkları haklarının yolunu açan bir öncü olduğu iddia edilmektedir. Dindarlığı, Ortadoğulu Müslüman kadın hakları mücadelesi ile sınırlanırsa yapıtları eksik bir şekilde değerlendirilmiş olur. Zira Fatma Aliye, döneminde İslâmiyet'i reformist açıdan ele alan, yapıtlarında kadın özgürlüğü açısından kapı aralayan bir tahayyüle sahiptir. Bu yüzden kadınların hiçbir hakkının olmadığı, meşru görülen tek söylemin İslâmi söylem olduğu bir döneme, kadınların birçok hak elde ettiği, Cumhuriyet sonrası laik, seküler dönemin zihniyet yapısıyla bakmak büyük hata olur. Fatma Aliye'yi kendi döneminin zihniyet birikimi ve siyasi ortamında ve zihniyet anlamında en çok beslendiği, etkileşim içerisinde bulunduğu kendi döneminin Avrupası'yla karşılaştırarak ele aldığımızda sağlıklı bir yere oturtmuş olacağız. Zira Fatma Aliye'nin felse-

51 Bu konuda ayrıntı bilgi için bkz. Deniz Kandiyoti, "End of Empire: Islam, Nationalism and Women in Turkey", *Women, Islam and the State.*

fe ve kurmaca dışı yapıtlarında İslâmi referansların bulunması onun Aydınlanmacı, akılcı bir zihniyete sahip olmadığı anlamına gelmemelidir. Yöntem açısından Fatma Aliye, Aydınlanma döneminin sorgulayıcı, eleştirel akılcılığına sahiptir. Önce Fatma Aliye'nin Ortadoğu kadın hareketi içerisine sıkıştırılmaması gerektiğini görmek için Avrupa ve Amerika ile temasını, Batı basınında nasıl algılandığını, onu ziyarete giden Avrupalı kadınların onun hakkındaki görüşlerini ele alalım.

Osmanlı agora'sından sınırların ötesine

Mecheveret gazetesinin yazarı Pierre Anméghian'ın 1902 yılında kaleme aldığı, Fatma Aliye'nin *Les femmes musulmanes*[52] adlı yapıtını da referans gösterdiği, "Les femmes et la société turque"[53] başlıklı yazıda Osmanlı kadınlarının haremin sınırlarını aşmasında etkili olan, Fransızca ve Fransız kültürüyle tanışma macerasının öyküsünü buluruz. Anméghian yazısında, II. Abdülhamid'in kız çocuklarına eğitim kurumları açmaya başlamasıyla o zamana kadar kızlarına yalnızca Kur'an öğretmekle yetinen ailelerin, Fransızca öğretmeyi de düşünmeye başladıklarını söyler. Bazı zengin aileler, Fransız mürebbiye talep etmeye başlamış, bu talep Osmanlı aileleri arasında yaygınlaşmıştır. Abdülhamid'i özgürleştirici bir padişah olarak gören Fransa'daysa bu talep, para kazanmak ya da zengin bir adamla evlenmek isteyen Fransa'nın taşrasındaki aşçı, hizmetçi kadınlara oldukça cazip

52 Pierre Anméghian, yapıtın adını sayfa 536'da 3 no'lu dipnotta *İslâm Kadinlare* şeklinde yazmıştır.

53 Pierre Anméghian, "Les femmes et la société turque", *La Revue Hebdomadaire Paris*, Tome VI, Mai 1902, s. 530-545. Pierre Anméghian, Jön Türklerin oluşumu içerisinde Ahmet Rıza ile birlikte yer alan Ermeni reformcu bir Osmanlı entelektüelidir. Auguste Comte'un pozitivizmi felsefesini benimsemiş, Jön Türklerin gazetesi *Mecheveret*'in kurucu yazar kadrosundadır.

gelmiş, bir işkolu oluşmuştur. Öyle ki mürebbiye talep eden aileler ile Fransız kadınlar arasında simsarlık yapan iş adamları türemiştir. Bu durum, ailelerin öğretmenlikte yetkin olmayan, hatta bazen okuma ve yazması bile olmayan mürebbiyeler ile karşılaşmalarına neden olmuştur. Bunun üzerine Fransa eğitim bakanlığıyla anlaşma yapılmış, mürebbiyelerin diploma sahibi olma gerekliliği getirilmiştir. Mürebbiye alan Osmanlı Müslüman ailelerinde mürebbiyeleriyle evlenenler olmuş, bunun üzerine, Abdülhamid Müslüman ailelerin, Hıristiyan mürebbiye almasını yasaklayan bir karar çıkarmıştır (533). Anméghian yazısında bu yasağa kadar, genç hanımların diplomasız, eğitimsiz mürebbiyelerin yanlış seçimleri sayesinde, "yıkıcı" kitaplarla tanıştıklarını vurgular; artık geriye dönüşün mümkün olmadığını belirtir. Bu olumsuz görüş, o sırada Avrupa'da kadınların özellikle aşk romanlarıyla tanışmasının yarattığı paniğin getirdiği kaygıyla benzerdir. Anméghian, Osmanlı Müslüman genç kızların da Avrupa'daki hemcinsleri gibi bu tür romanlarla buluştuklarını, böylece arzularının, hayallerinin geri döndürülemez bir biçimde değişeceğini belirtmektedir.

Bu yazıdaki tespitlerin bize gösterdiği gibi, Fransızca, haremin kapısını aralayan, Osmanlı kadınlarının bilinçlerinde dönüşüm yaratan bir araç olmuştur. Fatma Aliye için de küçük yaşta kendi kendine öğrendiği ancak mürebbiye Matmazel Alfa'yla sohbetleri eşliğinde geliştireceği Fransızca, kendi kimliğini inşa etme sürecinde önemli bir işleve sahiptir. Ve bir yazar olduğunda genç kadın okurlara, aşk romanlarını akla dayalı, eleştirel okumak gerektiği üzerine öğütler verecektir.

Fatma Aliye, Avrupa'nın patriyarkal kültüründen aldıklarını kendi kültürüne özgü yerli bir "feminist" bakışla dönüştürerek Osmanlı kadın okura sunar. Ancak sadece oradan almaz, Avrupa'ya da kendi fikirlerini verir. Fransızca-

ya çevrilen yapıtları, Avrupa'nın oryantalist, cinsiyetçi, ırkçı harem algısına müdahalede bulunur.

1892 yılında yayınladığı *Nisvan-ı İslâm* adlı yapıtı, Madam Gülnar tarafından Fransızcaya çevrilip *Les femmes musulmanes* adıyla Paris'te yayınlandıktan sonra, Fatma Aliye, Müslüman kadınlar hakkında Fransız gazetelerinde yayınlanan yazıların baş referans kaynağı olur. Yapıtın, *Les Musulmanes contemporaines* ismiyle Nazime Roukié tarafından 1894 yılında ikinci bir çevirisi yapılır. Bazı yazılarda bu çeviriye de referans verilir. Ayrıca yapıtın Beyrut'ta Arapça çevirisinin yayınlanması dikkate değerdir. *Ta'ribu Nisai'l Muslimin* adıyla yapılan çeviri, 1892'de kitaplaşmıştır. Daha sonra Kahire'deki *Menar* dergisinde 1901 yılında yayınlanmıştır.[54] Çevirinin Arapçasının yukarıda bahsi geçen, Fatma Aliye ile hemen hemen aynı konuları ele alan Arap coğrafyasının ilk feministi sayılan Mısırlı Kasım Emin'in 1899 yılında çıkacak *Tahrîrü'l-mer'e* (*Kadının Özgürleştirilmesi*) adlı yapıtından önce yayınlanması, yazarın *Nisvan-ı İslâm*'dan esinlenmiş olabileceğini akla getirmektedir. Ancak bu, ayrı bir araştırmanın konusu olduğundan yalnızca bu tespiti vurgulamak yeterli olacaktır. Ahmet Mithat mektuplarda *Nisvan-ı İslâm*'ın İngilizceye çevrildiğini, Amerika'da ses getirdiğini belirtiyor. Ancak yapıtın ne künyesine ne de kendisine ulaşamadım.[55] Fatma Aliye, bir Osmanlı kadın tarafından yazılmış Batı dillerine çevrilen ilk metin olma değeri taşıyan *Nisvan-ı İslâm'ı*, Ahmet Mithat'ın Fatma Aliye'ye yazdığı mek-

54 Aktaran *Fazıl ve Feylesof Kızım* kitabını yayına hazırlayan F. Samime İnceoğlu ve Zeynep Süslü Berktaş, s. 419, dipnot 28.

55 Bkz. Mübeccel Kızıltan, "Öncü Bir Kadın Yazar: Fatma Aliye Hanım", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, cilt 14, 1991, s. 293 (Mahmud Zeki, *Hanımlara Mahsus Gazete*'de Nisvan-ı İslâm'ın Fransızcayla aynı zamanda İngilizceye de çevrildiğini söylemiştir). Yapıtın, Amerika'da İngilizceye çevrildiği, böylece Fatma Aliye'nin Chicago Sergisi'nde ödüle layık görüldüğü Fatma Aliye'nin evrakındaki belgelerde yer almaktadır. Bkz. *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu 1*.

tuplardan öğrendiğimize göre, 1893'te Chicago'da düzenlenen, Uluslararası Dünya Sergisi'nin Dünya Kadın Kütüphanesi kataloğunda sergilenmek üzere kaleme almıştır. Ahmet Mithat, kitabı önce *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde tefrika edebileceğini, ancak "kongreye mahsus olarak kaleme alınıp da o surette takdimin çeşnisi başka olur," demekte, "kongre kabul ederse kendi masraflarıyla Avrupa'da neşreder," diye eklemektedir (28). Fatma Aliye'nin editörü olarak, yapıtın tanıtımı için "büyük profesörlere dahi birer nüshası ihda edilir," diye planlama yapmaktadır (28). Fatma Aliye'nin evrakı içerisinde yer alan Chicago Sergisi Kadınlar[56] Şubesi sorumlusu Susan Yale Cooke tarafından kendisine gönderilen mektupta, Fatma Aliye'nin kitaplarının sergiye ulaştığı ve büyük ilgi gördüğü bildirilmektedir. Dolayısıyla *Nisvan-ı İslâm*'ın döneminde Amerika'da ve Avrupa'da harem üzerine yazılan kitap ve makalelerin arasında yerini bulduğunu söyleyebiliriz.

Kitabın başarısı, serginin direktörü Bertha Potter Palmer'ın (1849-1918) ilgisini çekmiş olacak ki, İstanbul'a geldiğinde Fatma Aliye ile mülakat yapar. Ve Fatma Aliye'den başka bir kitap yazmasını rica eder; böylece *Namdaran-ı Zenan-ı İslâmiyan* (*Ünlü Müslüman Kadınları*) adlı yapıt, onun isteği üzerine yazılır; Fatma Aliye, yapıtı ona ithaf edecektir. Yapıtın yazılma nedenini önsözde şöyle ifade eder: "Bu eser ileri gelen birçok yabancı kadının destek ve arzularıyla yazılmaya başlanmıştır. Bu konuda şahsıma müraacat eden bu yabancı kadınlar tarafından Paris'te açılacak olan sergide kısaca tanıtılmak üzere gereken tavsiye ve ihtar yapılmıştı" (7). 1901'de yayınladığı *Namdaran-ı Zenan-ı İslâmiyan*, İslâ-

56 Jeanne Weimann, 1981 yılında yayınladığı *The Fair Women*, adlı yapıtıyla kadınların sergiye katkılarını ele alan ilk çalışmadır; diğer bir çalışma: Jane Elizabeth Romano Homsher, "The Genius of Liberty, Cultural Motherhood at the World's Columbian Exposition, Chicago, 1893", doktora tezi, San Francisco State University, 1994.

miyetin ilk yıllarından 19. yüzyıla kadar yaşamış şair, filozof, öğretmen Müslüman kadınların biyografilerinden oluşur. Fatma Aliye, Müslüman kadınların hafızalarını yeniden yapılandırmak istemektedir. Bu yapıt, marjinalleştirilen Müslüman kadını var etme mücadelesidir. Bu yapıt da Fatma Aliye'nin birçok ilki gibi, kaleme alınan ilk Müslüman kadın tarihidir. Kadınların "kurban" imgesinden, tarihi yapan, kuran "aktör"ler olduklarını hem hemcinslerine hem de Batılı ve Doğulu erkeklere hatırlatmak, göstermek istemiştir. Kendini ve çağdaşı kadınların tarihini, geleneklerini, kadınların özgür ve güçlü olduğu İslâmiyet'in ilk yıllarına bağlayarak, kendi dönemindeki kadınlara güç kazandırmak amacındadır. Zira bir kadın hafızası oluşmadığında her kadın kuşağının yeniden özgürlük kazanmak için mücadele vermesi gerekmektedir.

1878 yılında "Congrès international du droit des femmes" Fransa'da, 1888'de "The International Council of Women"[57] Amerika'da düzenlenen ilk uluslararası kadın buluşmalarıdır. Bunlardan sonra Bertha Potter Palmer'ın direktörlüğünde 1893'te World's Building'de *World's Congress of Women* gerçekleştirildi. Her ne kadar süfrajet tarzı bir mücadele yanlısı olmasa da Bertha Potter Palmer, süfrajetlerin kongreye katılmasını engellemez; buluşmaya katılan Amerikan süfrajetlerinin önde gelen ismi Susan B. Anthony, Palmer'ın, serginin açılışında yaptığı konuşma için, "Madam Palmer'ın konuşması çok iyiydi, kadınların erkekler ile eşit haklara sahip olması gerektiğini belirtti," diye yazacaktır. Bertha Palmer ise kongre sonrasında süfrajet hareketine daha olumlu bakacak, Susan B. Anthony'nin bilgisine ve kadın gruplarını organize etme becerisine hayran kaldığını belirtecektir.[58]

---

57 Ayrıntılı bilgi için bkz. Nicole Van Os, "Ottoman Women and Turkish Women in an International context", *European Review*, 13, s. 459-479.

58 Patricia Ward d'Itri, *Cross Currents in the International Women's Movement*,

Görüldüğü gibi, Fatma Aliye'nin de bir parçası olduğu kadınların bu buluşmaları, farklı görüşlerden, kültürlerden, kimliklerden kadınların karşılaşarak, birbirlerini tanıdıkları, ortak deneyimler paylaştıkları mekânlardır. Fatma Aliye, Chicago Fuarı'na bizzat gitmemiş olsa da, fuara *Nisvan-ı İslâm* kitabıyla, aslında Avrupalı ve Osmanlı Müslüman kadınların buluşma deneyimlerini anlattığı kitabıyla katkıda bulunmuştur. Bu kitap, Fatma Aliye'yi hareminde (evinde) ziyarete gelen Avrupalı kadınlarla sohbetlerini anlatmaktadır.

Nisvan-ı İslâm

Nisvan-ı İslâm/ Les Musulmanes contemporaines, Müslüman kadınların Avrupalı kadınlardan farklılık ve benzerliklerine işaret eden cariyelik, çok eşlilik ve tesettür üzerine üç sohbetten oluşmaktadır. Kitabın başında Fatma Aliye, farklı örf, âdet, dilleri olan kavim ve milletler arasındaki mesafenin haberleşme ve seyahat teknolojilerinin gelişmesiyle azaldığını, ancak bu iletişim ve etkileşim olanağının Avrupa ve Osmanlı kadınları arasında etrafta hızlıca yayılan yanlış, yalan haber ve bilgilerden dolayı sağlıklı bir diyaloğa dönüşemediğini belirtmektedir:

> Ancak görülüyor ki şimdiye kadar edindikleri bilgiler şaşkınlık verecek derecede yanlıştı. Bu yanlışlıkları Avrupa'nın saygın seyyahları olan bazı madamlar ile yaptığım konuşmalar ve haberleşmeler sayesinde gördüm. Onlar, aldıkları yanlış haberler sebebiyle şaşırıyorken, ben ise bu yalan haberleri onlardan işittiğimde şaşkınlık içerisinde sanki başka bir milletten bahsediliyor sanıyordum. Halbuki benim bu misafirlerden işittiğim sözler seyahat-

1848-1948, Bowling Green State University Popular Press, 1999.

name tarzında yazılmış birçok Avrupa eserinde bile vardır. O halde bahsedilen bu seyahatnameler gerçek olaylardan bahseden kitaplar olmayıp, genelde roman tarzında yazılmış hayali hikâyelere benziyor. Bu yanlışlıklar nereden kaynaklanıyor? Avrupalıların kendilerine has garezlerinden mi? (8)

Fatma Aliye, bu sorunun yanıtını, "Hayır! Tanınmış seyyahlar, gerçeği anlamak ve topladıkları bilgilerle vatandaşlarını faydalandırmak için çok büyük para ve emeği cömertçe sarf ederek dünyanın her bir köşesinden hakikatleri arayanlardır. Bu nedenle kusuru öncelikle kendimizde arayalım" (8) diyerek yanıtlar. Ancak bu yanıtın onun sahici duyguları mı olduğu konusunda emin olmak mümkün değildir, çünkü Ahmet Mithat, mektuplaşmalarda, Fatma Aliye'ye, haddi olmadığını belirterek *Nisvan-ı İslâm* kitabında, Avrupalılar aleyhine bir muhakemeye girişmemesi, Avrupalıların hiddetlerini değil, iyilikle dikkatlerini çekmeyi amaçlaması konusunda ihtarda bulunmuştur:

> Size şunu ihtar edeceğim ki o kitapta nisvan-ı İslâmı nisvan-ı nasara ve ba-husus Avrupalılar ile mukayese için onların aleyhlerinde hiçbir muhakemeye girişilmeyecektir. Maksad onların teveccühlerini celb etmektir. Hiddetlerini tahrik değil! Kongreler azasının yarıdan ziyadesini kadınlar teşkil ediyorlar. O yoldaki intikadat bir erkek kaleminden bile çıksa pek muvafık düşmeyeceği derkâr olup hele bir hanım kaleminden çıkmasını hiç gönlüm istemez (27).

Ancak yazının ilerleyen satırlarında Fatma Aliye, hem Avrupalılara hem de Osmanlı kadınlarına kızgın olduğunu gizleyemeyecektir. Avrupalı seyyahlara yalnızca bir memleketin pazar ve çarşısını, meşhur yerlerini görmekle halkının düşünce ve âdetlerinin gereği gibi öğrenilemeyeceğini, bir

milletin gerçek durumunu anlayabilmek için kadın ve erkekleriyle görüşmek gerektiği söyler. Diğer yandan, kadınlar ile görüşecek kadın seyyahlara ise aşırı Batılılaşmış ve aşırı muhafazakâr Osmanlı kadınlarıyla görüşürlerse yanlış bilgiler toplayacaklarını bildirir. Böylece Osmanlı'da sözünü ettiğimiz iki kadın kesimini eleştirmiş olur. İşte bu noktada Fatma Aliye'nin ideal kadın tipini tanırız. Bu, kadın seyyahlara görüşmesi için önerdiği ailede yetişen kadındır: "Bu durumda seyyahların gerçekleri öğrenebilmesi için hem Fransızca bilen, hem de dinî hükümleri ve milli fikir ve âdetleri koruyarak İslâmi usullere uygun yaşayan ailelerle görüşüp konuşmaları gerekir" (10).

Görüldüğü gibi, Fatma Aliye aslında kendi ailesini ve kendisini önermektedir. Eleştirdiği birinci tip kadın, yukarıda bahsettiğimiz gibi Fransız mürebbiyelerden alafranga biçimde terbiye görmüş, ancak Fransızcayı bilgi sahibi olmak için değil, Avrupalı olabilmek için öğrenmiş kadınlardır. Bu kadınlar, taklitçi ailelerin kızlarıdır. İslâm hakkında bilgileri olmadığından, seyyahlara yanlış bilgi vereceklerdir. İkinci tip kadınlarsa, eski usule göre yaşayan Müslüman ailelerin kızlarıdır; aileleri kadınların ilim tahsil etmelerinin günah olduğunu düşündüklerinden Fransızca öğrenmelerini, hatta Türkçe öğrenmelerini bile muhafazakârlıklarına sığdıramazlar. Onlar da İslâmiyet'te kız çocuklarından nice âlim ve yazar yetiştiğini bilmezler (9). Fatma Aliye, içinde bulundukları dönemde, kadınların ne tarafa gideceğini şaşırdığını, her şeyde ifrat ve tefritin yanlış olduğunu, her hususta itidal gerektiğini belirtmektedir (10). *Nisvan-ı İslâm*'ın önsözü görüldüğü gibi Fatma Aliye'nin, duruşunu belirgin bir şekilde özetlemektedir. Tüm yapıtları ve makaleleri bu bakışla kaleme alınmıştır. 1896 yılında "Ta'lim ve Terbiye-i Benat-ı Osmaniyye"[59] başlıklı makalesinde bahsettiği gibi kız-

59 *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 37, s. 1-2.

lar için ne yalnızca "alaturka" ne yalnızca "alafranga" eğitimi önerir. Osmanlı kadını için en verimli terbiye biçimi, her iki kültür hakkında bilinçli bir bilgi birikimine sahip olmak, bilgiye ezberci, malumat furuş, taklitçi değil, akılcı ve dönemin, içinde bulunduğu kültürün gerçekleriyle yaklaşmaktır. İşte Fatma Aliye'nin kitap yazma amaçlarından en önemlisi, kızlara bu eğitimi, bu zihniyet yapısını aşılamaktır.

Bu kitap ile Fatma Aliye birçok amacını bir arada gerçekleştirir. Bunlardan ilki Osmanlı kadınlarına İslâmiyet'te kadın konusunda hurafelerden, önyargılardan arındırılmış, kaynaklara dayanan, bilimsel bir bilgi aktarmak; onları bilgiyle donatarak güven aşılamak, tarihlerini hatırlatarak güç kazandırmak, Osmanlı erkekleri karşısında mücadelelerine İslâmiyet'i referans göstererek meşru zemin kazandırmaktır. İkinci amacı, Osmanlı kadınlarını, Batılı erkeklerin fantezilerindeki cinsel imgeden kurtarmak, haysiyetlerini geri almaktır. Batılı erkeklerin "cinsellikleri ve her türlü emekleri sömürüldüğü halde miskin, boyun eğen, boyunduruk altında" gördükleri Osmanlı kadınlarına Avrupalıların ve Amerikalıların gözünde onurlarını ve itibarlarını iade etmektir. Yapıtlarında, mektuplarda Avrupalı ve Osmanlı erkeklerine öfkesi belirgin bir biçimde görülebilir. Onun itirazı her iki kültürün erkeklerinin İslâm'ı ve kadınları gördükleri yeredir. Fatma Aliye, kadınlara, kadınlar arası diyaloğa, müzakereye, farklı kadınlıkların bir aradalığına inanır.

Kitapta "Cariyelik" üzerine ilk sohbet, bir Ramazan akşamı Avrupa asilzadelerinden Madam F. ile bir rahibenin kendisini ziyareti sırasında gerçekleşir. Fatma Aliye cariyelik kurumunu Avrupa'daki hizmetçi kadınlar ile karşılaştırmalı bir bakışla ele alır. Bu anlamda, dönemin sosyo-ekonomik koşullarının içerisinden yaptığı bir yorumla, cariyeliğin yoksul aile kızlarının sınıf atlaması için bir işlevi olduğunu belirtir. Fatma Aliye'nin bu görüşü oldukça sınıfsaldır; ken-

disi de cariyelerin olduğu bir evde büyümüştür. İlk romanı *Muhadarat*'taki ana karakteri Fazıla da içerisine düştüğü kötü evliliğinden kaçarak, cariyelik kurumunun ona sağladığı imkânlar ile ayakta kalabilmiş, maddi gücünü elde edebilmiştir. Bu bölüm, cariyelik konusunun dışında Hıristiyanlık ve Müslümanlığın kadınlar aracılığıyla tanışmasıdır. Kadınlar, iki dinin ortaklıkları konusunda aralarında bilgi alışverişinde bulunur.

"Evlilik", "çok eşlilik" ve "tesettür" üzerine olan ikinci sohbet ise İngiliz bir kadın filozof olan Madam R.'nin Fatma Aliye'yi ziyareti sırasında gerçekleşecektir. Fatma Aliye, Avrupalı kadının çok eşlilik konusunda inandığı klişeleri çürütmek için adeta bir münazara yapar. Argümanların çarpıştırıldığı bu metinde, Fatma Aliye, çok eşliliği, dinin bir gerekliliği değil, gerektiğinde kadınlar lehine kullanılacak bir olanak olduğunu belirtmektedir. Çok eşliliğin Avrupa'da yasaklanmasının kadınlar açısından metreslik denilen bir statünün ortaya çıkmasına neden olarak, kadınları mağdur ettiğini belirtir. Bu sohbette, Batılı klişeleri yıkmak için çok eşliliği farklı açılardan ele alsa da, romanlarında çok eşliliği kesinlikle kabul etmeyen kadın karakterler çizecektir. Fatma Aliye, çok eşlilik konusunda asıl fikirlerini Mahmut Esad'ın bu konuda yazdığı makalelere itiraz etmek için 1899'da kaleme aldığı *Taaddüd-i Zevcat'a Zeyl*'de[60] belirtecektir. Özellikle Mahmut Esad'ın evliliğin amacının soyu sürdürmek görüşüne itirazı oldukça anlamlıdır. Fatma Aliye'ye göre evlilik insanların uygarlaşmalarının bir sonucudur, eşlerin karşılıklı dayanışmasına dayanır. Yine, Mahmut Esad'ın çok eşliliğin fuhşu engellediği argümanına itiraz eder; fuhşu erkeklerin karakterine bağlar. Çok eşlilikte kadınların boşanma seçeneğini kullanma hakları olduğu

60 Ed. Rana von Mende-Altaylı, *Fatma Aliye/ Mahmud Esad Ta'addüd-I Zevcat Zeyl-Continuation of the Debate on Polygamy*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2010.

için kadının zulme uğramasının mümkün olmadığını savunur. Hıristiyanlıkta[61] ise boşanma izni olmaması kadınları mağdur etmektedir.

Fatma Aliye, hem ikinci hem de üçüncü sohbette bahsi geçen tesettür konusunda, bu biçimde örtünmenin İslâm dininde patriyarkal yorumların etkisinden ileri geldiği düşüncesini benimseyecektir. Fatma Aliye, İslâmiyet'te kadının yalnızca saçlarını örtmesi gerektiğinin emredildiği, peçe ve feracenin sonradan zorunlu tutulduğunu savunur. Bu açıdan kadınların kıyafetleri konusunda fetva yayınlatan II. Abdülhamid'in fikirlerine ters düşmektedir. Kendisi, bu kitabın 119. sayfasında görebileceğiniz gibi, peçe takmaz; bazı fotoğraflarda başı açıktır.

Fatma Aliye'nin eleştirel tutumu, aynı şekilde, kadınları erkeklerden ayıran harem kurumu için de geçerlidir. İslâmiyet'in esaslarında yer almadığını, sonradan edinilen bir gelenek olduğunu belirtir. *Namdaran-ı Zenan-ı İslâmiyan*'da (1901) harem kurumunu ele alır, tıpkı Leila Ahmed'in *Women and Gender in Islam* (1992) adlı kitabındaki gibi Antik Yunan'dan 19. yüzyıla tarihi gelişimini ortaya koyar. Bu anlamda harem üzerine tarihi araştırma yapan ilk kadın yazar, belki de ilk yazardır. İslâmiyet'in ilk yıllarında kadınların konumunu ele alarak başlayan kitap, kadınların o dönemki özgürlükleri üzerine eğilir, şöyle der Fatma Aliye: "O dönemde Müslümanlarda kadın erkek birbiriyle konuşup görüşebildikleri için bir erkeğin bir kadını görüp beğenip de alması ayıp bir şey değildi. Bilakis evliliğin öyle olması gerekiyordu. Hatta kocası olmayan dul kadınlar kendilerine koca bulmak için süslenip de sokağa çıkarlardı" (23). Ya da "O zaman asıl birbirini tanımadan yapılan evlilikler nadir görülürdü. Müslümanlar arasında o zaman erkeklerle kadınlar ayrı bulunmadıklarından bir kabileden olan erkekler ile ka-

61 Hıristiyan kadınlar dediği zaman kastettiği Fransa'daki Katolik kadınlardır.

dınlar birbirleriyle görüşüp konuştukları gibi birbirlerinin ahlâk ve tavırlarını da bilirlerdi" (24).

Fatma Aliye, harem, çok eşlilik, tesettür ve kadınların cahil kalmasını İslâm dinine dayandırmaz; kadınları baskı altına alan özellikle İran medeniyetinin patriyarkal örf ve âdetlerine bağlar. Bu anlamda, İslâm'da kadınların özgürlüğü için bir dayanak bulur; aynı zamanda İslâm'ı reformist bir biçimde yeniden yorumlayarak kadınlara uygun bir din haline getirir. Harem kurumunun tarihi hakkında müthiş bir bilgi birikimine sahiptir. "Yunan-ı Kadim Nisvanı" başlıklı yazısında "harem"i şöyle anlatır:

> Onlar dahi "jineze" derler idi ki "kadınlara mahsus daire" demektir. Avrupalıların harem meselesini güya kabahat isminde imiş gibi Müslümanlığın icat ve ihdas eylediğine zahip olanları bunun için hakkımızda pek çok şeyler söylüyorlar. Ama bu âdetin ta ne zamandan beri dünya yüzünde görülmüş olduğu düşünülünce dinimize haksız isnadatta bulundukları anlaşılır. Yunanistan'da olduğu gibi eski Romalılarda dahi kadınlar ayrı dairelerde bulunurlar idi. Fakat kadınlar sokağa çıktıkları ya da bir erkekle görüştükleri zaman tesettür eylemezlerdi. Kadınların başlarını örtmek en evvel Yahudiler ve Acemlerde görülmüştür. Ondan daha evvel de var mı idi orası pek malum olamıyor. (*Hanımlara Mahsus Gazete*, 1896, no. 3, s. 1-2)

Nisvan-ı İslâm'ın "Moda ve Musiki Üzerine" başlıklı üçüncü bölümünde ise, kadınların alaturka ve alafranga giyim üzerine tartıştıklarına tanık oluruz. Fatma Aliye, her ikisinin de yerine göre giyinilmesini savunacaktır. Evinde piyano bulunan Fatma Aliye, özentiliği, taklitçiliği, sığ ve popüler bilgiyi sevmediği için dört senelik bir öğrenimden sonra piyanoyu bırakmıştır. Zira layıkıyla piyano çalmayı öğrenmenin her gün düzenli bir çalışmayla on beş yıl sürece-

ğini öğrenmiştir. *Udi* ve *Enin* romanlarında kadın karakterlerinin müzik ile yoğun bağları olacaktır. Böylece piyanoyu Avrupalı kadınlara teklif eder, kendisi ve arkadaşları ise ud, keman ve kanun çalarak birlikte müzik yaparlar. Avrupalı ve Osmanlı kadınlarının farklı enstrümanlar ile birlikte müzik yapmaları, Doğulu ve Batılı kadınların farklılıklarıyla bir arada dayanışabilmesini, kolektif üretimlerini simgeleyen bir sahne olarak yorumlanabilir.

Nisvan-ı İslâm, tüm bu soru, cevapların yanında, Avrupalı ve Osmanlı kadınlarının yüz yüze karşılaşma kitabıdır. Her sohbet, kadınların birbirlerine hayranlığıyla sonlanır. Örneğin Fatma Aliye, filozof olan Madam R.'nin astronomi bilgisinden oldukça etkilenmiştir. Bu etki anını şöyle betimler:

> O sözü kestiği halde ben hâlâ konuşuyormuş gibi dinliyordum. Daha doğrusu o hikmet dolu edebi hitabete hayran olduğum için, güzel bir hayalin gözden kaybolmasını istemeyişimiz gibi kulaklarım da hâlâ o sözlerin yankısının hayaliyle meşgul olmak istiyordu. Bilgin ve yüksek ahlâk sahibi olan bu kadının, fevkalade güzelliği Cenab-ı Allah'ın kudretini ve hikmetini açıklayıp ispatlayan yüce kitabın bir sayfası değil midir? (60)

İki kadın biraz daha sohbet ettikten sonra, yan yana sessizce tefekküre dalarlar: "Bu âlim kadının aklından ne yüce düşünceler geçiyor bilemiyordum. Ben de aklıma gelen bazı şeylerle dalıp gitmişim. Ne kadar süre geçti bilmiyorum" (67).

Bu kitap, Fatma Aliye'nin evinin Doğu ile Batı'nın kadınlarının bir buluşma mekânı olduğunu bize göstermektedir. Sara Ahmed, "Bu Öteki ve Başka Ötekiler"[62] başlıklı makalesinde, "başka ötekilerle de yüz yüze olma imkânını açık tutacak etik bir karşılaşma" talep eder, "bir politika da olan

62 Sara Ahmed, "Bu Öteki ve Başka Ötekiler", *Cogito*, sayı 58, 2009, s. 173-192.

bu etiğin, transnasyonal bağlamda işleyen bir feminizm için belirli içerimleri olduğunu" iddia eder (174). Bu karşılaşma, beraberinde başka ötekileri de getiren bu ötekiyle karşılaşma, şimdi de aynı mekânda ikamet etmeyenleri ya da aynı zeminde durmayanları bir araya getirir, bir araya toplar. Ötekileri soyut öteki figürüne dönüştürmeden, ötekilerin "öteki"den başka bir şey olabilecekleri imkânına açık bir karşılaşmadır bahsettiği. Ötekini bir yerde sabitlemeyen, onu bir temaya, kavrama ve şeye dönüştürmeyen bir etiği içeren karşılaşmadır. Fatma Aliye'nin *Nisvan-ı İslâm*'daki duruşu Ahmed'in tarif ettiği etik'e çok benzer. Önceki karşılaşmalarda sabitlenen, "tema"laşan, "şey"leşen Doğulu ve Avrupalı kadın, Fatma Aliye'nin daha öncekilere benzemeyen, farklı imkânlar içeren, biricik buluşmalarında bu sabit yapıyı kırar. Bu imkân, Ahmed'in dediği gibi, hem "başka yer"in hem de "henüz olmayan"ın vaadidir (178). Sara Ahmed, yüz yüze karşılaşmayı kendi tekilliği içinde kolektif olarak düşünmeyi, her zaman ittifakların kurulabileceğini öngören ama bu ittifakların tek bir biçim alabileceği varsayımında asla bulunmayan kolektif bir politika anlayışı geliştirmeyi önermektedir (190). Fatma Aliye'nin *Nisvan-ı İslâm*'daki yüz yüze buluşmalarının, tıpkı Ahmed'in bahsettiği gibi, birbirine "öteki" olan kadınların, mesafenin varlığını kabul edip onu işe yarayacak şekilde dönüştüren bir yakınlaşma gerçekleştirdiğine tanıklık ederiz.

Avrupalı kadın, yıldızlar ve astronomi üzerinde bilgi verir. Kendi kültürlerinde kadın ve bilgin olmanın bağdaşmadığı ve konuşmaları ciddiye alınmayan bu kadınların birbirlerini dikkatle dinlemesi, önemsemesi, takdir etmesi önemlidir. Avrupalı kadın ile Doğulu kadının diyaloğunda kendi üzerlerinde söz sahibi olan, onları tahakküm altına alan iktidarlar devre dışı kalmıştır. Bu buluşma kadınların altında bulundukları farklı iktidarların düzeneklerini görme, kendi-

leriyle karşılaştırma fırsatı bulmalarını sağlar. Fatma Aliye, İslâm'da kadının boşanma ve mal, mülk edinme hakkından bahsederken, Avrupalı hemcinsi açıkça konuşma sırasında bundan bahsetmese de bu haklardan yoksun olduğunu bir kez daha fark etmiş olur. Kendi kültürünün özgür ve evrensel olarak sunuluşunun bir yanılsamadan ibaret olduğunu bir kez daha anlar. Bu karşılaşma oryantalist söylemin yapısını bozmaktan çok ataerkil söylemleri yapıbozuma uğratır.

Nisvan-ı İslâm, Fransızcaya çevrildiğinde, birçok Avrupalı kadın ile buluşacak, böylece kitaptaki buluşma çoğalacaktır. Erkeklerin kendi aralarında fikir alış verişinde bulundukları kamusal alana, kadınların otoritesinin bir müdahalesi olacaktır. *Les Musulmanes contemporaines*[63] üzerine yaptığım araştırmalar sonucu Fransa'da yayınlanan birçok yazıya rastladım.[64] Bu yazıların içerisinde Marie Dronsart imzası dikkat çekicidir. Fatma Aliye'nin evrakında, Ahmet Mithat ile mektuplaşmalarında bu isme rastlamasam da Marie Dronsart yazısına 1897 yılında Fatma Aliye ile bir söyleşi yapma imkânı yakaladığını söyleyerek başlamaktadır. Yazısında bu söyleşiyi aktarmıştır. Marie Dronsart'ı ilginç kılan, onun 1880 ve 1890'larda feminizmin Fransa'da güçlendiği bir dönemde kadınların tarihi üzerine iki önemli yapıt

63 Alihé Hanoum, *Les Musulmanes contemporaines*, çev. Nazimé Roukié, ed. A. Lemerre.

64 Bunlardan bazıları: Garabed Bey, "Les Femmes esclaves en Turquie", *Le voleur illustré*, 1894, s. 299-300; Jean Frollo, "Les Musulmanes", *Le Petit Parisien*, no. 6737, 1895; Marie Dronsart, "Les Musulmanes contemporaines", *La Revue hebdomadaire*, 1898, s. 89-110; Alfred Nançon, "La Condition des Femmes dans l'Islâm", *Revue de l'Islâm*, no. 44, 1902, s. 97-99; Ali Kemal, "La Condition de la femme musulmane", *Revue de l'Islâm*, no. 80, 1902, s. 98-109; Pierre Anméghian, "Les Femmes et la société turque", *La Revue Hebdomadaire*, Tome VI, 1902, s. 530-545; Hélia, "Le Harem d'Aujourd'hui", *Le Figaro supplément de dimanche*, 1906 (aynı yazıda Üçüncü Bölüm'de ele alacağımız Zeynep Hanım'dan da bahsedilmektedir); Marcelle Tinayre, "Le livre du jour: Notes d'une Voyageuse en Turquie", *Les Annales politiques et littéraires*, no. 1395, 1910, s. 283.

kaleme almış olmasıdır. 1889'da *Portraits d'Outre-Manche*, 1896'da *Les Grandes Voyageuses* adlı yapıtlarıyla Académie Française kendisine ödül vermiştir. Çevirmen ve biyografi yazarı olan Dronsart, tarihte kadın figürleri ön plana çıkaran yapıtlarıyla feminist bir tarih yazarıdır.[65] Kadınların tarihini yazmak, Marie Dronsart ile Fatma Aliye'yi birleştiren bir noktadır. Zira daha önce bahsettiğim gibi Fatma Aliye, *Hanımlara Mahsus Gazete*'de Avrupalı kadınların ve ünlü İslâm kadınlarının biyografilerini, tarihlerini yazmıştır. Dronsart ile Fatma Aliye'yi birbirine bağlayan isim ise Lady Mary Montagu'dur. Her ikisi de Montagu'nun biyografisini kaleme almışlardır. Fatma Aliye 1895 yılında *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yayınladığı iki biyografiyle Türkiye'de Montagu'nun yaşamı ve *Turkish Embassy Letters* yapıtından bahseden ilk kişidir. Ahmet Mithat ile mektuplaşmalarında yararlandığı kaynağı "Mişo"nun "Tercüme-i Ahval"i olarak belirttiği üzere, bu konuda yaptığım araştırma sonucunda biyografisini Joseph-François Michaud'un (1767-1839) *Biographie moderne ou dictionnaire biographie de tous les hommes morts et vivants qui ont marqué à la fin du XVIIIème* adlı yapıtına dayandırıldığı görülmektedir.

Marie Dronsart, Montagu'nun biyografisini yazarken, şüphesiz Türk kadınları hakkında bilgi edinmiş olmalıdır. Zaten Fatma Aliye ile yaptığı söyleşiye dayanarak kaleme aldığı yazısında kibirli Avrupalıların Türk kadınları hakkındaki yanlış bilgilerini düzeltmek istemesi, Montagu'nun üslubunu andırmaktadır. Bu yazının bir diğer ilginç tarafı, Dronsart'ın Lucy Garnett'in ismini anmasıdır. Lucy Garnett ise seyyah ve folkloristtir. Türkiye üzerine 1840 yılında *The Women of Turkey and Their Folklore* adlı her milletten ka-

65 Ayrıntılı bilgi için bkz. Barbara Pauk, *Crossing The Channel: Socio-Culturel Exchanges in English and French Women's Writing 1830-1900*, University of Western Australia, 2009.

dınların folklorunu derlediği hacimli kitabı, Türkiyeli kadınlar üzerine ilk etnografik çalışmadır. Dronsart yazısında, *Les Musulmanes contemporaines*'nin bir özetini verir; yazının içeriğinden çok, yazıda bir araya getirilen isimler dikkat çekicidir. Bu anlamda Fatma Aliye'nin bu isimler ile yan yana bulunmasının etkileşimler, fikir alışverişi açısından önemli olduğunu düşünüyorum.

Bir diğer isim *Notes d'une Voyageuse en Turquie*[66] kitabının yazarı seyyah, ünlü yazar Marcelle Tinayre'dir[67] (1872-1948). Tinayre'nin kitabında Fatma Aliye'ye yaptığı ziyareti anlattığı bölüm, Aliye hakkındaki gözlemleri ilgi çekicidir. Büyük bir üne sahip olduğunu, yurttaşlarının, erkeklerin bile kendisinin önünde Fatma Aliye'nin yeteneğini, hassas duygusallığını, açık ve şiirsel üslubunu övdüğünü belirtir. Fatma Aliye'nin bir kadının meslek edinmek ve para kazanmak zorunda olduğunu, erkekten bağımsız çalışma ve yaşama hakkının kadınlara tanınması gerektiğini düşündüğünü belirtir (155). Fatma Aliye'nin ilahiyatçı yönüyle bu cüretkâr düşüncelerinin nasıl bağdaştığı sorusuna ise yaşamıyla yanıt verdiğini söylemektedir:

> Ünlü kadın romancı orta yaşta, zayıf, solgun, hareketli ve ağır saç tuvaletinin dışında sade bir kişi. Gri bir eteklik, pamuklu bir gömlek, süs gereksinimine yetiyor. O da, sadece ev işleriyle, çocuklarıyla, efendisi ve sahibiyle meşgul olan Edirneli saygın kentli kadınlara benziyor. Aslında, kadın romancımız da soylu kökenine rağmen, bir kentli kadındır. Tutumlu, düzenli, sokağa pek çıkmayan Fatma Ali-

66 Marcelle Tinayre, *Notes d'une voyageuse en Turquie: jours de bataille et de révolution; choses et gens de province; premiers jours d'un nouveau règne; la vie au harem*, Paris: Calmann-Lévy, 1910.

67 Marcelle Tinayre döneminde çok üretken ve ünlü bir bestseller yazarıdır; 1902 yılında yayınladığı *La Maison du peché* adlı romanı 40 baskı yapmıştır. James Joyce, 1903 yılında *The Daily Express*'te roman üzerine çok olumlu bir eleştiri yazmıştır.

ye, kızlarını harika yetiştiriyor ve eksiksiz bir eş olmaya uğraşıyor. Bir kadın romancı, asla bu kadar ev kadınlığı meziyetini kendinde toplayamaz! (156)

Tinayre, yazarın korse düşmanı olduğunu ekler. Fatma Aliye'nin tüm sanatçılar gibi, geçmişin büyüleyiciliğini duyumsadığını vurgular. Fatma Aliye'nin kötü yorumlanabilecek bir düşünceyi dile getirmekten çekindiğini, çok tedbirli olduğunu söyler. Yukarıda da belirttiğim gibi Fatma Aliye'nin muhafazakâr fikirlerini, tedbirli olma mecburiyeti çerçevesinde de yorumlamak çok önemlidir. Yaratılışı, aynı zamanda çekingenliği dolayısıyla tutucu olduğunu düşünür (157). Fatma Aliye'nin ilkbahar kırlarına ve Marmara'nın koyu laciverdine açılan pencereli oldukça geniş villasının bahçesinde kocası ve çocuklarıyla ağaç budayıp gül fidanı diktiğini belirtir Tinayre (156).

Fatma Aliye sohbette kadınların sağlığı için bahçe işinin ve çalışmanın gerekliliğinden bahseder. Aliye'nin tıpkı *Refet* romanında ele aldığı gibi kadınların sınıfsal farklılıklarından dolayı farklı zulümlere maruz kaldıklarını kendisine dert edindiğini bir kez daha görürüz:

> Bizim Türk kadınlarının kapalı yaşamaları büyük talihsizlik. Zenginlerin bahçeleri var; onları kırlara taşıyan arabaları ve kayıkları var; villalara, Boğaziçi'nde yalılara, yürüyüş yapabildikleri, tenis oynadıkları, hatta bisiklete bindikleri parklara sahipler. Halk kadınları, kentte, yazın bunaltıcı sıcaklarına dayanmak zorundalar. Onlar loş ve sağlıksız evlerinden, ancak pis sokaklara çıkmak, ya da mezarlıklara gitmek üzere ayrılırlar. Yüzleri asla güneş ve hava görmez. Bu kadınlar, kendilerini kırıp geçiren kansızlık illetine nasıl dayanacak? Onların sarı benizlerini ve şişkin bedenlerini fark ettiniz mi? (156)

Marcelle Tinayre'nin Fatma Aliye hakkında izlenimleri, onun "çok bilge, çok sofu, çok tedbirli" olduğudur (158). Tinayre, Fatma Aliye'nin *Udi* romanını Fransızca çevirisinden okumuş, çevirinin niteliğini beğenmemiştir. Ancak romanın sade bir dille yazılmış olmasını çok sevdiğini belirtmiştir: "Okuyucuyu hayrete düşüren öğe, duygusal çözümlemelerden, günlük yaşamın ayrıntılarına geçerken, yazarın son derece sade oluşudur" (152). *Udi*'nin Türkiye'de bir başyapıt olarak geçtiğini vurgular.

İngiliz gazeteci Grace Ellison, *İstanbul'da Bir Konak ve Yeni Kadınlar* (*An Englishwoman in a Turkish Harem*)[68] adlı kitabının "Türkiye'nin Kadın Yazarları" başlığı altındaki bölümünde Fatma Aliye'yi ele alır. O da tıpkı Tinayre gibi *Udi* romanının Fransızca çevirisini beğenmemiştir. Fatma Aliye'nin yeteneği, farklı bakış açısı, duru, şiirsel üslubu ve engin tarih bilgisiyle kadın erkek pek çok yurttaşı tarafından takdir edildiğini belirtir. Ellison, Tinayre'nin aksine, Fatma Aliye'nin bir feminist olduğunu söylemektedir (87). Türkiye'de hiçbir kadının Kur'an'ı onun kadar derinlemesine incelememiş olduğunu belirten Ellison, Fatma Aliye'nin giyim kuşam ve dekorasyonun yanı sıra edebiyatta da Avrupa modasının benimsenmesine şiddetle karşı çıktığına dikkati çeker (88). Tinayre ve Ellison Fatma Aliye'nin yerel kültüre sahip çıktığı konusunda fikir birliği içerisinde olmalarına rağmen, Tinayre Fatma Aliye'nin sınırlı bir kadın özgürlüğünden yana, tedbirli duruşunu ön plana çıkarırken, Ellison, Aliye'nin feminist olduğunu ifade etmektedir. Tıpkı Tinayre ve Ellison gibi ben de şimdi burada bana ait bir Fatma Aliye okuması sunacağım.

68 Grace Ellison, *An Englishwoman in a Turkish Harem*. Londra: Methues, 1915, s. 109-110.

Fatma Aliye'yi, Avrupa feminizmi ve aydınlanmış dindar söylemlerle birlikte okumak

Bence Fatma Aliye'nin tüm külliyatını açan en önemli anahtar, "akılcılık"tır. Rasyonalizm ile dindarlığın bir arada olamayacağını düşünen bugünkü modern seküler zihniyetin aksine, Fatma Aliye'nin dönemi, her ikisinin bir arada, yan yana bulunduğu bir zamandı. Fatma Aliye'nin İslâm'da ısrar etmesi dönemi açısından olağandı; zira 19. yüzyılda Avrupa'da da kadınlar özgürlük mücadelelerini dinin içerisinden yapmaktaydılar. Üstelik sömürgecilik faaliyetlerinin kendini en çok gösterdiği bu dönemde Fatma Aliye, İslâm'ı milliyetçi bir refleksle benimsemişti. Fatma Aliye'nin İslâm'ı aklın, ilim ve fenin sınırına çekmesi, kutsal alanda kadınlar için yer açmasıysa Aydınlanmanın dinî söylem üzerindeki etkisine bağlıdır. Barbara Taylor, *Gender and Enlightenment*[69] adlı yapıtın "Feminism and Eglightened Religious Discourses" başlıklı bölümünde, Aydınlanma döneminde özellikle Fransa'da dindarlık karşıtı düşünürlerin çıktığını, ancak genel olarak aydınlanma prensiplerinin yaygınlaşma sürecinde Hıristiyan inancının tamamen bırakılmadan bir dönüşüm geçirdiğini söylemektedir. Aydınlanmanın özgür düşüncesi yeni spiritüel kapılar, dinde tolerans ve akılcı prensiplerin yolunu açmıştır (411). Bu değişikliklerin, kadınlar için özel anlamı olmuştur. Zira Hıristiyanlık tarihi boyunca kadınların görevleri ve hakları din açısından tanımlanmıştır. Her iki cinsiyet için ahlâk, dinî boyutta tanımlanmış olsa da kadınların özellikle cinsellik konusunda erdemleri erkeklerden daha sıkı düzenlenmiştir (411). 18. yüzyıl öncesinde Avrupa feminizmi genel anlamda Hıristiyanlık ile sıkı sıkıya ilişkilidir. Katolik feministler, dinde cinsiyetler arasında eşitlik konularına eğil-

69 *Women Gender and Enlightenment*, ed. Barbara Taylor, Palgrave Macmillan, 2005.

miş, dinî mizojiniyle mücadele etmişlerdir. Din, bu kadınlar için onaylanması gereken bir dogma değil, akılcı, felsefi bir soruşturmadır (411). Taylor, bu yazarların Katolik söylemi Aydınlanma söylemine doğru ittiklerini, dinî söylemin sınırlarını soruşturarak öğretileri tartışmaya açtıklarını vurgular.

Dünya literatüründe Aydınlanma feminizminin tüm programını Mary Wollstonecraft'ın *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi* yapıtında bulabiliriz. 1792 yılında yayınlanmış bu yapıt 18. ve 19. yüzyıl kadın edebiyatını uluslararası düzeyde belirler. Kadınların kölelikten, tahakkümden kurtulmaları, özgürleşmeleri için izlemeleri gereken yolu çizen Wollstonecraft'ın fikirleri tüm dünya kadın hareketinin entelektüel temelini oluşturur.

Osmanlı kadın yazarların yapıtları da Aydınlanma feminizminin paradigmasından ayrı tutulamaz. Bilakis, Avrupa'yla neredeyse eş zamanlı yazan Osmanlı'nın aydın kadınlarının yapıtları, Mary Wollstonecraft'ın feminist paradigması eşliğinde yorumlandığında, dünya edebiyatında hak ettiği yeri bulur.

Wollstonecraft, Aydınlanma felsefesinin mihenk taşı olan aklın kullanılmasından erdem ve bilginin doğacağına, kadınların akıllarını kullanabilmesinin tek şartınınsa eğitim görmeleri olduğunu savunur. Kadınların zihinleri güçlendikçe, kendi kişiliklerini, özsevgi ve özsaygılarını bulacaklar, böylece Aydınlanmanın tarif ettiği "birey" ya da "insan" olabileceklerdir. Wollstonecraft, Osmanlı erkek aydınlarını da oldukça etkilemiş olan Jean Jacques Rousseau'nun kadınlara erkekleri mutlu etmek için verilecek eğitim hakkındaki fikirlerine itiraz eder, bu fikirlere karşılık feminist bir pedagoji oluşturur. Kendi kadınlık görevleri ve geçici servete ve güzelliğe karşı, kalıcı erdem ve yeteneklerin geliştirildiği eğitim yaklaşımını erdem ve alçakgönüllük, özsaygı üzerinden inşa eder. Bu eğitim anlayışında, duygulara ve tutkulara ancak yargı gü-

cü gelişirse yer verilebilir. Zira "duygularına köle kılınan kadın, onu akılsızlığa, kötülüğe, iffetsizliğe sürüklediğinde şaşırıp kalır; aklı uyandığında ödeyeceği bedelin ağırlığı altında ezilir" (188). Kadınların, cahilken duygularına kapılmalarında romanların büyük suçu vardır. Wollstonecraft, anlayış gücünü harekete geçiren ve imgelemi düzenleyen romanları bunlardan ayrı tutar (272). Cehaletleri nedeniyle, duygulara tâbî kılınan, mutluluğu yalnızca aşkta araması öğretilmiş kadınlar aptal romancıların sayıklamalarından hoşlanır (269). Ona göre, kendi konumunun gerektirdiği görevleri yerine getiren varlık bağımsızdır. Kadınların ilk ve öncelikli görevi, akılcı varlıklar olarak kendilerine karşıdır; önem bakımından bundan hemen sonra gelen ikinci görev yurttaşlıktır; bunun içine annelik görevi de girer (215). İyi birer anne olabilmeleri için kadınların akıllı ve bağımsız olmaları gereklidir (225): "kadınlar, akıllı varlıklar ve iyi yurttaşlar olduğunda, iyi eşler ve anneler de olacaktır; elbette erkekler de kocalar ve babalar olarak kendi görevlerini ihmal etmezlerse" (262). Wollstonecraft, kadın ve erkek arasında hazza değil, dostluğa dayalı, sağlam ilişkilere değer verir. Erkeklere seslenerek, kadınların akılcı arkadaşlığını tercih etmelerini önerir, eşitliğe dayalı ilişkilerin gerçek sevgiye dayalı olacağını belirtir.

Mary Wollstonecraft'ın yapıtı, dönemin Aydınlanmacı otoriter eril söylemini temellük eden, dönüştüren, bu söylemle diyalojik imalar eşliğinde sohbet eden kadın merkezli bir pedagojik metindir. Wollstonecraft, Barbara Taylor'un "The Religious Foundations of Mary Wollstonecraft's Feminism" başlıklı yazısında belirttiği gibi, 18. ve 19. yüzyıl feminizminin çoğu aktivisti gibi Hıristiyandır. İncil'in karşılarında değil, yanlarında yer aldığına inanan Aydınlanmanın feministleri, erkekler yerine Tanrı'ya itaat etmeyi tercih ediyorlardı (103). Metnin ana ekseninde İncil ve Tanrı yer alır; aklı kullanma cesaretini ona Tanrı vermektedir: "Bu hül-

yaları ruhuma koyan ve bana aklımı kullanma cesareti veren Tanrı sayesinde, erdemlerimi desteklemek için yalnızca O'na bağımlı olacağım güne kadar, kendi cinsimi köleleştiren önyargılara karşı var gücümle savaşacağım" (55).

Wollstonecraft'ın çerçevesini çizdiği gücünü Tanrı'dan ve Hıristiyanlıktan alan, otoriter bir kadın sesiyle, erkeklerle söyleşerek kadınlara özgü bir eğitim modeli kurduğu yapıtı, eril otoriter sesin kadınlar tarafından sahiplenildiği yeni bir paradigmanın kapılarını açar; 18. ve 19. yüzyılda transnasyonal bir yolculuk yaparak farklı coğrafyaların feminist yazarlarında eğitim ya da oluşum (*bildungsroman*) romanları, didaktik, pedagojik romanlar olarak yer almaya başlar. İşte Osmanlı'nın öncü feminist kadın yazarlarının yapıtlarını bu çizgide yorumlamak, onları zamanının ruhunda doğru konumlandırmamızı sağlar.

Fatma Aliye'nin romanları ve felsefi yapıtları bu çerçeveyle koşutluklar taşır. Romanlarında kadınların erdem ve haysiyetleri konusundaki duruşu tam da yukarıda bahsettiğimiz gibi kadınların erkeklerin boyunduruğu altında olmamalarına bağlıdır. İslâm'da kadınların yerini ele aldığı iki kitabında ve felsefe yapıtlarında ise dinî söylemi sorguladığı ve yenilediği görülmektedir.

Fatma Aliye, Avrupalı kadınlardan farklı olarak, ayrıca içine doğup büyüdüğü, yetiştirildiği dinini "dayanaksız, asılsız" eleştiren Batılılara karşı tarihi ve felsefi birikimiyle bilimsel metotla savunmaktadır. Avrupa ekonomisi, kültürü ve dininin kendini üstün güç olarak kabul ettirme çabasına karşı bir direniş yürütmektedir. Özellikle İslâm dinine yönelik saldırılara yanıt verdiği yapıtı 1910 yılında yazdığı *Tezahür-i Hakikat*,[70] 19. yüzyılda yoğunlaşan İslâm karşıtlığına

70 Bu yapıt, Fatma Aliye'nin terekesinde 73 sayfa el yazması olarak bir asırdan fazla bir süredir beklemekteydi. Ali Utku ve Mukadder Erkan'ın yayına hazırladığı metin, Ocak 2016'da yayınlanmıştır. Fatma Aliye Hanım, *Tezahür-i Hakikat*, yay. Ali Utku, Mukadder Erkan, İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2016.

itirazıdır. Hem bu yapıtta ele alınan isimlerden, hem de Ahmet Mithat ile mektuplaşmalarında Fatma Aliye'nin Ahmet Mithat'a okuması için önerdiği yazarlardan, Fatma Aliye'nin Avrupa'daki İslâm karşıtlarını Osmanlı entelektüel erkeklerinden daha yakından takip ettiğini görüyoruz.[71] Fatma Aliye sayesinde J. W. Draper'in (1811-1882) 1874 yılında yayınladığı *History of the Conflict Between Religion and Science* adlı eserinden haberdar olan Ahmet Mithat, yapıtı kendi itirazlarını da düşerek *Niza-ı İlm u Din* başlığı altında çevirmiştir.

Tezahür-i Hakikat aynı zamanda İslâm âleminin içine düştüğü "kara cehalet"i (151) eleştirmektedir. Uyanış döneminin yabancı diller öğrenimiyle başladığını, böylece "parlak bir terakki âlemiyle karşılaşma şansına eriştiklerini belirtir" (152). Böylece ilerleyen Avrupa'yı görmüş, İslâm aleyhine söylenenleri öğrenmiş olurlar. Ve geçmişteki bilimsel ve medeni terakkiyi araştırma fırsatı yakalarlar. Fatma Aliye, oryantalistlerin Doğu'nun hakikatlerini meydana çıkarmaya başlamasından önce, Avrupa'nın İslâmiyet hakkında ortaya koyduğu fikirlerin yanlış olduğunu söyler. Haçlıları gayretlendirmek için Pierre L'Ermite tarafından başlatılan yalanlar, Avrupa kamuoyunda kabul görmüştür. Fatma Aliye, oryantalistlerin çalışmalarına Doğu'nun müteşekkir kalması gibi, Avrupa'nın da Doğuluların kendi tarihine katkısından dolayı minnettar olması gerektiğine dikkat çeker (153). Yapıt, Hıristiyan erkek düşünürleri hiddetle eleştiren bir dille yazılmıştır. Müslüman erkekler de eleştiriden gereken payı almıştır. Kadınların çarşaf altında çektikleri zulmü ele aldığı bölüm, dönemi için oldukça ilericidir:

71 Fatma Aliye'nin bir diğer itiraz ettiği yazar Emile Juillard'dır. Emile Juillard, *Femmes d'Orient et femmes européennes*, Genevre, Paris, 1896; Fatma Aliye, "Nisvan-ı İslâm ve Bir Fransız Muharriri", *İkdam*, nr. 491 (5 Aralık 1895), s. 3; *Hanımlara Mahsus Gazete*, nr. 91 (17 Aralık 1896), s. 5-6; nr. 92 (24 Aralık 1896), s. 2-3.

> Kadının yüzü namahrem olmayıp peçe şer'i bir emir olmadığı halde nefes darlığı olan, görme zayıflığı bulunan da düşünülmedi! Cenab-ı Hak beş duyuyu kullarının her istifadeleri için yarattığından şeri örtünme bir zulüm suretinde değildir. Öyle olmuş olsa idi, İslâm kadınları erkekleriyle beraber çalışarak o derece öğrenim ve terakkide yükselerek tarihlerde şaşaalı namlar bırakamazlardı. Hatta kalkıp erkeklere fitne salmamak ve erkeklerin nazarlarını davet etmemek maksadıyla kadınların yüzünü zorla örtmek salahiyetini de İslâmiyet erkeklere vermemiş olduğundan değil midir ki, Emeviler zamanında bu meseleler için erkeklerin güzel olanları kendi yüzlerini örttüler de kadınlara öyle bir teklifte bulunmadılar! (245)

Fatma Aliye, "kadınların ilimle meşgul olmalarına muarız olanlarımızın bulunması dindarlığımın, Müslümanlığımın hissettirdiği vazife-i müdafaayı unutturamaz" (248) diyerek, bu kitabı yazmaya dindarlığının kendisini sevk ettiğini belirtir. Fatma Aliye, kendine biçtiği bu görevle, bir kadın olarak Müslüman patriyarkada güvenilirlik, inanılırlık, saygınlık, dinlenebilme olanağı kazanmaktadır. Terekesinden çıkan yukarıda bahsettiğim el yazmaları, onun gençliğinden itibaren biriktirdiği bilgiden süzdüğü argümanlar olmalıdır. Bu çalışmadan önce iki felsefe kitabı yayınlamıştır. Felsefeye ilk adımı, yine çeviri faaliyetiyle olacaktır.

İlk kadın feylesof

George Ohnet'nin *Volonté*'sinin çevirisinden yedi ay sonra, Leonhard Euler'in[72] *Lettres à une princese d'Allemagne: sur divers sujets de physique et de philosophie (1768-1772)* yapıtın-

72 Leonhard Euler (1707-1783) İsviçreli matematikçi, fizikçi, astronom ve mantıkçıdır. Önemli buluşlarıyla tüm zamanların önde gelen matematikçilerinden biri kabul edilmektedir.

dan 1890'da kendi imzasıyla altı mektup çevirip *Tercüman-ı Hakikat*'te tefrika edecektir. Dördüncü mektubun sonunda Ahmet Mithat çevirinin sonuna şu notu ekler: "Meram romanının tercümesine dahl edenler nerede? Kemal-i ehemmiyetle dikkat buyurulmalı ki bir roman tercümesi hevesi insanı nerelere kadar vardırıyor. 'Mütercime-i Meram' derken 'Müşerrih-i Ahkâm' feylesofa nail olduk. Var olsun."[73] Böylece Fatma Aliye, Türkiye'nin ilk kadın filozofu, düşünürü olarak kamuoyuna tanıtılmış olur. Diğer yandan, Avrupa'daki çağdaşı olan dindar filozof kadınların yanında yerini almış olacaktır.

Leonhard Euler, dindar bir matematikçidir. Bu yapıtında, dönemin yeni ortaya çıkan ve oldukça popüler olan materyalist felsefi akımlarını tartışmaktadır. Fatma Aliye, kaleme alacağı telif felsefe yapıtlarında Osmanlı'da oldukça popülerleşen materyalizm felsefesinin eleştirisini yaparken Euler'in düşüncelerinden beslenecektir. İlk yapıtı 1900 yılında yayınladığı *Teracim-i Ahval-i Felasife* (*Filozofların Biyografileri*) adlı felsefe tarihidir. Bu yapıt, Osmanlı'da ilk modern felsefe tarihi yazımıdır. Bu yapıttan sonra Alfred Fouillée'nin (1838-1912) *Histoire de la philosophie* (1876) adlı yapıtının iki ayrı çevirisi yapılmıştır.[74] Bunlar dışında, felsefe alanında sistemli bir çalışmadan ziyade gazete ve dergi köşelerinde kısa yazılar bulunmaktadır. Görüldüğü gibi, Fatma Aliye bu yapıtıyla aslında erkeklerin boş bıraktığı bir alanda ilk ve tek çalışmasıyla onlara öncü olacaktır. Bir anlamda kadınların yüzyıllardır haremde tecrit edildiği bir coğrafyada modernleşmenin yarattığı göreceli özgürlük ortamında bir kadın, erkeklerden atik davranıp bin yıllardır kadınlara kapalı bir alana ismini yazdıracaktır.

---

73 "Euler'in Prensese Yirmi Birinci Mektubu", *Tercüman-ı Hakikat*, no. 3673, 1890.

74 Ahmet Mithat, *Tarih-i Hikmet*, Darülfünun Dersleri, İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1912; Baha Tevfik, Ahmed Nebil, *Tarih-i Felsefe*, İstanbul: Sühulet Kitabevi, 1912.

Bu yapıtta Yunan, Roma ve İslâm felsefesinin birbiriyle ilişkili, geçişken, etkileşim içerisinde ve bir süreklilik çerçevesinde tarihini yazar. Böylece aslında Doğu ile Batı zihniyet ve kültür dünyasının 19. yüzyılda sunulduğu gibi kopuk ve birbirine zıt olmadığını göstermiş olur. Diğer yandan kötülenen İslâm dinini okura dünya tarihi terazisinde Avrupa uygarlığıyla denk ağırlıkta sunar.

1902 yılında yayınladığı *Tedkik-i Ecsam* (Cisimlerin Tetkiki), o dönem Osmanlı erkek reformcuları oldukça etkileyen, Friedrich Karl Christian Ludwig Büchner'in[75] evrimci materyalist düşünceyle kâinatı açıklayan *Madde ve Kuvvet* adlı yapıtı başta olmak üzere idealizm ve panteizm felsefelerinin bir eleştirisidir.

Osmanlı entelektüel erkekleri arasında Fransız Aydınlanma filozoflarının düşünceleri oldukça popülerdir. Özellikle materyalizm felsefesi revaçtadır. Osmanlı materyalizmini hazırlayan başlıca kurum Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'ydi (Galatasaray Tıbbıyesi[76]). 1847 yılında okulu ziyaret eden seyyah Charles MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*[77] başlıklı anılarında okulda kadavralar üzerinde deneyler yapan bir öğrenci grubuna, yaptıkları işin İslâm dinine aykırı olup olmadığını sorar; bunun üzerine bir öğrenci "Eh bayım, Galatasaray, dinin aranacağı yer değildir," yanıtını vermiştir. MacFarlane, okulun kitaplığına gittiğinde, "Çoktan beri bu kadar düpedüz materyalizm kitaplarını toplayan bir koleksiyon görmemiştim," diyecektir:

---

75 Ludwig Büchner (1824-1899), Alman felsefeci, fizyologi hekim. 19. yüzyılda evrimci mekanik materyalizmi savunduğu 1855'te yayınladığı *Madde ve Kuvvet* adlı yapıtı önce Almanya'da sonra Fransa'da popüler olmuştur. Yapıt on yedi yabancı dile çevrilmiştir.

76 Ayrıntılı bilgi için bkz. Yeşim Işıl Ülman, "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane (Galatasaray Tıbbiyesi) (1838-1848), http://www.obarsiv.com/pdf/gs_ulman.pdf

77 Charles MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, J. Murray, 1850.

> Genç bir Türk oturmuş dinsizliğin el kitabı, d'Holbach'ın ünlü eseri olan *Système de la nature*'ü okuyordu. Bir başka öğrenci de Diderot'nun *Jacques le Fataliste*'inden, *Le Compère Mathieu*'den parçalar okuyarak marifetini gösteriyordu. (...) Doktorlara ve Türk asistanlara ayrılan mükemmel döşenmiş bir salona davet edilmiştim. Alıp baktım. Bu da Baron d'Holbach'ın dinsizlik kitabı olan *Système de la nature*'ün en son Paris baskısı idi. Kitabın çok okunmakta olduğunu sayfalarından birçok parçalarının işaretlenmiş olmasından anlamıştır. Bu parçalar özellikle Tanrı'nın varlığına inanmanın saçmalığını, ruhun ölmezliği inancının imkânsızlığını matematikle gösteren parçalardı.[78]

Bu tanıklık, materyalizm felsefesinin Osmanlı'da yakından takip edildiğini, modern eğitim veren okullardaki öğrenci çevrelerinde benimsendiğini bize göstermektedir.[79] Ahmet Mithat'ın kendisine "Metafizik'in sonunu kim ele almış ki siz onunla iştigal edesiniz," demesine rağmen, Faik Bey'in Ahmet Mithat'a ifade ettiği gibi Fatma Aliye, " bunları sermaye-i irfan edinmek için ciddi iştigalde" bulunacaktır. *Madde ve Kuvvet*[80] henüz Türkçeye çevrilmeden önce, yalnızca bu yapıtın değil, materyalizm eleştirisi yapan, Leonhard Euler başta olmak üzere Paul Janet (1823-1899),[81] Gabriel Jean Edmond Séailles (1852-1922),[82] Émile Saisset (1814-1863),[83] Elme Marie Caro'nun (1862-1887)[84] ya-

78 Aktaran Niyasi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1973.

79 Ayrıntılı bilgi için bkz. Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul: Küre Yayınları, 2012.

80 Çev. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil, *Madde ve Kuvvet*, İstanbul, 1910.

81 Paul Janet, *Le Matéralisme contemporain en Allemagne: Examen du système du docteur Büchner*, 1864.

82 Gabriel Jean Edmond Séaillis, *Histoire de la philosophie, les problèmes et les écoles* (1887), çev. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, 1923.

83 Émile Saisset, *Essai de philosophie religieuse*, 1859.

84 Elme Marie Caro, *Le Matérialisme et la science*, 1868.

pıtlarını Fransızcasından okumuş, bu düşünürlerin fikirlerini iletmekle kalmamış, birbirleriyle tartıştırmıştır. Kendisi de bu tartışmaya soruları ve fikirleriyle eşlik etmiştir. Materyalistlerin Demokritos'tan itibaren gelen "atomizm" öğretisiyle Araplarda kelamcılar tarafından tartışılan ve Avrupa'da Leibniz'in temsilcisi olduğu "monadizm" felsefesi üzerinde durmuştur. Leibniz'in öğretisini, Kelam felsefesiyle koşut okumuştur. Böylece Batı ile Doğu felsefesine etkileşim ve süreklilik bağlamında bakışı bu yapıtta da kendini gösterecektir. Fatma Aliye ise bu konudaki kendi fikrini şöyle ifade eder: "Akıl erdireyim diye sapıtılacak veya aklım ermedi diye şeylerin hakikatini inkâr ile sofistliğe gidilecek değildir" (79). Her zamanki gibi, bir orta yolda karar kıldığı anlaşılmaktadır.

Fatma Aliye'nin amacı yaşadığı coğrafyanın birikimine özgü bir felsefe üretmektir. Aydınlanma düşüncesinin etkisiyle dinî birikime akılcı ve modern metodolojinin ilkeleriyle yaklaşan tutumuyla, dinî alanda yavaş ve derin bir dönüşüm gerçekleştirme amacında olduğunu düşünüyorum. Müslüman kadınların içine düştükleri cehaletten kurtulmalarını, Avrupalı hemcinsleriyle onur, haysiyet ve güç bakımından denk olmalarını istiyordu. Ama bunu yaparken, Osmanlı İslâm patriyarkasında kalıcı ve etkili bir dönüşüm gerçekleştirmek için tarih ve felsefede yani entelektüel dünyada ciddi bir üretimin gerekliliğine inanıyordu. Yüzeysel, sığ, şekilci, hızlı değişimlerin kalıcı olmayacağını biliyordu. En önemlisi özellikle kadınlar için bilginin özgürleştirici gücünün farkındaydı. Kendisini İslâmiyet'in ilk yıllarında yaşayan erkeklerin yanında yer alan Müslüman kadın filozoflar geleneğine bağlasa da o, kendi döneminde verdiği yapıtlar ile tektir, eşsizdir; Osmanlı entelektüel dünyasında birçok alanda bir öncüdür.

Histeri'nin alanından kadın aklın egemenliğine

Fatma Aliye'nin romanları, yazarın yukarıda bahsettiğimiz amaçlarına uygun olarak kadın okur için bir bilinç yükseltme işlevi yerine getirmek maksadıyla kaleme alınmışlardır. 19. yüzyıl Avrupa edebiyatında kadınlar etrafında gelişen temaları yakından takip eden yazar, romanlarında bu konulara kendi çizgisinde yanıt verecektir.

Kadınlara birey olma, "insan" kategorisinde yer alma, kendilerini var etme yolculuklarında örnek olmak ve cesaret vermeyi kendine görev edinmiştir. Kadınlar için birey olmak, patriyarkal zihinde kamusal alanda kendini gösteren "akıl" ile özdeşleşen "insan" tanımının içerisinde yer almak, kalemi eline almak, düşüncelerini dile getirmek ile başlar.

Meram[85] çevirisini bu amacına uygun olarak kadın olduğunu gizlemeden, özellikle belirterek, "Bir Kadın" imzasıyla yayınlar. Çevirisinin önsözünde amacını şöyle ifade eder:

> Erbab-ı edeb ve inşadan bir zata tashih ettirmek lüzumunu hissettimse de kendi kalemimden çıktığı gibi neşrini münasip gördüm. Ama kusurlu olacakmış, varsın kusurlu olsun da bir kadının da kendi nesîc-i kargâh-ı hâmesi (dokuma atölyesi) âlem-i edebiyatta görülsün ve hemhal olan kadınlara örnek olsun (19).

Fatma Aliye, 1890 yılında kadınlara erkeklerin gözünde başarısız olma korkusu taşımadan kalemi ellerine almalarını söylemektedir. Ondan otuz dört yıl sonra, Virginia Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*'da kadınları erkeklerin düşüncelerini göz ardı ederek yazmaları için cesaretlendirecek, "Yazmak istediklerinizi yazdığınız sürece önemli olan tek şey budur, bunun yüzyıllarca mı yoksa yalnızca saatlerce mi

85 George Ohnet, *Meram*, çev. Fatma Aliye, İstanbul: Papersense Yayınları, 2014.

önemli kalacağını kimse söyleyemez" (119)[86] diyecektir. Ve maalesef bu çağrı ve cesarete ihtiyaç devam ediyor; Virginia Woolf'tan yarım asır sonra kadınların kendilerini dile getirmekten hâlâ çekindiğini gösterir nitelikte bir çağrıyı Hélène Cixous yapar: "Hiçbir şeyin seni engellemesine izin vermeden yaz. Ne erkeğin, ne de hileci ve sırtından geçinen yayınevlerinin yer aldığı salak kapitalist makinenin seni engellemesine izin verme" (40).[87]

Fatma Aliye, önsözde erkeklere de seslenir; kadınların ilk yapıtlarını veren erkek meslektaşlarının yanında yalnızca cinsiyetleri dolayısıyla olumsuz eleştirilere maruz kalmaması konusunda erkekleri uyarır:

> Hata ve noksanı da üdeba-yı kiram (değerli edebiyatçılar) tarafından af buyurulacağına ümitvarım. Çünkü bazı ilk eserlerini neşreden erkeklerden de sakınmadıkları bu inayetlerini âlem-i edebiyatta henüz görülebilen kadınlar hakkında da diriğ buyurmazlar zannederim (20).

Ancak, bu uyarı yukarıda gördüğünüz gibi, işe yaramayacak, erkek edebiyatçılar bir kadının Fransızcasının çeviri yapabilecek derecede kuvvetli olmasına, Osmanlı Türkçesine hâkimiyetine inanmayı reddedeceklerdir. Ta ki Fatma Aliye, eşinin tanıklığında önce babasını sonra Ahmet Mithat'i ikna edene kadar. Çevirinin sonuna eklediği "İbret" başlıklı bölüm, bize daha sonra kendi kaleme alacağı roman karakterleri ve etik duruşu hakkında ipucu verecektir:

> Kadınlar için ırz ve namus ve sadakat ve istikametçe Hélène'den iyi bir örnek olamayacağı gibi insan-ı kâmil olmak için de Émilie Lereboulley'den mükemmel bir ders ola-

86 Virginia Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, çev. Suğra Öncü, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

87 Cixous, Hélène, "Le rire de la Méduse", *L'Arc* (61), Paris: 1975, s. 39-54. Çeviri bana aittir.

maz. Mirasyedilere Louis Hérault ibret olduğu gibi, birtakım aşüftegânın (iffetsiz kadınlar) dam-ı hilesine (tuzak) tutulan ve efsun-ı teshirlerine uğrayan biçaregâna da o hud'akârların mahiyetini anlatmak için Diana en güzel misal olur (390).

Volonté'nin iki olumlu kadın kahramanı Hélène ve Émilie kendi roman kahramanları Fazıla, Refet, Bedia ve Sabahat'te dönüşür, farklılaşır. Erkekleri kandıran iffetsiz kadın kahraman Diana ise Fatma Aliye'nin *Muhadarat* romanında üvey anne Calibe ile *Udi* romanında Bedia'nın kocasını baştan çıkaran Helula karakterinde değişecektir. İşte bu dönüşüm, Fatma Aliye'nin külliyatını hem Avrupa'da hem de Osmanlı'daki erkek zihniyetle yazılmış romanlardan farklılaştıracaktır.

Dönüşecek yapının temeli, Doğulu ve Batılı erkek yazarların romanlarında yer alan "melek" ve "şeytan" kadın ikiliği şemasında yatmaktadır. Sandra M. Gilbert ve Susan Gubar, *Tavan Arasındaki Deli Kadın*[88] adlı yapıtlarında erkek yazarların metinlerinde "evdeki melek" ve "canavar" klişesi üzerinde dururlar. Buna göre, ataerkil toplumda erkeklerin arzularını kabul eden, uysal, itaatkâr masumiyet ve namusluluk erdemlerini taşıyan, erkeğini mutlu etme görevini yerine getiren, kendini evine, kocasına, çocuklarına adayan kadın tiplerini "melek" kategorisine sokabiliriz. Diğer yanda patriyarkal toplumun kendisine yüklediği görevleri yerine getirmeyen, kendi seçimlerinin peşinden giden, erkekleri korkutan "canavar" kadın tipleri yer almaktadır. Türk edebiyatının önemli eleştirmeni Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri* adlı yapıtında, Tanzimat'ın erkekler tarafından yazılan ilk romanlarında, Gilbert ve Gubar'ın saptadığı bu iki kadın tipinin özelliklerini taşıyan "kurban" ve

88 Sandra M. Gilbert ve Susan Gubar, *Tavan Arasındaki Deli Kadın*, çev. Nil Sakman, İstanbul: Aylak Adam, 2016.

"ölümcül kadın" tipleri olduğunu belirtmiştir. Melek huylu, güzel ve erkek egemenliğini severek kabullenmiş kadınların karşısında otoriteye başkaldıran bağımsız kadını temsil eden, hile, yalan, entrika ve cinayeti silah olarak kullanan şeytan kadınlar.[89] Fatma Aliye romanlarında bu yapıyı yıkar.

Volonté'de kocasının sadakatsizliğine boyun eğen, kocası Louis'nin kendisine dönmesi için her türlü mücadeleyi veren, "kurban", "melek" imgesini temsil eden Hélène, Fatma Aliye'nin kadın kahramanlarında erkeklerin sadakatsizliğiyle karşılaştığında erkekleri terk eden, haysiyetinden hiçbir ödün vermeyen, güçlü kadın karakterlere dönüşür. Fatma Aliye'nin olumlu kadın kahramanları, erkek yasalarına boyun eğen "kurban"lar değil, onur kırıcı yasalar karşısında dik durarak yoluna devam eden kadınlardır. Kadın kahramanların erdemi ve fazileti, bağımsızlıklarından ileri gelir.

Volonté'de erkekleri baştan çıkaran ve romandaki kötülüğün kaynağı olan "şeytan" kadın Diana tipine romanlarında yer veren Aliye, karakterin şeytaniliğini erkek yazarlardaki gibi kadın doğasına bağlamayacaktır. Kadının erkekleri baştan çıkarma nedenini toplumsal koşullar içerisinde ele alacak, üstelik aldatılan kadın ile aldatan kadını bir araya getirip, dertleştirecektir. Kendinden önce kaleme alınan Tanzimat romanlarında ölümcül kadınlar suçlu ilan edilmiş, erkeklerin erkeklik rolü gereği hovardalık yapması olağan, meşru karşılanmıştır. Fatma Aliye'nin romanlarında ise kadınlar sadakatsizliği kabul edilemez bir suç olarak görür. Al-

89 Melek kadın tiplerine örnek olarak Şemsettin Sami'nin *Taaşşuk-ıTalat ve Fıtnat* romanının kahramanı Fıtnat; Namık Kemal'in *İntibah* romanının kahramanı Dilaşub; Ahmet Mithat'ın *Felatun Bey ile Rakım Efendi* romanının kahramanı Canan, Sami Paşazade Sezai'nin *Sergüzeşt* romanının kahramanı Dilber verilebilir. Ölümcül kadın tiplerine örnek olarak *İntibah*'ın Mahpeyker'i, *Yeryüzündeki Bir Melek*'teki Arife verilebilir (253).

datan erkekler saygınlıklarını yitirir, okurun gözünde değer kaybeder. Böylece Aliye, bütün romanlarında kadın okuru, "kader" ya da "olağan" görünen erkeklerin sadakatsizliği ve çok eşlilik olgularını sorgulamaya iter. Yazar, tıpkı Virginia Woolf gibi, yazabilmek için "evdeki melek"i öldürmüştür. Virginia Woolf, eline kalemi aldığında ilk iş olarak erkeklerin yarattığı imgelerle mücadele ettiğini söyler. Özgürce kendini keşfedebilmesi için bu imgeler arasında en baskın olan, erkek şairlerin başköşeye oturttuğu oldukça sempatik, özverili, güzel, kendi istekleri olmayan, başkalarının düşünce ve isteklerine boyun eğen, utangaç, saf, "evdeki melek" tipini öldürmesi gerekmiştir: "Çok zor öldü. Kurmaca yanı onun en büyük yardımcısıydı. Bir hayaleti öldürmek gerçeğini öldürmekten çok daha zordu. (...) Fakat bu, gerçek bir deneyimdi; o günlerde her kadın yazarın kaçınılmaz olarak geçtiği bir deneyim"(95).[90]

Zira kadınları "evdeki melek" olmaya hazırlamak için tasarlanan eğitim, içinde bir paradoks taşımaktadır. Jacqueline Pearson'un *Women's Reading in Britain: 1750-1835* adlı çalışmasında belirttiği gibi, kadınların yalnızca evde oturmaları gerektiği gerçeğine rağmen, kitaplar kadınları dışarıdaki dünyayla iletişime geçirmiştir. Bu durum, kadınları kadınlar ile erkekler için düzenlenen "ayrı alanlar" sistemini sorgulamaya itecektir (86). Okuma ve yazmanın kadınlar üzerinde özgürleştirici etkisi vardır. Okudukları romanlarda yeni ilişki biçimleri ve yaşam seçenekleriyle karşılaşan kadınlar kendilerinin, çevrelerindeki kadınların yaşamlarını sorgulamaya, maruz kaldıkları haksızlıklara isyan etmeye başlarlar. Okuma eylemi, kadınlar için benliklerini dönüştürmek için bir fırsattı; dönüşümün ise sancılı olması kaçınılmazdı. En büyük sıkıntı, eski ile yeni kadınlık modelleri

90 Virginia Woolf, "Kadınlar İçin Meslekler", çev. Figen Doğan, *Metis Çeviri*, s. 94-97.

arasına sıkışmaktı. Kabuğunu kırmaya çalışan kadınlar, yüzyıllardır sıkıca muhafaza edilen geleneksel cinsiyet rejiminin duvarına tosluyorlardı.

Kadınların aydınlanması, modernleşmeci patriyarkal sistem tarafından, modernleşen erkeklere uygun eşler olmaları açısından arzulanmıştı; ancak aynı zamanda kadınlara atfedilen ve korunması gereken geleneksel rollere bir tehditti. Erkeklerin yarattığı güzel ve uysal imgelere itiraz eden Fatma Aliye'nin tüm külliyatının özü, "iyi bir eş", "iyi bir anne" olmak için değil, evlenmeyi reddeden, kendi ayakları üzerinde durmak için okuyan, yoksul ve çirkin Refet karakterinde cisimlenir: "Refet düşünüyordu. Düşündükçe yüzündeki letafet artıyordu" (57). Fatma Aliye, düşünen kadını güzel bulur; kadının ten güzelliği ve serveti geçiciyken, tahsili, ilim ve bir sanat öğrenip icra etmesi onun kalıcı güzelliği olacaktır. Tüm romanlarda, aklını çalıştıran, olaylara akılcı yaklaşan kadın karakterler ideal kadını temsil edecektir.

Çevirisini yayınladıktan sonra "Bir Kadın" imzasıyla Ahmet Mithat ile birlikte kaleme aldığı ilk yapıtı *Hayal ve Hakikat*'ten, yarım kalan son romanı *Enin*'e, yirmi yıllık düşünce serüveninde yarattığı kadın imgelerinin giderek güçlendiğini, özgürleştiğini, birey ve "insan" olduklarını görürüz. Bu yolculuğun ana temasının kadınların elinden alınan "aklın" kadınlara iade edilmesi şeklinde özetleyebilirim.

Romanlarda kadınlar eğitimin "iyi bir eş ya da anne olmak için değil "insan" olmak, insanlığı anlamak, yaşadığı dünyayı anlamak için olduğunu vurgularlar. Mektup roman *Levayih-i Hayat*'ta (*Hayattan Sahneler*) kendisine "Bu tahsil ve çalışma bu emek ne için? Bir gün gelip de eş, yoldaş olacağımız bir adama kendimizi beğendirmek, dinletmek, onun takdirini kazanmak için değil mi?" (41) diye soran Nebahat'e İtimad'ın yanıtı, Fatma Aliye'nin kadınların eğitim hakkını el-

de etmelerini isteme nedenine bir örnektir: "İnsanın kendisi, tam insan olmak, insanlığı anlamak, içinde yaşadığı dünyayı öğrenmek için, yani kendimiz için" (41).

Refet'te, yoksul ve yetim kızlara, bir erkeğin boyunduruğuna girmeden nasıl tek başlarına ayakta durabilecekleri üzerine öneriler vermektedir. Bu önerilerin başında eğitim almak ve kimseye muhtaç olmamak için çalışmak gelmektedir. Yoksul kızların zengin kadınların desteğiyle okuduğu, dönemin kadın dayanışma biçimleri romana yansımıştır. Yazarın tüm romanlarında farklı sınıftan, farklı görüşlerden, farklı kimliklerden kadınların dostluğu yer alır. Oysa Jane Austen, Charlotte Brontë, George Eliot gibi dönemin Avrupalı kadın yazarlarının romanlarında kadın kahramanların kadın dostları yoktur, büyük bir yalnızlık çekerler.[91] Fatma Aliye'nin Avrupalı hemcinslerinden bir diğer farkı tüm romanlarının ana karakterlerinin kadın olmasıdır.

Düşünen bir kadın olmanın yolu, iyi bir eğitimden, tabii ki okumaktan geçiyordu. Fatma Aliye, *Refet*'te adeta yazar bir kadının okuması gereken kitapların listesini vermektedir. Tahmin edebileceğimiz gibi, bu kitaplar kendi eğitiminde beslendiği kaynaklardır:

> Sokrat'ın, Felatun'un, Aristo'nun muhtasar tercüme-i hallerini, garb hükemasını, Avrupa felasifesini hep tanımıştı. Felsefe kelimesinin ne olduğunu feylesofinin nereden gelmiş olduğuna dair olan bahisleri ve Frenk edebiyatının tarifatını, Avrupa şuara ve üdebayı meşhuresinin isimlerini hep dinleyip ezberliyordu (142).

Diğer romanlarında annesiz olan kızlar Fazıla, Bedia, Sabahat kendi yaşamlarının denetimlerini annenin kızı için geliştirdiği ataerkil istekler olmaksızın gerçekleştirebilir-

91 Ayrıntılı bilgi için bkz. Carolyn G. Heilbrun, *Kadının Özyaşamını Yazarken*, İstanbul: YKY Yayınları, 1992.

ler. *Refet*'te ise kızının çizdiği yolu anlayan, ona destek olan olumlu bir anne modeli okura sunar.

Kadınların nasıl okumaları gerektiği Fatma Aliye'nin önem verdiği bir konudur. 19. yüzyılda, aşk romanları "okuyan kadın"ların ahlâkının ve ruh sağlığının bozulacağı, dönemin en yaygın kadın akıl hastalığı histeriye yakalanacakları endişesi yaygındır. Bu temanın en belirgin örneği Gustave Flaubert'in 1856 yılında yayınladığı *Madame Bovary* adlı yapıtıdır. Romanın konusu aşk romanları okuyan evli bir kadının, bu romanlardan "ahlâki yönden zayıf olduğu için", "etkilenerek" evliliğinde mutsuz olması ve romanlardaki aşkı yaşamak üzere kendisine âşıklar bulmasıdır.

Kadınları ev içinde tutmakta ısrarlı patriyarkal bakış, aydınlanmanın en önemli aygıtı olan okuma eyleminin erkeklerin denetiminde gerçekleşmesi gerektiğini savunuyordu. Bu denetim bilim ve edebiyat alanında baş gösterecektir. Dönemin edebiyat yapıtlarında kadınların roman okumasının tehlikeleri konusu işlenecek, bilim adamları kadınlara atfettikleri hastalıkların nedenlerinin başına denetimsiz okuma eylemini koyacaklardır. 18. ve 19. yüzyılda tıbbi keşifler kadınlar ve erkekler arasındaki hiyerarşiyi güçlendiriyor, kadınların hassas bir yapısı olduğunu iddia ediyorlardı. Kadınlara özgü hastalıklar, özellikle histerinin nedenleri arasında okumak ve yanlış kitap seçimi ön sırada yer alıyordu. Çok okumanın ya da yanlış kitaplar okumanın, kadınlarda ruhi buhrana neden olduğu öne sürülüyordu. Kadınların sinirlerini yıpratmayacak, fantazilerini coşturmayacak, denetim altında bir eğitim öneriliyordu.[92] Bu tema, dünya[93]

92 http://www.rhus.association.usherbrooke.ca/wp-content/articles/716.pdf. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nicole Edelman, *Les métamorphoses de l'hystérie du début du 19 à la Grande Guerre*, Paris: La Découverte, 2003.

93 Madame *Bovary* (1856) ile *Anna Karenina* (1877) kadınlar için okumanın tehlikelerine işaret eden klasiklerdendir.

ve Osmanlı edebiyatında[94] okuyan kadın kahramanların trajik yaşamlarını konu edinen romanlar yazılarak işlendi. Yaygın bir tema ise kitap okuyan kadın kahramanların romanların sonunda intihar etmesiydi. Adeline Grivel-Trombert'in "L'Imitatrice. Suicides de femmes entre déviance, provocation et revendication" başlıklı makalesinde belirttiği gibi, 19. yüzyılın ikinci yarısında romanlarda intihar eden karakterler, genellikle sevmedikleri adamlar ile evlenmiş ya da aileleri tarafından evlendirilmiş, evliliklerinde bulamadıkları aşkı, heyecanı ve tutkuyu dışarıda arayan ve başka adamlara âşık olan kadınlardır. Toplumun onaylamadığı, evlilik dışı umutsuz aşkları yüzünden çektikleri ıstırabı intihar ederek dindirmeyi seçerler. Ancak kadınların aşk arzusunun nedeni okudukları romanlardaki karakterler ile özdeşleşmeleridir. Trombert'in işaret ettiği gibi, Flaubert, Madame Bovary'nin intihar sahnesinde arsenik ile mürekkep arasında bir ilişki kurmuştur. Dönemin moda zehiri olan arseniği içtikten sonra ağzında korkunç bir mürekkep tadı kaldığını yazar: "cet affreux gout d'encre dans sa bouche" (15). Madame Bovary, eğitimini yönlendiren, onu hayal âleminde yaşamasına neden olan romanları okumaya iten sistemin bir kurbanıdır. Trombert'in dediği gibi, "intihar virüsü", tıp ve psikiyatri tarafından mücadele edilmesi gereken kadınların zayıflığına bağlı bir hastalık olarak ele alınırken, bazı romancılar kadınların toplumda tam olarak tanınmasına bir katkı olsun diye, toplumsal bir davanın sözcülüğünü yapmak üzere kullanmışlardır.[95]

Kadınların romanlardan erkeklerden daha kolay etkilenmesi fikrini anlamak için, Aydınlanma antropolojisinde ka-

94 *Hayal ve Hakikat* romanı da bu konuyu işlemiştir.

95 Adeline Grivel-Trombert, "LImitatrice. Suicides de femmes entre déviance, provocation et revendication", dans la revue *Interrogation*, no. 8, Formes, figures et représentations des faits de déviance féminins, juin 2009.

dının yerini kısaca hatırlamalıyız. Bu anlamda Diderot'un "Sur les femmes" adlı yazısı bize fikir sağlar. Diderot, kadınların erkeklerden daha hassas varlıklar olduklarını, doğanın onlara verdiği narin organlar nedeniyle duygularını erkeklerden daha zor kontrol edebildiklerini söylemektedir. Fizyolojileri, onları erkeklerden farklı bir düşünce düzenine sahip kılar; daha az rasyoneldirler. Akıllarını bedenlerinden özgürleştiremezler. Dünya ile tüm ilişkileri ve toplumdaki rolleri, bedenseldir. Deneyimlerini mantıktan çok bedenin içgüdülerine dayandırırlar. Kafaları rahimlerinin boyunduruğu altındadır; dolayısıyla rahimdeki herhangi bir rahatsızlık onları histerik yapar (184).[96]

Histeri ve kadın okur konusunu, Avrupa'daki çağdaşları gibi 1892 yılında Fatma Aliye, Ahmet Mithat ile birlikte kaleme aldığı *Hayal ve Hakikat* yapıtında "Hayal" kısmında yaşadığı karşılıksız aşk nedeniyle "histeriye" yakalanıp ölen Vedat'ın öyküsünde anlatacaktır. İlk ve tek aşk'a "kurban" giden kadın karakterini çizmiştir. Ama bu bir ortak metindir. Romandaki yapıyı ve içeriği, ilk defa bir roman bölümü yazma tecrübesi yaşayan Fatma Aliye değil yol göstericisi ve günün ünlü yazarı Ahmet Mithat belirlemiş olmalıdır. Yapıtın özelliği, "hystérie" hastalığına ve kadınların bu hastalıktan korunma ve tedavi çarelerine "Osmanlılarca"sını söylüyor oluşudur. "Vedat" ve "Vefa" bölümünden sonra, kitabın sonunda yer alan "Hystérie" bölümünde Ahmet Mithat, Hipokrat'tan itibaren hastalığın seyri hakkında bilgi vermekte, Avrupa'da bulunan çareleri sıralamakta, ardından hastalığı bir Osmanlı gözünden değerlendirmektedir. Ahmet Mithat'a göre, fakir ve köylü ailelerin kızlarında hastalık pek nadir meydana gelmektedir, zira en ağır ev işlerini yaparak büyüdüklerinden, sinir ve kasları kuvvetli olur. Kentli kızlar

96 Denis Diderot, "Sur les femmes", dans Thomas, Diderot et Madame d'Epinay, *Qu'est-ce qu'une femme?* Intro. Elisabeth Badinther, Paris: POL, 1984.

arasında "her gün telli bebek gibi giyinip kuşanarak köşeye oturan ve elinden aynasını düşürmeyen ve zihninden birtakım hayalleri çıkaramayan" ve sokağa nadir çıkıp, müzik, resim, örgü, nakış gibi eğlencelerden, bahçe işleri gibi beden alıştırmalardan mahrum bulunan kızlar için anne babalar daha çok korkmalıdır (73).

Ahmet Mithat, Fransa'da histeri yatkınlığının yayılmasını engellemek için kızlara roman okumak yasaklanmışsa da bunun hiçbir faydası olmadığını belirtir. Kızları ciddi kitapları okumaya merak sardırmak en iyi çaredir (74).

Fatma Aliye, kadınlara yüzyıllardır uygun görülen duyguların, hayallerin âleminde kendini yok eden Vedat'ı, aynı yıl kendi ismiyle kaleme alacağı *Muhadarat*'ın Fazıla karakterinden itibaren, güçlü, ayakları üzerinde duran kadınlara dönüştürecektir.

Fatma Aliye, *Hayal ve Hakikat*'ten sonra kendi adıyla yayınladığı ilk romanı *Muhadarat*'ta, kadınları hakikat'in alanında var etmeye, kadınları takıntılı bir hasta haline dönüştüren, onları zayıflatan ve yok eden aşk'a karşı "akılcı" bir yaklaşım önererek başlar. Öncelikle aşk romanlarının kadın okur tarafından nasıl okunacağı konusu ele alınır. Romanın kahramanı adının da belirttiği gibi faziletli bir kız olan kuvvetli ve keskin bir zekâya sahip Fazıla, evde şımarık yetiştirildiği için sinirleri zayıf, hassas bir kız olan Fevkiye ile Fatma Aliye'nin başlayıp yarım bıraktığı ilk çeviri girişimi, Eugène Sue'nun *Les sept pechés capitaux* (*Yedi Ölümcül Günah*) romanını tartışır. Eugène Sue, aynı zamanda Madame Bovary'nin de okuduğu yazarlar arasında olması bakımından dikkat çekici bir seçimdir.

Bu sahnede yazar, okurlara roman okuma biçimiyle ilgili önerilerini yazacaktır. Fatma Aliye için roman, kadınları ahlâkın sınırlarını aşmaya teşvik eden bir aracı değil, kadınların erkekler tarafından kullanılmasına, erkeklerden

zarar görmelerine neden olan bir işleve sahiptir. Fevkiye, okuduğu romandaki hayali aşkın büyüsüne kapılarak, kendisini parası için kullanmak isteyen erkeğin gerçek niyetini anlayamayacak, onunla evlenecek ve çok mutsuz olacaktır. Erkek yazarların kaleminden çıkan, erkeklerin kendi çıkarlarını koruyan bir aşk anlayışı, kadınları etkilemekte, kadınların erkeklerin elinde oyuncak olmasına neden olmaktadır:

> Efal ve harekâtını (tavır ve davranışlarını) romandaki hayalata uydurmak isterler. Onlar kendilerini oradaki kahramanlara benzeterek yüksele yüksele o kadar yüksekelere çıkarlar ki kendilerini oradan aşağıya bıraktıkları vakit, o kahramanların düştükleri pamuk şiltelere, kuş tüyü döşeklere tesadüf etmeyip de başları taşa çarptığı vakit işi anlarlar. Kimi hayalattan çıkıp aklını başına devşirse de iş işten geçmiş bulunur. Kimisi ise sonuna kadar o hülya ile gider (105).

Fatma Aliye, tüm romanlarında kadınları aşkın üzerlerindeki yıkıcı etkisine karşı silahlandıracaktır. Yine burada en önemli anahtar akılcı ve gerçekçi bakıştır. Kahramanlar, kadın okura kalplerinin değil beyinlerinin emri altına girmeyi önereceklerdir. Böylece "aşk denilen kahraman, şu genç kızı tamamıyla mağlup edip de istediği gibi kullanamaz" (131-*Muhadarat*). Avrupa edebiyatında erkekler tarafından yazılan romanlarda aşkı yüzünden intihar eden kadın kahramanların aksine, Fatma Aliye'nin kahramanları kendilerine yeni yaşamlar kurar. Kocasının sadakatsizliğini kabul etmeyip evi terk eden, baba evine dönmeyi reddeden Fazıla, tek başına sokakta kalınca bir an aklından intiharı geçirir. Ancak "miskinlerin, zayıfların, sabırsızların, korkakların" başvurdukları intiharı; "bir kadın olarak kendisine miskinlik ve korkaklığı yakıştıramadığından" reddeder:

İntihar mihnete, cefaya tahammül edemeyecek kadar miskinlerin, feleğin cevir ve taaddisine (eziyet ve zulmüne) karşı göğüs gerip karşı duramayacak kadar korkakların, hayat dalgalarının hücumuna dayanamayacak kadar zayıfların, gönlün acı ve ıstıraplarına sabreyleyemeyecek kadar metanetsizlerin işidir! Hiçbir mert ve kahraman olan kimse bu aczi göstermez (281).

Koca evini terk edecek, baba evine de dönmeyecektir. Yalnız bir kadın olarak, kendisine bir çıkış yolu bulacaktır. Fazıla, zengin bir kadınken, beş parasız kalmayı onuru ve haysiyeti için göze alacaktır. Konforlu yaşamı bağımsızlık ve erdemli bir yaşam uğruna terk eder. Osmanlı'nın taşrasında, Lübnan'da kendini bir eve cariye olarak sattırarak, yaşamını sürdürecektir. Romanın sonunda Fatma Aliye onu evdeki genç adamla evlendirerek ödüllendirmektedir. Böylece, Fatma Aliye, kendi yaşamını kurma cesareti olan, kendi isteklerinin peşinden giden kadını cezalandıran erkek yazarlardan ayrılmaktadır. Kadının kurtuluşu ne aşkta ne ölümdedir, aklını kullanmasındadır.

Fatma Aliye, sonraki romanlarında da yalnız ve güçlü kadınların tek başlarına yolculuklarında kurdukları yaşanıları anlatır. *Udi*'de aldatıldığını öğrenen Bedia, ud çalıp geçimini sağlayarak kendine tek başına bir yaşam kuracak, oldukça refah içinde yaşayacaktır; *Refet*'te Refet, annesi ölünce eğitimini tamamlayıp, kendisiyle evlenmek isteyen zengin taliplerini reddedecek, öğretmenlikten kazandığı parayı biriktirip bir kız arkadaşıyla birlikte işleteceği bir dükkân açma planları yapacaktır. *Enin*'de Sabahat, evleneceği adamın kendisini aldattığını öğrenince, yalnız kalmaktan, evde kalmış bir kadın olmaktan korkmayacak, nişanı bozacak, evlenme fikrini yaşamından çıkaracaktır. Kadın kahramanların hepsi, kadın okura cesaret ve akıl verir, onlara çaresiz olmadıklarını gösterir.

Fatma Aliye, aklı özgürce işletme fikrini ön plana çıkarır, bedensellik ise geri plandadır. Bedenin ihtiyaçlarına göre davranmak, ahlâki anlamda değil ama kadının erkeklere esir olması anlamında sakıncalıdır. Görüldüğü gibi, Fatma Aliye, Aydınlanma düşüncesinde temel olan, Antik Çağ Yunan düşüncesinden gelen "akıl/beden" ya da "ruh/beden ikiliğinde kadınları "beden"in alanına hapseden düşünceye itiraz etmektedir. O yüzden aklın en güçlü olduğu bölgeye, felsefeye müdahale etmiştir. Bu düşüncesi, yukarıda değindiğim gibi Aydınlanma feminizminin kadını kendi aklının efendisi yapan, kadın erdem ve faziletini, erkeklerin aklının boyunduruğundan çıkmak ile tanımlayan anlayışla örtüşmektedir.

Aşkı uğruna intihara sürüklenen kahramanlar Emma Bovary, Anna Karenina, Marguerite Gautier'den önce, evli bir kadının evlilik dışı aşkını anlatan ilk yapıtı, 1832 yılında George Sand kaleme alır. Sand, *Indiana*'da kendisinden sonra yazacak erkek yazarlardan farklı olarak, konuya "feministçe" yaklaşır. Kahramanı Indiana'yı romanın sonunda intiharın eşiğinden kurtarır ve sevdiği adam ile evlendirerek ödüllendirir. George Sand'ın Fatma Aliye'nin kadın meselesinde duruşuna yön verdiğini düşünüyorum. George Sand'ın ahlâki ve spiritüalist "ölçülü"[97] feminizminin ve dine bakışının Fatma Aliye'nin külliyatıyla koşutlukları var.

"La Moralisme Féministe de George Sand"[98] adlı çalışmada Diane Hilary Hodgson Verdon, Sand, hayattayken ve öldükten sonra tıpkı Fatma Aliye gibi kimilerince feministliği-

97 Marie-Reine Renard, "Évolution religieuse et émancipation dans l'œuvre de George Sand (1804-1876). À l'occasion du bicentenaire de sa naissance", *Nouvelle revue théologique* 4/2004 (Tome 126), s. 567-576. https://www.cairn.info/revue-nouvelle-revue-theologique-2004-4-page-567.htm

98 Diane Hilary Hodgson-Verdon, "Le moralisme feministe de George Sand dans son oeuvre romanesque entre 1837 et 1849", McGill University, Yayınlanmamış doktora tezi, 1971.

nin tartışıldığını belirtir. Sand kadınlar için siyasi haklar talep etmemiş, şiddetli bir devrimi arzulamamıştır. Oy hakkı talep eden çağdaşlarından Flora Tristan'ın aksine, oy hakkını savunmamış, toplumun henüz buna hazır olmadığına inanmıştır. Dönemin feminist akımını takip etmeyen, yavaş bir değişimi öngören Sand, dönemin sosyalizminden etkilenmiş olsa bile, sosyalizmin eşitlik ve adalet temaları üzerinde durmuştur. Ama Verdon'un vurguladığı gibi, en ilginç olan, Sand'ın yapıtlarında kendini belli eden dindar feminist söylemdir. Verdon, Sand'ın Hıristiyanların ilk zamanlarındaki gibi bir dini arzuladığını belirtir. Çoğu zaman Hıristiyanlığın ilk zamanlarındaki toplulukları anıp, onları över. Ve ilerinin sosyalist komünlerini bu topluluklara benzetir. Verdon, Sand'ın geçmişteki dine duyduğu özlemin onu kendi zamanındaki Hıristiyanlıktan uzaklaştırdığını, yeni bir doktrin yaratmaya sevk ettiğini belirtir. Yeni dinin taşıyıcısı ise aydınlanmış kadın olacaktır. Bu yüzden kadınların eğitilmeleri elzemdir. Ben bu tespitlerin Fatma Aliye külliyatını okurken zihin açıcı olacağını düşünüyorum. Görüldüğü gibi, George Sand'ın Hıristiyanlığın ilk zamanlarına özlemiyle, Fatma Aliye'nin İslâmiyet'in ilk yıllarına işaret etmesi dine bakışları arasında büyük bir benzerlik olduğunu göstermektedir. Diğer yandan Fatma Aliye'nin yapıtlarında kötü evliliklere boyun eğmeyen kadın karakterlerinin öncüsünü, Sand'ın 1832 yılında yayınladığı *Indiana*'da kocasının kölesi olan bir kadının, boyunduruk altına alınmayı reddederek özgürleşme mücadelesinde bulabiliriz.

Indiana romanının arka planını, 19. yüzyılın siyasi sahnesi oluşturur. Napolyon yasasının ayrımcı medeni hukukunun yürürlükte olduğu dönemdir. Aynı zamanda demokrasi ve cumhuriyetçi değerleri kucaklayan romantik akımın doğduğu zamanlardır. Indiana, mecbur bırakıldığı sevgisiz evliliği içinde, özgürleşmek için ihtiyacı olan gücü ve arzuyu döne-

min bu romantizminden almaktaydı. Sevgisiz evlilik teması Fatma Aliye'nin en çok vurguladığı konudur. Fatma Aliye'de karakterlerin yolculukları, sevgisiz, kötü evliliklerin zincirlerinden kurtulduğunda başlar. Bu Indiana'nın da konusudur. Ancak George Sand'ın kahramanıyla, Fatma Aliye'nin kahramanlarının farklılaştığı önemli bir nokta vardır. Indiana, kurtarılmayı bekler. Oysa Fazıla, Bedia, Refet, Sabahat kendi kendilerini kurtaran kadınlardır. George Sand'da kurtarılmayı bekleyen kadın karakter, kadınlara özgü tasarladığı dine sığınır; bu dindeyse kurtarıcı bir erkektir, yani bir nevi Mesih temasının tekrarı vardır. Indiana, etrafı erkekler ile çevrilmiş baskıcı ev yaşamında umutsuzdur, içinde yoğun bir kurtarıcı özlemi duyar. Tüm hakları kocasına veren kanunları değiştirmek konusunda aciz olduğundan, tek kaçış yolunu onu kurtaracak bir adamda bulacağına inanır, yani aşkta. Evliliğin üzerinde yarattığı tüm baskılardan onu kurtaracak bir Mesih'i beklemeye başlar. Raymon de Ramière'in Indiana'ya getirdiği aşk, Indiana'nın ruhani aşkından uzak, dünyevi şehvetten ibaret olacaktır. Onu aldatan Raymon'un Indiana'da yarattığı hayal kırıklığı, uyanışına vesile olur. Raymon, Indiana'ya acılarını unutması için Tanrı'ya sığınmasını öğütlediğinde, Tanrı'nın ve dinin erkeklerin elinde bir güç ve araç olduğunu anlar. Bunun üzerine, Tanrı'yla arasında hiçbir erkek aracı olmadan bir ilişki yaratmaya karar verir; bu, onda toplumsal reformların temelini oluşturur.

Raymon'un temsil ettiği toplumu ve dini mahkûm eder; Raymon'un tanrısı erkeklerin Tanrısı'dır; onların ırkını destekleyen, kurucu kraldır. Monarşi ve soyluların kendi otoritelerini desteklemek ve kendilerini halktan korumak için Tanrı'yı kullandığı gibi, Raymon gibi erkekler de Tanrı'nın her şeyi kendileri için yaptığına inanırlar, bu, haklarını meşru kılma ve kanunlarını sürdürme gücüdür, bu güç onlara toplumda egemen rolü verir.

Erkek egemen toplumun çıkarlarını doğrulamaya yaramak dışında kurumsallaşmış dinin kurallarının Tanrı'yla çok bir işi yoktur. Bunun tersi olarak Indiana, kendi toplum düzenini Tanrı'nın prensiplerini temel alarak düzenler. Prensiplerini herkese eşitlik idealiyle dünyayı alçakgönüllü bir şekilde miras almayı öğreten Kitabı Mukaddes'le birleştirir. Romanda Indiana'nın kuzeni Ralph, onu küçüklüğünden beri koruyan kişidir. Raymon'un karşısında iyilik simgesi olarak çıkarılan Ralph, Indiana'yı ölümün eşiğinden kurtaracaktır.[99]

George Sand, Indiana'da kahramanının kendi yarattığı bir dine sığınmasını sağlar. Fatma Aliye'nin yapıtlarında ise dindar bir vurgu yer almaz. Kahramanlar huzuru, mutluğu dinde değil, kendi elleriyle kurdukları dünyalarında bulurlar. Üstelik bunlar, kadınların bağımsız maddi gücüne dayalı, oldukça gerçekçi dünyalardır. Kahramanlar kendi akıllarını kullanarak kendilerini kurtarırken, George Sand'da ruhani, ilahi bir kurtarıcı bekleme eğilimi vardır.

Fatma Aliye'nin roman kahramanlarıyla Fransa'da feminizmin öncüsü George Sand'ın 1832 yılında kaleme aldığı *Indiana* romanının kadın karakterini karşılaştırmalı okumak, Müslüman bir kadın yazarın muhafazakârlığının indirgemeci bir sınıflandırma içerisine sokulamayacağını bize göstermektedir. Osmanlı'nın öncü kadınlarını etkileyen George Sand'ın Fatma Aliye'ye ilham olduğu açıktır. Ancak, Fatma Aliye'nin George Sand'ı taklit etmekten çok, kadınlar için ondan daha ileri bir özgürlük alanı açmaya çalıştığı görülmektedir. Fatma Aliye romanlarında, kadınlara akıllarını kullanarak, hiçbir kurtarıcı beklemeden, kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesini önermektedir.

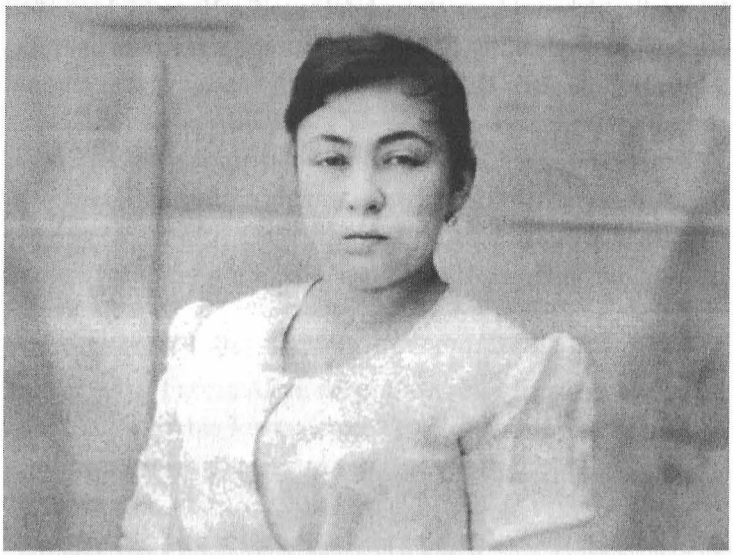
99 Ayrıntılı bilgi için bkz. George Sand, *Le Christ Et Le Royaume* (Bowman, Frank Paul, George Sand, *le Christ et le royaume. In: Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, 1976, no. 28, s. 243-226.

Sonuç: Fatma Aliye, sınırları aşan bir yazar

Fatma Aliye'yi içinde bulunduğu dönem, harem edebiyatı piyasası içerisindeki yeri, Avrupa'yla ve Avrupalı kadın yazarların yapıtlarındaki temalar; kadın mücadelesinde izlediği yol ile hiyerarşik olmayan bir karşılaştırmanın Fatma Aliye'nin yapıtlarına bakışımızı zenginleştireceğini göstermeye çalıştım. Ayrıca 19. yüzyıl Avrupa feminizm ve edebiyat tarihi için Doğu ile ilişkileri anlamak bağlamında Fatma Aliye'nin önemli bir transnasyonal figür olduğunu düşünüyorum. Yerel ve ulusal bağlamdaki mücadelesine bakarken özellikle uluslar üstü, transnasyonal eylemliliğine ve sesine odaklandım. Yazarı tarihsel olarak konumlandırmanın ve aynı zamanda kültürler arası ilişkilerine bakmanın, Batı ve Üçüncü Dünya ikileminin kurumsallaşma tehlikesini bertaraf ettiğini düşünüyorum. Fatma Aliye'nin yapıtlarını açan anahtarın transnasyonal bakış olmasının nedeni, külliyatının yerel ile küreselin birbirini kestiği yerde olmasıdır. Yazarlık konumu, etkileşimde bulunduğu Avrupa ve Amerika arasında karşılıklı kültürel akıntılar ile örülmüştür.

Fatma Aliye'nin (1862-1936) çocukluğu (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Fatma Aliye (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Fatma Aliye. Hanımlara Mahsus Gazete'*de dönemin bisiklet modasına dair yazılar çıkardı. Bkz. "Velosipet ve Genç Kızlar", no. 94, s. 7-8, 1897.*

Fatma Aliye Hanım'ın babası Ahmet Cevdet Paşa (1822-1890) (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Fatma Aliye Hanım'ın ağabeyi Ali Sedat (1857-1900) (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Fatma Aliye Hanım'ın kız kardeşi Emine Semiye (Önasya) (1864-1944).

Fatma Aliye Hanım'ın karakalem resmi (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

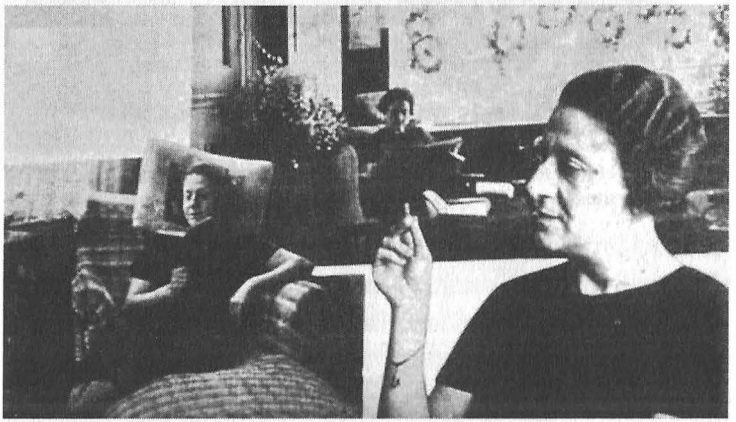

Fatma Aliye Hanım'ın kocası Faik Bey (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

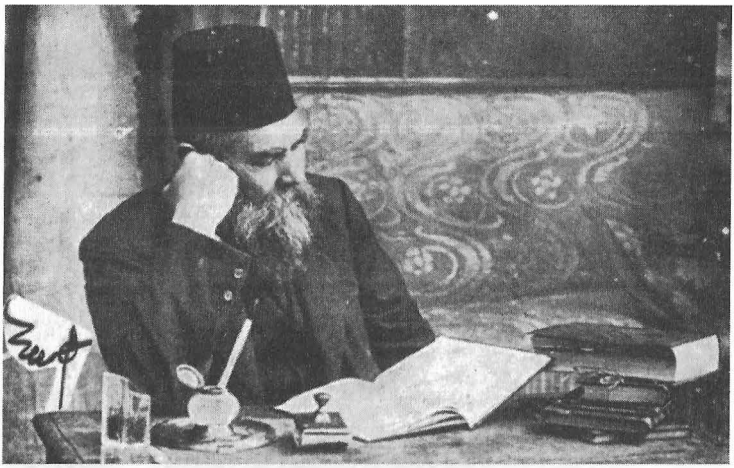
Fatma Aliye Hanım, 50 TL'nin üzerinde.

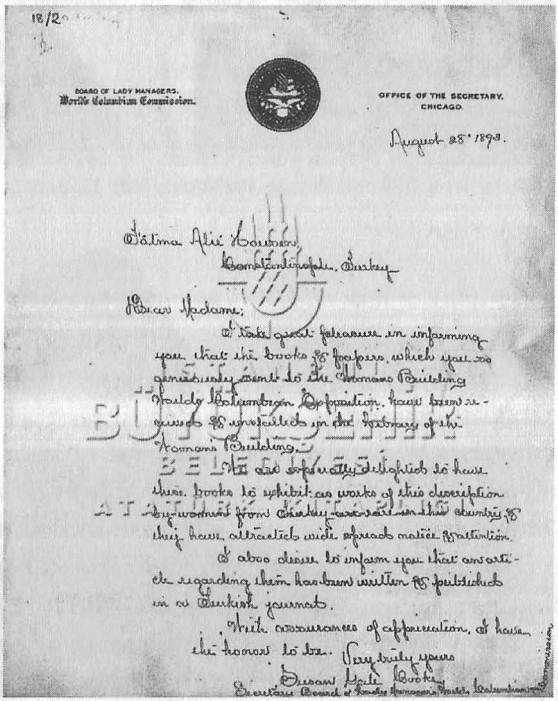
Kadınlar Birliği'ni kuran Nezihe Muhiddin (1889-1958).

Ahmet Mithat (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Ahmet Mithat (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

18/2

BOARD OF LADY MANAGERS.
World's Columbian Commission.

OFFICE OF THE SECRETARY.
CHICAGO.

August 28th 1893.

Fâtima Alié Hanoum,
Constantinople, Turkey.

Dear Madame:

I take great pleasure in informing you that the books & papers which you so generously sent to the Woman's Building World's Columbian Exposition, have been received & installed in the Library of the Woman's Building.

It is especially delightful to have these books to exhibit as works of this description emanate from Turkey & as the ladies of this country & they have attracted much & special attention.

I also desire to inform you that an article regarding them has been written & published in an American journal.

With assurances of appreciation, I have the honor to be, Very truly yours

Susan Hale Cooke
Secretary Board of Lady Managers, World's Columbian Commission.

Chicago Dünya Fuarı'na davet (Fatma Aliye Hanım Evrakı, Atatürk Kütüphanesi).

Avrupa'ya Seyahat Eden İlk Osmanlı Kadınları ve Avrupalı Kadın Dostları

Osmanlı kadınlarının Avrupalı kadınlar ile kültürel karşılaşmaları, etkileşim ve alışverişleri yalnızca haremin içerisinde gerçekleşmedi. Osmanlı kadınları içerisinde haremden Avrupa'ya kaçarak farklı kamusal alan olasılıklarını gözlemleme ve deneyimleme şansı bulan kadınlar oldu. Osmanlı kadınlarının Avrupalı kadınlar ile temasları, büyük bir değişimden geçen, "aydınlanma" felsefesinin ve kapitalist dünya düzeninin etkisi altındaki imparatorlukta Osmanlı kadınlarını aile, evlilik, eğitim, çalışma, giyim gibi kendilerini ilgilendiren konularda besledi ve kendi yaşamları üzerine düşünürken dönüştürdü. Aynı şekilde, dönüşüm altındaki Osmanlı'ya gelen Avrupalı kadınlar da Doğulu kadınların yaşamlarını gözlemleyerek, kendi yaşamlarıyla kıyasladılar. Kendi ülkelerindeki kadın hakları mücadelesinin olumlu ve olumsuz yanlarını tespit etme şansı yakaladılar.

Haremden kaçan Osmanlı kadınları içerisinde hem edebiyat dünyasında hem de Osmanlı kadın hakları mücadele tarihinde Avrupa ile kültürel temasları açısından tahrirat-ı hariciye başkâtibi Nuri Bey'in kızları Hatice Zinnur ve Nu-

riye önemli bir yere sahiptir. İki kızkardeşin, o dönemde Osmanlı kadınları hakkında araştırma yapmak için İstanbul'a gelen ve Nuri Bey'in evinde misafir edilen, erkek takma adıyla yazılarını yayınlayan Fransız gazeteci Marc Hélys (Marie Léra) ile birlikte Pierre Loti'yle Osmanlı kadınlarının özgürlük mücadelesi için yaptıkları işbirliği büyük ses getirmiştir.

Osmanlı kadın hareketi tarihine bütüncül bir yaklaşım için "haremden kaçanlar"ın 1. Dalga Türkiyeli feminist tarihe dahil edilmesi elzemdir. Bu bölüm, bu amaçla kaleme alınmıştır. Böylece yurtdışına çıkan kadınların Avrupa basınında yer alan demeçleri, uluslararası kadın örgütlerinin konferanslarında sundukları bildirileri, yurtdışındaki faaliyetleri yalnızca Osmanlı'da çıkan gazeteler ve düzenlenen etkinlikler ile sınırlı kalmış olan Osmanlı kadın hareketi tarihinin kapsamını genişletecektir.

Bu bölümün amacı, Nuri Bey'in kızları Hatice Zinnur ile Nuriye ve konu oldukları Pierre Loti'nin *Les Désenchantées* (*Bezgin Kadınlar* ya da *Mutsuz Kadınlar*) romanını ele alacağımız "Osmanlı'nın Mutsuz Kadınları" başlıklı bir sonraki bölüme hazırlık olacak tarihi, politik, toplumsal panoramayı sunmaktır. Bu bölümde ele alacağımız kadınlar, aktivizmleriyle "Mutsuz Kadınlar" olarak anılan nesle ilham olmuşlardır.

Haremden kaçanlar: Avrupa; Osmanlı kadınlarının özgürlük mekânı

Aslı Davaz, *Eşitsiz Kızkardeşlik, Uluslararası ve Ortadoğu Kadın Hareketleri*[1] adlı hacimli ve nitelikli çalışmasında, Osmanlı kadın hareketinin 20. yüzyılın başında örgütlenen

1 Aslı Davaz, *Eşitsiz Kızkardeşlik, Uluslararası ve Ortadoğu Kadın Hareketleri*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

uluslararası kadın[2] hareketiyle ilişkisini ele almaktadır. İki önemli tespitine göre, Osmanlı kadın hareketinin, İngiltere, Fransa ve Amerika'da gelişen uluslararası kadın mücadelesinden haberdar olmakla birlikte bu hareketin içinde etkin olarak yer almadığını, Ortadoğulu feministler ile eğitim hakkı, peçeye karşı ve din alanında reform mücadeleleri konularında aralarında benzerlikler olmasına karşılık, Ortadoğulu kadın hareketine de uzak durduğunu söyleyebiliriz (2-3). Davaz, bu çalışmasında misyoner ve emperyal feminizmi reddeden Osmanlı kadınlarının Batılı feminist örgütlerine karşı mesafeli bir tutum benimsemelerinin nedenini, Batılı devletlerin kendi devletlerinin sömürgeci politikalarını eleştirmeye yanaşmamaları olduğunu vurgulamaktadır.

Evrenselliği içselleştirmiş, "vatanımız dünyadır, bütün insanlar kardeşlerimizdir" şiarını benimsemiş Avrupa ve Amerika feminist mücadelesinin, devletlerinin sömürgeci pratiklerini eleştiren örgütlü bir söylemlerinin olmaması, postkolonyal dönemdeki feminist literatürün ana konusunu oluşturacaktır. Ancak az sayıda da olsa kolonyal dönemde özellikle Osmanlı feminizmi içerisinde Fatma Aliye ve Nuri Bey'in kızı Zinnur, Batılı feminizmin sömürgeci tutumunu yapıtlarıyla[3] Batılılara duyurabilmiş nadir feministlerdendirler. Aslında onlar için Beyaz Batılı feminizmi eleştiren postkolonyal feminist teorinin öncüleri dememiz yanlış olmaz.

19. yüzyılda yolculuk teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla kadınlar rahatça seyahat edebilmeye ve yazdıkları kitaplar, mektuplar, dergiler ile hızlıca dünyanın dört bir yanındaki kadınlara ulaşabilmeye başladıkça, kısacası ulusal sınırların

2 Bu konuda bir diğer önemli çalışma için bkz. Nicole Van Os, "Ottoman Muslim and Turkish Women in an international context", *European Review*, cilt 13, sayı 03, Temmuz 2005, s. 459-479.

3 Fatma Aliye'nin sözünü ettiğim yapıtları: *Nisvan-ı İslâm* (1892); *İstila-yı İslâm* (1900); *Namdaran-ı Zenan-ı İslâmiyan* (1901).

dışına çıkmaya başladıkça, uluslararası kadın hareketinin kökleri doğmuştur. Aslı Davaz'ın da belirttiği gibi, Osmanlı kadınları uluslararası kadın hareketi içinde örgütlü bir biçimde yer almadılarsa da kendilerine özgü bir enternasyonalizmi İstanbul'a seyahat eden Batılı kadınlar ile ilişki kurarak, yayınladıkları gazete ve dergilerde uluslararası kadın hareketinden çeviriler yaparak, Batılı feminist mücadeleyi yorumlayarak sağladılar. Aynı zamanda Zinnur ve kızkardeşi Nuriye'nin, İstanbul'a gelen Fransız gazeteci Marc Hélys ile kadın özgürlükleri mücadelesi konusunda işbirliği yaparak Avrupa'ya kaçmaları, bu tarz bir enternasyonalizmin örneğidir. Diğer yandan yüzyılın sonunda kapitalizmin küreselleşmesiyle birlikte kurulan dünya fuarları, kadınlar arası işbirliğini ve ağları sağlıyordu. Kadın hareketinin gücü sayesinde kadınlara özel sergi ayıran en kapsamlı fuar olan Chicago Fuarı'na Fatma Aliye Osmanlı kadın hareketini temsilen yapıtlarıyla katılmıştı.

Hayırseverlik ve eğitim konularında çalışmaya başlayan Batı'daki kadın dernekleri, haklar konusunda tam eşitlik mücadelesini başlattıklarında, Osmanlı kadın hareketi henüz düşünsel ve eylemsel zeminini oluşturmaktaydı. Fatma Aliye ve bir sonraki nesli temsil eden Zinnur ve Nuriye, Osmanlı kadın hareketinin bu dönemine denk gelmektedirler. Seçme ve seçilme hakkı mücadelesi ise ancak 1923 yılında Nezihe Muhiddin öncülüğünde Kadınlar Halk Fırkası'nın[4] kurulmasıyla başlayacaktır.

Aslı Davaz'ın yapıtında yukarıda yer alan tespitlerin yanı sıra, Osmanlı kadınlarının uluslararası bağlantılar kurmalarındaki en büyük engellerden biri de, devletin tutumudur. Cumhuriyete kadar Osmanlı kadınlarının geliştirdiği üç fe-

4 Batı'nın feminist örgütlerine en yakın Ulviye Mevlan Civelek'in 1913'te kurduğu Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti ve Nezihe Muhiddin'in 1923'te kurduğu Kadınlar Halk Fırkası'dır.

minizm tarzını ve bu feminizmlerin uluslararası bağlantılarını ele alan Elif Ekin Akşit, "Osmanlı Feminizmi, Uluslararası Feminizm ve Doğu Kadınları"[5] başlıklı makalesinde gerek Yeni Osmanlıların zihniyet dünyasına yakın olan birinci tarz feminizmin, gerek Ulviye Mevlan'ın öncülüğünde *Kadınlar Dünyası* dergisi[6] çevresinde alt sınıftan, emekçi yazarlara[7] yer veren, *Kadınlık Duygusu* gazetesi etrafında Sabiha Sertel (1895-1968) ile birlikte sosyalizm; Baha Tevfik (1876-1916)[8] ile anarşizm fikirlerini savunan ikinci tarz feminizmlerin, gerekse Nezihe Muhiddin'in içinde bulunduğu, seçme ve seçilme hakkını talep eden üçüncü tarz feminizmin uluslararası bağlantıları olduğunu belirtir. Ancak bu bağlantılar nedeniyle feministler, "dış mihraklar ile işbirliği yapmak" ile suçlanmıştır. Bunun en belirgin örneği, Nezihe Muhiddin'in kurduğu Türk Kadınlar Birliği'nin 1935 yılında İstanbul'da seçme ve seçilme hakkı ve eşit vatandaşlık için *International Alliance of Women for Suffrage and Equal Citizenship IAW* ile beraber düzenlediği, Türkiyeli feministlerin barış, silahsızlanma, jeopolitika konularında katkı sağladığı kongreden sonra kapatılmasıdır.[9]

Dolayısıyla, Osmanlı feminizminin Avrupa ile ilişkilerini düşünürken, ulusal politikada düşmanlaştırıldığı, milliyetçilik tarafından yutulduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

---

5 Elif Ekin Akşit, "Osmanlı Feminizmi, Uluslararası Feminizm ve Doğu Kadınları", *Doğudan*, no. 7, Eylül 2008, s. 84-91.

6 *The Times* gazetesine röportajlar yapan Grace Ellison, *Berliner Tageblatt* gazetesi muhabiri Odette Feldmann, Fransa'dan Osmanlı kadınlarına savaşa karşı çıkmaları için açık mektup yollayan Madame Rastarkoff gibi uluslararası isimlere yer verir.

7 Yaşar Nezihe (1880-1971), işçi şair. Türk edebiyatında 1 Mayıs şiirini yazan ilk şair. Osmanlı'da İşçi Kadınlar üzerine çalışmalar için bkz. Yavuz Selim Karakışla, *Women, War and Work in the Ottoman Empire*, Libra, 2015.

8 Baha Tevfik, 1911 yılında Odette Laguerre'in *Que'est-ce que le féminism* adlı yapıtını Türkçeye çevirmiştir.

9 Ayrıntılı bilgi için bkz. Kathryn Libal, "Staging Turkish Women's Emancipation: İstanbul 1935", *Journal of Middle East Women's Studies*, 2008, s. 31-52.

Feministlerin dış politika için tehlikeli görülmesi, sözlerinin ve eylemlerinin denetlenmek istenmesi, ilk defa II. Abdülhamid zamanında, istibdat rejiminde "haremden kaçan" ve Avrupa'da Avrupalı kadınlar ile bağlantılar kuran, kongrelerde Osmanlı kadınlarının durumu hakkında sunumlar yapan ve destek talep eden; gazetelerde demeçler veren kadınların varlığıyla ortaya çıkar. Osmanlı kadın hareketinin ve Aydınlanmasının yoğun olarak yaşandığı 20. yüzyılın başında saraya ve rejime muhalif kadınların haremden kaçış hikâyeleri Avrupa ve Amerikan basınında sık sık duyulmaya başlar. Bu kadınların bazıları uluslararası kadın hareketinde bireysel olarak yer alacak ve fikirlerini katıldıkları konferanslarda dile getireceklerdir. Bazıları ise gazetelere kaçış hikâyelerini ve nedenlerini anlatacakları röportajlar vereceklerdir. 1908 Devrimi'nden önce saray ve baskısı yüzünden Osmanlı'dan kaçan, uluslararası örgütlerin ilk kurulduğu yıllarda bu örgütlerle bireysel bağlantılar kuran, sürgün Osmanlı kadınları dikkati çekmektedir. Bu kadınların ilki İttihat ve Terrakki cemiyetinin kurucularından, pozitivizm felsefesini Osmanlı'ya taşıyan, *Mechveret* gazetesi kurucusu, Jön Türklerin lideri Ahmed Rıza'nın kızkardeşi Selma Rıza'dır.

Selma Rıza (Feraceli) (1872-1931)

Osmanlı kadınlarının kurduğu cemiyet ve yayın organlarında saygıyla dile getirilen[10] bu isimlerin ilki Selma Rıza (Feraceli)[11] (1872-1931)'dir. Selma Rıza, "International

10 Odette Feldmann, "Kadınların Beynelmilel İçtimai", *Kadınlar Dünyası*, sayı 133, 14 Mart 1914, s. 3-4, aktaran Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları, 1994.

11 Selma Rıza, Jön Türk liderlerinden, 1908 Devrimi'nden sonra Osmanlı Parlamentosu'nun başkanı olan Ahmet Rıza Bey'in kızkardeşidir. Babası, 1877 yılında ilk Osmanlı Parlamentosu'nda görev almış ünlü bir kültür adamı olan

Council of Women"in (ICW) şube açmamış ülkelerden sorumlu başkan yardımcılığını yapacaktır.[12] Taha Toros, "İlk Türk Kadın Gazeteci" başlıklı yazısında, Jön Türk liderlerinden ağabeyi sosyolog Ahmet Rıza Bey'in, Abdülhamid'in sıkıyönetimine başkaldırıp Paris'e gitmesinin ardından, Selma Rıza'nın 19. yüzyılın sonlarına doğru ailesinden habersiz, kıyafet değiştirerek sınırı geçtiğini, ağabeyinin yanına kaçtığını söylemektedir. Taha Toros, Selma Rıza'nın evde gördüğü sıkı eğitim sayesinde, güçlü Fransızcasıyla Sorbonne'da okuyan ilk Türk kızı olduğunu belirtmektedir. Paris'te kaldığı süre boyunca, on yıla yakın, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tek kadın üyesi olarak yer alır. Cemiyetin çıkardığı *Mechveret* gazetesinde yazar. Toros, yurtdışında çetin mücadele yıllarının ardından emelleri gerçekleşen Jön Türklerin 1908 Meşrutiyet'inin ilan edilmesiyle yurda döndüğünü, dönenler arasında tek kadının Selma Rıza olduğunu vurgular. Dönemin aydın kadınları olan Fatma Aliye,[13] Emine Semiye ve Nigâr Hanım'ın Selma Hanım'ın renkli ve derin bilgiler ile Paris'ten döndüğünü görmekle, kadınlık adına gururlandıklarını belirtir (61). *Hanımlara Mahsus Gazete* ve *Kadın-*

Ali Rıza Bey, annesi Avusturya kökenli, aydın bir kadın olan Naile Hanım'dır. Selma Rıza'nın fotoğraflarını İkinci Bölüm sonunda bulabilirsiniz. 1892 yılında yazmaya başladığı ve 1897 yılında bitirdiği, iki kuşak kadınlar arasındaki farklılıkları, yeni neslin itirazlarını konu edinen *Uhuvvet* (*Kardeşlik*) adlı bir roman yazmıştır. Roman, ancak 1999 yılında yayınlanabilmiştir. *Uhuvvet* romanının, Fransız Devrimi'nin kavramları olan égalité, liberté ve fraternité'nin Jön Türklere devreden prensiplerinden kardeşlik ile ilişkili feminist okuması için bkz. Jeannette Squires Okur, "Feminist Edebiyat Eleştirisi Açısından Selma Rıza'nın Uhuvvet Romanı Üzerine Bir İnceleme", *Folklor/ Edebiyat*, 9/36: 155-171.

12 Ayrıntılı bilgi için örgütün bastığı kitapçığa bkz. International Council of Women, Women's Position in the Laws of the Nations; A Compilation of the Laws of different countries, haz. I.C.W Standing Committee on Laws concerning the Legal Position of Women with an Introduction by Mme D'Abbadie d'Arast, Karlsruhe: G. Braunche und Verlag, 1912.

13 Selma Rıza, Fatma Aliye ve Fransız dostları Claude Farrère'in birlikte olduğu bir fotoyu 145. sayfada bulabilirsiniz.

lar Dünyası'nda yazmakla beraber, Osmanlı Hilal-i Ahmer'in (Kızılay) kuruculuğunu ve beş yıl sekreterliğini yapmıştır.

Yaprak Zihnioğlu'nun *Kadınsız İnkılap* adlı çalışmasında belirttiği gibi, Selma Rıza ülkesine döndüğünde, İttihat ve Terakki'nin Kadınlar Şubesi içerisinde kadınların eğitimi için oldukça etkin çalışmıştır. Fatma Aliye'nin kızkardeşi Emine Semiye, 1909 yılında kaleme aldığı bir yazıda Selma Rıza'nın gericilerin saldırılarına rağmen eğitim alanında[14] verdiği mücadeleden ötürü Osmanlı kadınlarının ünlü kadın savaşçısı olduğunu vurgulamaktadır:

> 31 Mart faciasından evvel İnasa Mahsus Sultaniyenin küşadı (açılışı) için mücahede-i şehiremiz (ünlü kadın savaşçımız) (Selma) Hanımefendi pek çok ibraz-ı mesai eyliyordu (çalışmalarda bulundu). Hatta Vaniköyündeki merhum Adile Sultan Sarayı (Abdülhamid)den alınarak bu dayrülhayra (hayır yerine) tahsis olunacaktı, sonra dokuz sene müteradiyen tezyid ettiği (artırdığı) ilim ve irfanından benat-ı vatanı (vatanın kızlarını) müstefid eylemek gibi büyük bir fikir taşıyan müşarünileyhanın (adıgeçenin) irticaiyyunun (gericilerin) savlet-i hun-aşamiyle (şiddetli saldırılarıyla) neler çektiğini bütün muhibbeleri (sevenleri) ebediyyen unutamayacaklardır![15] (aktaran Zihnioğlu, 55)

Taha Toros, Selma Rıza'nın 1899'dan itibaren "sosyal açıdan kadın" konusu üzerinde çalıştığını, kendisinden önce dünyada bu konuyu ele alanların tüm eserlerini okuduğunu, yaptığı etütlerle Paris'te gerek Jön Türkler, gerekse Fransız aydınları arasında bu konunun uzmanı olarak tanındığı-

14 Selma Rıza'nın, Adile Sultan Sarayı'nın İnas Sultanisi olarak hayata geçirilmesi konusunda katkıları için bkz. Nicole Van Os, "Bir Devlet Adamının Teşebbüs-i şahsisi Nasıl Sonuçlandı: Kandilli Sultan-i İnası", *Tarih ve Toplum*, 1997, 163: 26-34.

15 Emine Semiye, "Terakkiyat-ı Nisvaniyyeyi Kimden Bakleyelim?", *Mahasin*, sayı 10, Eylül 1325 (1909), s. 733-6.

nı belirtir. Kendisini alçakgönüllü ve çekingen karakteri yüzünden geniş kitlelere tanıtamamış olsa da, Fransa'da Claude Farrère başta olmak üzere edebiyatçı ve sosyologların onu yetenekli bir sosyolog olarak tanımladığını vurgular (62). Paris'te sosyolojinin yanında siyaset alanındaki birikimlerini de zenginleştiren Selma Rıza, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra işgal altındaki ülkenin kurtuluşunu Amerikan mandacılığında görenlerin kurduğu Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin fikirlerine tek karşı çıkan kadın yazar ve gazetecidir (64). Toros'un da belirttiği gibi, Selma Rıza, 1931 yılında 59 yaşında öldüğünde cenazesine yalnızca beş kişi katılacak, Türk edebiyatı ve sosyolojisine katkıları sessizliğe gömülecektir.[16]

Fatma Aliye ile Selma Rıza yakın dosttur. Ahmet Mithat, Fatma Aliye'ye yazdığı 1892 tarihli mektubunda, Selma Rıza'nın zamanında *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde nitelikli yazılarının bulunduğunu belirtir; daha o tarihte unutulmuş bir yazar olmasını ağabeyinin durumuna bağlamıştır: "Paris'te pozitivist cemiyeti azalığında dediği karındaşı Rıza Bey gerçekten pozitivist ve posé bir adam olsa idi Selma'mız pek nafi bir muharrire olur idi. Fakat ağabeyinin halini Faik beyefendi oğlumuzdan öğrenirsiniz de hem kendisi hem de hemşiresine neden hizmet edemediğini anlarsınız" (93).

16 Hakkında yapılan çalışmalar: Aytaç, Bedrettin, "The Question of Women in the Works of Selma Riza and May Ziadeh", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 42, 1-2, 2002, s. 67-77; Aytaç, Gürsel, "19. Yüzyıl Romancılığımızın Nitelikli İlk Kadın Romanı Keşfedildi: Selma Rıza'nın 1892'de Kaleme Aldığı Uhuvvet", *Türk Yurdu Türk Romanı Özel Sayısı*, 153-154, 2000, s. 77-79; Çetin, Nurullah, "Selma Rıza- Uhuvvet (Kardeşlik), Osmanlıcadan sadeleştiren: Nebil Fazıl Alsan, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, *Türk Dili*, 587, 2000, s. 522-531; Hazer, Gülsemin, "Selma Rıza'nın Uhuvvet Romanında Kurmaca Yapı", *Turkish Studies*, 6/3, Yaz, 2011, s. 875-893; Okur, Jeannette Squires, "Feminist Edebiyat Eleştirisi Açısından Selma Rıza'nın "Uhuvvet" Romanı Üzerine Bir İnceleme", *Folklor/Edebiyat*, cilt IX, sayı XXXVI, 2003, s. 155-171; Selma Rıza, *Uhuvvet (Kardeşlik)*, Osmanlıcadan sadeleştiren Nebil Fazıl Alsan, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999; Toros, Taha, "İlk Türk Kadın Gazeteci Selma Rıza", *Skylife*, 130, 1994, s. 60-66; Uçman, Abdullah, "Selma Rıza'nın Mektupları", *Tarih ve Toplum*, 235, 2003, s. 39-43.

Selma Rıza'nın Fransa'da uluslararası kadın hareketiyle bağlantılarının izini, Fransız gazetelerinde çıkan haberlerin izinde takip edebiliriz. *Le 19ème siècle* gazetesinin 23 Haziran 1900 tarihinde yayınlanan nüshasında "Les Congrès" başlığı altında, bir gün önce, "Le Congrès des œuvres et institutions féminine"'kongresinin Madame Sarah Monod[17] başkanlığında düzenlendiğini belirterek, sunulan raporların başlıklarını vermektedir. Bu haberden, Selma Rıza'nın kongrede "La condition légale de la femme en Turquie" başlıklı bir rapor sunduğunu öğreniriz. Yine Ahmet Mithat'ın arkadaşı, Fatma Aliye'nin *Nisvan-ı İslâm* adlı yapıtını Fransızcaya tercüme eden Rus Madame Olga Lebedeff de kongrede "L'émancipation de la femme musulmane" başlıklı bir sunum gerçekleştirmiştir. Kongrede Hyacinthe Loyson tarafından sunulan "L'alliance des femmes orientales et occidentales" başlıklı bir diğer rapor, Doğulu ve Batılı kadınların birlikteliği üzerine düşünüldüğünü, tartışıldığını göstermektedir. 22 Haziran 1900 tarihli bu haberden bir gün önce yayınlanan *L'Aurore* gazetesinde, Selma Rıza'nın raporunun içeriği ve yaşamı hakkında bilgi de verilir.[18] Haberde Selma Rıza'nın ağabeyiyle birlikte üç ay önce Osmanlı kadınlarının özgürlüğü ve çıkarlarını savunmak için Fransa'ya geldiği, kadınların özgürlüklerini savunmak için yurtdışına gelen ilk Müslüman kadın olduğu belirtilmektedir. *Le Figaro*'nun 9 Eylül 1908 tarihli haberinde ise sekiz yıldır siyasi mülteci olan Selma Rıza'nın İstanbul'a dönmek üzere Fransa'yı terk ettiği haberi yer almaktadır. Yeni rejimin kurulmasında aktif rol oynayan Selma Rıza'nın Türkiye'den kaçmayı başaran öncülerden olduğu vur-

17 Sarah Monod (1836-1912), filantrop ve protestan feministtir.

18 *L'Aurore* 1900/06/22 no. 977: "Mlle Selma Rıza, soeur de Ahmed Rıza, directeur de Mechveret, s'est enfuie, il y a trois mois, de Constantinople, avec son frere. Elle est venue en France pour defendre les interets des femmes de son pays. C'est la premiere musulmane qui soit venue a l'etranger faire oeuvre emancipatrice".

gulanmaktadır. Selma Rıza'nın Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte İstanbul'a döndükten sonra da Fransa'daki kadın örgütleriyle bağlantısını koparmadığını, aynı zamanda uluslararası kadın örgütü olan "Conseil international"de Paris'teki yıllarında aktif bir rol oynamış olduğunu, 1901'de kurulan "Conseil national des femmes françaises"in 1911 tarihli resmi bülteni *L'Action féminine*'de yer alan bir haberden anlıyoruz. Bültende, o yılki genel toplantıda Conseil international'den üyelerin kendilerini ziyaret ettikleri, içlerinde Selma Rıza'nın da bulunduğu vurgulanmaktadır (257).

Araştırmalarıma göre Selma Rıza'nın Avrupa'ya kaçışı Batı medyasına kendisinden sonra kaçacak olan Osmanlı kadınlarından farklı yansıyor. "Haremden kaçan" Osmanlı kadını imgesi altında değerlendirilmiyor, manşetlerde bir skandal olarak, magazin haberi yapılmıyor. Fransız yazar Marcelle Tinayre de *Notes d'une voyageuse en Turquie* (*Bir Kadın Gezgin Tinayre'nin Günlüğü*) adlı kitabında Selma Rıza'nın Paris'e "gürültüsüz, reklamsız" geldiğini vurgular. 31 Mart Vakası'ndan (13 Nisan 1909) hemen sonra gittiği İstanbul'da onu ziyaret edecek, bu ziyareti kitabında anlatacaktır. Tinayre'nin, Selma Rıza'ya büyük bir hayranlık beslediğine, birçok Avrupalı kadından üstün bulduğuna tanık oluyoruz. Tinayre, Selma Rıza'yı gerçekleri görebilen, sağduyulu bir eylem ve karar insanı olarak tanımlar. Eğer erkek olsaydı, ülkesinin tarihinde önemli bir rol alabileceğini ekler. Tinayre'nin kitabında aktardığı ziyarette Selma Rıza'nın anlattıklarından 1908 Devrimi'ne karşı gerici bir askerî ayaklanma olan 31 Mart vakasında, hükümette olan ağabeyi Ahmet Rıza ile kendisinin ölüm tehlikesi atlattığını öğreniriz. Paris'ten şapka ısmarladıkları için gericilerin kendisine ve kardeşine bir karalama kampanyası başlattıklarını, kadınların peçelerini açmak istemekle suçlandıklarını belirtmektedir (319). Görüldüğü gibi Selma Rıza, entelektüel birikimi,

cesur duruşu ve aktivist tavrıyla hem Osmanlı'da hem de Fransa'da saygın bir iz bırakmıştır.

Hayriye Ben-Ayad

Uluslararası kadın örgütleriyle ilişkili olan ikinci isim ise Nicole Van Os'un, "Ottoman Muslim and Turkish Women in an International Context"[19] başlıklı makalesinde belirttiği, International Council'in 1904 yılı Haziran ayında Berlin'de gerçekleşen kongresine katılan Tunuslu Mahmut Paşa'nın kızı, yazar Sami Paşazade Sezai'nin baldızı Hayriye Ben-Ayad'dır (1837-1944). Hayriye Hanım hakkında tek kapsamlı çalışmayı yapan Adil Baktıaya'nın *Bir Osmanlı Kadınının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi*[20] adlı kitabından, Hayriye Hanım'ın 1901 yılında çocuklarını yanına alarak, Rotterdam başkonsolosu Jön Türk yanlısı muhalif bir diplomat olan kocası Ali Nuri Bey'in yanına Avrupa'ya kaçtığını, 1908 yılına kadar Avrupa ve Amerika'da sürgün hayatı yaşadığını öğreniyoruz.

Sürgünde, uluslararası kadın hareketiyle iletişime geçtiğini, Berlin Konferansı dışında, aynı tarihlerde Osmanlı kadınlarının özgürlükleri konusunda dünya kadınlarından dayanışma talep ettiği bir başka konuşmasının Alman yazar Goswina von Berlepsch'nin önsözüyle Almanca kitapçık olarak basıldığı görülmektedir.[21] Ancak 1904'ten sonra ne Osmanlı, ne de uluslararası kadın hareketi içerisinde bir faaliyet göstermemiştir.

19 Nicole Van Os, "Ottoman Muslim and Turkish Women in an international context", *European Review*, cilt 13, sayı 03, Temmuz 2005, s. 459-479.

20 Adil Baktıaya, *Bir Osmanlı Kadınının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi*, İstanbul: H20 Kitap, 2016.

21 Hairie Ben Aiad, Die Turkische Frau: Ihr Soziales Leben und der Harem, K.K. Universitats Buchhandlund George Szelinski, Wien, 1904. Konuşmasının Türkçe çevirisi için bkz. Adil Baktıaya, *Bir Osmanlı Kadınının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi*, İstanbul: H20 Kitap, 2016.

Avrupa'ya kaçışı Selma Rıza gibi sessiz sedasız karşılanmamış, özellikle Amerikan basınında "Haremden kaçan prenses" imgesi etrafında yalan yanlış bilgiler ile süslenerek, okuyucuya sunulmuştur.[22] Hayriye Ben-Ayad'ın Abdülhamid ve ailesiyle herhangi bir akrabalığı bulunmamasına rağmen basına prenses olarak yansıması, kaçış hikâyesini okuyucunun gözünde kuşkusuz daha ilgi çekici hale getirmek içindir.

Hariciye nazırı Nuri Bey'in kızları Zinnur ve Nuriye, prenses addedilmeyecek olsalar da Hayriye Ben-Ayad gibi Avrupa basınında "haremden kaçanlar" olarak yer alacaklardır. Bu durum aslında karşı durdukları, düzeltmek istedikleri Batı'daki harem imgesinin tazelenmesine vesile olacaktır. Aynı zamanda Baktıaya'nın vurguladığı gibi, bu imge, Osmanlı Devleti'nin yeni yapılandırdığı Hamidiye modernleşmesinin imaj mühendisliğine terstir. Osmanlı Devleti, uluslararası platformda modern görünmeye çabalamakta, dünya devleti olmayı arzulamaktadır. Devlet, fuarlarda sergilenen bir nesne olmamak için çabalıyor, egzotik yanıyla görünmemek için mücadele ediyordu. Chicago Fuarı'nda Modern Osmanlı kadını ve edebiyatını Fatma Aliye'nin temsil etmesi Abdülhamid'in bu anlamda bir hamlesidir. Devlet, fuarların öznesi olmak için elinden geleni yapmaktaydı.[23]

Baktıaya'nın aktardığı gibi, Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*[24] adlı çalışmasında Abdülhamid döneminin imge mühendisli-

22 Rebecca A. Insley, "Princess from Tturkey", *Los Angeles Times*, 20 Ekim 1901; "Turkish Princess is coming to visit the United States", *the San Fransisco call*, 28 Ekim 1901. (Aktaran Baktıaya)

23 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Zeynep Çelik, *Şarkın Sergilenişi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2005.

24 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, İstanbul: Doğan Kitap, 2014.

ğinde devlet hem barbar olmadığını hem de zayıf olmadığını göstermek, yeniden "uygar" ve "büyük" devletler arasına girmek zorunda olduğunu ortaya koyar. Deringil, devletin amaçlarını şu şekilde tespit eder:

> Osmanlı Devleti'ni en kötüsünden "kana susamış tiranların yozlaşmış yuvası", en iyisinden de "Şark'ın kokuşmuş zevk yuvası" gibi göstermeye çalışan tiyatro gibi forumlarda ardı arkası kesilmez alaycı yayınların yarattığı hasarı gidermeye yönelikti. İkinci olarak, olumlu bir imajın sunulması gerekiyordu ki bunun için dünya olaylarının genel akışı içinde beliren her fırsat kullanılıyordu (175-176).

Bu anlamda, Avrupa'ya kaçan Osmanlı kadınları, Osmanlı Devleti hakkında olumsuz bir imge üretmiş oluyorlardı: Zalim sultan Abdülhamid'in despotik yönetiminden ve Doğulu erkeklerin zorbalığından kaçan zavallı, kurban Doğulu kadınlar. Baktıaya'nın belirttiği gibi, Osmanlı, Avrupa basınında yayınlanan haberlerin doğruluğunu etkin bir şekilde denetleyebilir, tekzip edebilirken, Amerika'da aynı şey geçerli değildi. O yüzden Hayriye Ben-Ayad'dan bir prenses yaratan, Avrupa basınından çok, Amerikan gazeteleridir. Ancak, Zinnur ve Nuriye'nin basında geçen öyküsünü takip ettiğimizde, Avrupa'da da kızkardeşler için "haremden kaçanlar" imgesinin dramatik bir çerçevede sunulduğuna tanık oluruz. Tıpkı Hayriye Hanım hakkında çıkan yalan yanlış haberler gibi, Zinnur ve Nuriye'nin öyküsünde de "haremden kaçanlar" imgesinin devam ettiğini, kızkardeşlerin bu imgeyi yıkmak için mücadele ettiklerini göreceğiz.

Bu sürgün kadınlar, despotik rejimden kaçmış oldukları-nı gazetelerde dile getiriyorlardı, ancak ne zavallı, ne de kurbandılar. Tersine, Abdülhamid'in uluslararası istihbarat teşkilatı tarafından yakından takip edilmelerine; maddi sıkıntı çekmelerine, her an ölüm tehlikesiyle burun buruna ol-

duklarını hissetmelerine[25] rağmen, inandıklarını özgürce dile getirmekten vazgeçmiyorlardı.

Baktıaya'nın belirttiği gibi, 1898 yılında Avusturya İmparatoriçesi Elizabeth'in suikaste kurban gitmesiyle birlikte anarşistler tarafından hükümdarları hedef alan saldırılara karşı devletler bir dayanışma ağı kurmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin de dahil olduğu yirmi bir Avrupa ülkesi, Roma'da tedbirleri konuşmak üzere gizlice bir araya gelmişlerdir. Toplantı aslen anarşistleri hedef alsa da bütün muhalifleri kapsayacak tedbirler de konuşulmuş, devletlerarası istihbarat işbirliği artırılmıştır. Bu konferans, Zinnur ile Nuriye'nin yolculukları boyunca ve Avrupa'da Osmanlı Devleti'nin ajanları tarafından takip edilmeleri konusunda bize bir anlayış kazandırmaktadır; konferansın en ironik kısmı ise, Osmanlı Devleti'ni delege olarak temsil eden kişinin Zinnur ile Nuriye'nin babası Nuri Paşa olmasıdır. Nuri Paşa, kızlarının kaçışından duyduğu derin endişe ve üzüntüden hastalanarak, ölecektir.[26]

Selma Rıza ve Hayriye Ben Ayad'ın ICW çatısı altında yaptıkları konuşmalar, Fatma Aliye'nin yapıtlarında harem, cariyelik, çokeşlilik, evlilik, boşanma, eğitim ve çalışma konuları hakkındaki karşımıza çıkan görüşler ile aynıdır. Her üçü de Müslüman kadınların içinde bulunduğu durumun sorumlusunun İslâmiyet olmadığını söylemektedirler. İslâmiyet diğer dinlerden farklı olarak kadınlara geniş haklar ve ayrıcalıklar tanımış ancak bir süre sonra din adamlarının ve

25 Hayriye Ben-Ayad, "The Sultan's Spy System: A woman's view from the inside", *Los Angeles Times*, 20 Nisan 1902.

26 21 Temmuz 1905'te Ermeni davasına hizmet eden Edouard Jorris adında Belçikalı bir anarşist, Abdülhamid'e bombalı suikast girişiminde bulunmuştur. 26 kişinin öldüğü, 58 kişinin yaralandığı suikastten Sultan yara almadan sağ kurtulmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Adil Baktıaya, "19. Yüzyıl Sonlarında Anarşist Terör, 'Toplumun Anarşistlere Karşı Korunması Konferansı (1898)' ve Osmanlı Devleti", *Bilgi ve Bellek, İstanbul Bilgi Üniversitesi Türk Devrim Tarihi Çalışmaları Dergisi*, yıl 4, sayı 8, 2007.

devletin zorbaca tutumu kadınların cahil kalmasına, haklarından faydalanamamasına neden olmuştur. Selma Rıza ile Hayriye Ben-Ayad'ın Fatma Aliye'nin söyleminde ayrıldıkları nokta Abdülhamid ve rejim karşıtı duruşlarıdır. Bu tavır, kendilerinden sonra Avrupa'ya kaçacak kızkardeşler Zinnur ve Nuriye'nin sürdüreceği bir duruş olacaktır. Fatma Aliye, Abdülhamid'e karşı durmamış, hatta onun gözünde yurtdışından gelen Avrupalılara karşı "makbul" Osmanlı kadını örneği olarak gösterilmiş olsa da, aslında yapıtlarında İslâm'daki kadın haklarına işaret ederek, Osmanlı hükümetinin İslâm'ın temel ilkelerini çiğnediği konusuna sessizce dikkat çekmiştir. Selma Rıza ve Hayriye Ben-Ayad ise imparatorluk dışında olmanın kendilerine verdiği özgürlüğe dayanarak, konuşmalarında Fatma Aliye'nin argümanlarını sıralamanın yanında, Osmanlı hükümetini açıkça itham edebilmişlerdir.

Şeref Hanım

Hayriye Ben-Ayad, Avrupa'dayken 1904 yılında ikinci bir "haremden kaçan prenses" vakası, Avrupa ve Amerika gazetelerinde yankılanır. Bu sefer, haremden kaçan gerçek bir prensestir; Sultan'ın yeğeni Şeref Hanım. Şeref Hanım sarayın hareminden kaçmış, bir ay sonra Londra'da Rus prensi Ourousoff ile evlenmiştir. Gazetelerde kendisiyle yapılan röportajlar, dönemin Osmanlı kadınlarının özgürlükle ve Avrupa'yı özellikle Fransız kültürüyle bağdaştırdıklarını ortaya koyan iyi bir örnektir. Zinnur ve Nuriye'nin yaşam öyküsü hakkında en kapsamlı ve nitelikli çalışmayı yapan Alain Quella-Villéger, *Haremden Kaçanlar*[27] adlı kitabında, Zinnur ve Nuriye'ye, İstanbul haremlerinden Paris'e kaçan Şeref

27 Alain Quella-Villéger, *Haremden Kaçanlar, İstanbul'da Bir Devlet Meselesi ve Feminizm (1906)*, çev. Aysel Bora, İstanbul: YKY Yayınları, 2014.

Hanım'ın ilham olduğunu söylemektedir. Nuri Bey'in kızları Nice'e geldiklerinde Şeref Hanım ile buluşmuşlardır (142).

Adil Baktıaya'nın çalışmasında bir kısmını aktardığı, benim orijinalinden daha kapsamlı aktaracağım röportaj, elit kesimdeki kadınların özgürlük fikriyle nasıl tanıştıklarını ortaya koymakta; Şeref Hanım, özel hocalardan eğitim alan, Fransız kültürüyle tanışan Osmanlı kadınlarının haremde kıstırılmışlık hislerine tercüman olmaktadır.[28] Bizim açımızdan dikkat çekici bir diğer nokta ise Şeref Hanım'ın eğitimli ve edebiyat alanında kendini var eden Osmanlı kadınlarına Zinnur'u örnek vermesidir. 1908 yılına ait bir haber olduğu için, Şeref Hanım, Zinnur'un 1906'da Avrupa'ya kaçtığı zaman gazetelerde zaman zaman kullandığı "Zeynep" adını tercih etmiştir. Kendisiyle yapılan röportaja göre, Gluridizade Hilmay Pascha'nın kızı Şeref Hanım, Prens Samy ile evlendirilmiş, ancak haremdeki entrikalara dayanamamış ve çareyi Avrupa'ya kaçmakta bulmuştur. Röportaj, Osmanlı kadınlarının aldıkları eğitimin karşılığını bulamamanın, evlendikten sonra yaşadıkları hayal kırıklığını yansıtır.[29]

---

28 "How Western Culture Has Burst The Doors of Turkish Harem", *The Washington Times*, 9 Şubat 1908. (aktaran Adil Baktıaya, ancak Baktıaya çalışmasında gazete haberini 20 Eylül 1908 olarak not düşmüştür, araştırmalarım sonucunda haberin 9 Şubat 1908 sayısında çıktığını buldum. Röportajı bu sayıdan alıntıladım.

29 It is becoming customary for the wealthy parents to secure European teachers for their daughters. From them the women of Turkey got the first ideas of western life. Then we learned French and English, and books written in these languages drifted into the homes. I have read de Maupassant, Bourget and Zola. Our husbands do not see what we read and they do not know what a revolution such books will make in our manner of thought. Then too we got fashion journals. I remember that several of the women in the harem of the prince Samy demanded French costumes. (...) A number of young women, daughters of some of the most prominent men of Constantinople, have became famed for their painting and proficiency at music. Zeineb Hanum, daughter of Nouri Bey, the first secretary of the Ottoman State Departement, has written a volume of poetry.

Bir önceki neslin temsilcisi olan Fatma Aliye, genç nesillerin yaşayacağı mutsuzluğa dikkat çekmiş, bunun önlemini almak için önerilerde bulunmuştu. Bu konuda en dikkat çekici vurgusu, özellikle *Muhadarat* romanında, kadınların okuma biçimlerine dairdi. Kadın okurlara Avrupa edebiyatını akılcı ve eleştirel bir biçimde okumayı öneriyordu. Diğer yandan, kadınların aldıkları eğitimin bir karşılığı olması gerektiğini yazıyordu. Aldıkları eğitimle kamusal alanda çalışarak, üreterek kendi ayakları üzerinde durmalıydılar. Zira eğitimleri tıpkı kendi evliliğinde olduğu gibi kocalarından üstün olan kadınlar, eşleriyle doyurucu bir entelektüel paylaşımda bulunamadıkları için mutsuz oluyorlardı. Fatma Aliye'nin Osmanlı kadınlarının dünyasında dikkati çektiği tehlikeler önlenemedi; kendisinden sonraki kadın nesli bahsettiği mutsuzluğu, rahatsızlığı ruhlarında derinden hissetti. Kültürler arası değişim yavaş ve derinden değil oldukça hızlı meydana geliyordu. İşte haremden kaçmayı tercih eden kadınlar, tıpkı başka coğrafyalarda özgürlük arayışında bulunan Avrupalı kadınlar gibi, hem mücadelelerini kendi ülkelerinin dışında duyurmak hem de kendi yaşamlarını inşa etmek üzere Osmanlı'dan Avrupa'ya gitmişlerdi.

Görüldüğü gibi, Şeref Hanım, modern eğitim alan ve edebiyat alanında üretim yapan Osmanlı kadınlarına örnek olarak arkadaşı Zinnur'u Zeynep Hanım adıyla vermektedir. Ve ona ait şiir kitabından bahsetmektedir. Maalesef şiir kitabına ulaşamadım. Ancak şiir ve müzikte başarılı olduğunu 15 Ekim 1902 tarihli *Le Conseil des femmes* dergisinin 1. sayısında geçen " Jeune fille du monde, pianiste exquise: Mlle Zennour est l'auteur de délicieuses mélodies" (Yüksek tabakadan bir genç kız, mükemmel bir piyanist: Matmazel Zinnur hoş melodilerin yazarıdır) ifadesinden anlıyoruz.[30]

Nuri Bey'in kızları Zinnur ve Nuriye ileride Türkiye'de fe-

30 Aktaran Villéger, s. 24.

minist hareketin öncüleri olarak da anılacaklardır.[31] Ancak Osmanlı kadın hareketi ve uluslararası bağlantılarının devletin dış siyaseti konusunda tehlikeli bulunması, bu yüzden takip altına alınması ve denetlenmesi; diğer yandan Osmanlı erkek aydınları tarafından yeterince milli olmamakla eleştirilmesi, Abdülhamid döneminden Cumhuriyet'in kuruluşuna değin devam edecektir. Cumhuriyet'in resmî tarihyazımında Fatma Aliye'nin ya da Zinnur'un yerine Kurtuluş Savaşı'nda aktif rol almış Halide Edip Adıvar'ın ismi yer alacaktır. Bu, kadın hareketinin Türk milliyetçiliği karşısındaki çelişkili konumunu yansıtmaktadır.[32] Bu bakış açısını en çarpıcı yansıtan, Nezihe Muhiddin'in kurduğu Türk Kadınlar Birliği içerisindeki anti-süfrajist seslerin yazılarıdır. Siyasi faktörlerin etkisiyle Birliğin içerisinde süfrajist harekete karşı çıkan kadınların seslerinin ağır basması sonucunda birlik kendini feshetmiş, böylece uluslararası bağlantıları da kopmuştur. Aslı Davaz'ın aktardığı gibi, anti-süfrajist görüşlerin başını çeken İffet Halim Oruz (1904-1993), yazılarında birinci dalga feminist hareketi, kendi deyimiyle "dünya süfrajist hareketi" ve Atatürk'ün "Türk Kadın Devrimi"ni işlemektedir. Oruz, Türkiye'deki kadın hareketini böylece iki

31 Bkz. 1931 yılında yayınlanan *Action Sociale de la Femme* adlı dergide çıkan "Türkiye'de Kadın Hareketi" başlıklı makale, Aktaran Aslı Davaz, *Eşitsiz Kızkardeşlik*. Makalede, Fransız kökenli Marquis de Chateauneuf'ün Müslümanlığı seçtiği ve Türk olduğu, oğlu Nuri Bey'in Abdülhamid tarafından nazırlığa getirildiği, "Türkiyede feminist hareketin öncülüğünü yapan kızları Zeynep ve Melek'in ise Pierre Loti'nin *Les Désenchantées* adlı romanına esin kaynağı oldukları belirtilir. İttihat ve Terakki'nin kadın sorununa bakışı, Ahmet Rıza Bey ve Selma Rıza'dan da bahsedilmekte, yazı Atatürk'ün kadınlar için yaptığı reformlar ile sona ermektedir (213).

Aslı Davaz, makalenin 1923 yılında kurulan Mısır Feminist Birliği'nin 1925'te kurulan yayın organı Fransızca yayınlanan *L'Egyptienne*'de yayınlandığını vurgulamıştır. Davaz, Mısır Kadın Hareketi'nin Türkiye'deki kadın hak ve özgürlük mücadelesini yakından takip ettiğini belirtir.

32 Bu konuda bkz. Senem Timuroğlu, "Women's Nation from Ottoman to the New Republic in Fatma Aliye's and Halide Edip's Writing", *Women Telling Nations*, Rodopoi, 2014.

ana oluşumda ele alıyor, Osmanlı kadın hareketini ise "dünya süfrajist hareket" ile işbirliği yaptığı için dışlıyor, yeterince Türk bulmuyordu. *Yeni Türkiye'de Kadın* adlı kitabındaki görüşler, Cumhuriyet'in Osmanlı kadın hareketine bakışını yansıtmaktadır. Oruz, "süfrajet mantığının Türkiye'de geçerli olmasının mümkün olmadığını, Atatürk'ün kadın devrimi düşüncesinin Türk milletinin özünden esinlenerek gerçekleştiğini belirtiyordu (742). Oysa "Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan" cemiyetlerinde çalışmış Emine Semiye, Fatma Aliye, Ulviye Mevlan,[33] Belkıs Şevket ve Halide Edip gibi kadınların Batı'nın süfraj hareketlerinden etkilenmiş olduklarını söylüyordu (741-742). Kadın hareketine getirilen bu tür suçlamaların, Meşrutiyet'in ilk yıllarından itibaren Osmanlı erkek aydınları tarafından yapılmaya başlandığını, *Kadınlar Dünyası* dergisindeki kadınların tartışmalarından anlıyoruz. Mükerrem Belkıs 1911 yılında yayınlanan yazısında bu suçlamalara şu şekilde karşı çıkmaktadır:

> Biz şimdi Avrupa'yı taklit etmiyoruz. Eğer istediklerimiz ve yapacaklarımız onların hareketine benzese onları taklit etmiş gibi telakki edilmemeliyiz. Bu mesele, kadınlık meselesi, şu asrın yetiştirdiği yeni zihniyetlere, doğru düşüncelere göre en birinci mesele olmalıdır.[34] (Aktaran Serpil Çakır, s. 116)

Osmanlı kadın hareketinin özgürlük düşüncesinin hukuki temelini, Tanzimat ile birlikte Osmanlı hükümetinin de referans almaya başladığı Fransızların temel hak ve özgürlükler anlayışı oluşturuyordu. *Kadınlar Dünyası*'nda imzasız bir yazar şöyle soruyordu:

---

33 Ulviye Mevlan (1893-1964), *Kadınlar Dünyası* dergisi ve Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan derneğinin kurucusudur.

34 Mükerrem Belkıs, "Tayyeran Münasebetiyle iki Cereyan: Teceddüd perverler, iskolastikler", 17 Kasım 1911, no 119, s. 4-5.

> Fransızların hukuk-ı beşer beyannamesinde "insanlar hür olarak doğarlar" denildiği ve kanun-ı esasimiz de buradan muktebes olduğundan bu esas kabul edildiği cihetle bütün Osmanlıların hür olarak doğduğu ve saha-i hayatında bu hürriyetten istifade edeceği taht-ı vücubdedir. O halde niçin bizi hür yaşatmıyorlar? Kanun ile temin edilen hukukumuz neden gasb ve dirig olunuyor (esirgeniyor)? Yoksa insanlar kelimesinin mana-i meşmulünden kadınlar hariç midir?[35]

Ancak, kadınların özgürlüğü söz konusu olduğunda Osmanlı erkek aydınları tarafından "millilik" meselesi ön plana çıkarılıyor, kadınların özgürlük meselesi "feminizm" çerçevesinde sorgulanıyordu. Bu, Partha Chatterjee'nin Üçüncü Dünya milliyetçiliği diye adlandırdığı bir anlayışın yansımasıdır. Bu tür milliyetçilik, bir yandan güçlü ülkelerin teknik, bilimsel dünyasından faydalanırken, diğer yandan ulus yaratmak için yerel değerleri korumayı amaçlar. Bu yüzden Serpil Sancar'ın *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*[36] adlı çalışmasında vurguladığı gibi, milliyetçilik ve feminizm arasında çatışmalı bir ilişki vardır. Bir yandan modernleşmek isteyen, diğer yandan sömürgeleşmeye karşı mücadele yürüten sistemlerde kadınlar kamusal alanda modernliğin sembolü, evde geleneğin taşıyıcısı olarak ulusal inşaya dahil edilmek isteniyorlardı (56). Hem Osmanlı'da kalan hem de Osmanlı'dan Avrupa'ya kaçan kadınlar Osmanlı Devleti ve reformcu erkeklerin bu bakışına itiraz edeceklerdir. Selma Rıza, Zinnur ve Nuriye, hem Batı'nın Doğu siyasetinde kullandığı harem algısıyla mücadele ederler, hem de özgürlük mücadelelerinde kendi ülkelerinde "yabancı" ve "hain" addedilmelerine karşı koyarlar. 1921 yılında Nimet Cemil'in,

35 İmzasız, "Hikmet-i İctimaiyye ve Nisvan", 5 Temmuz 1911, no 93, s. 1.

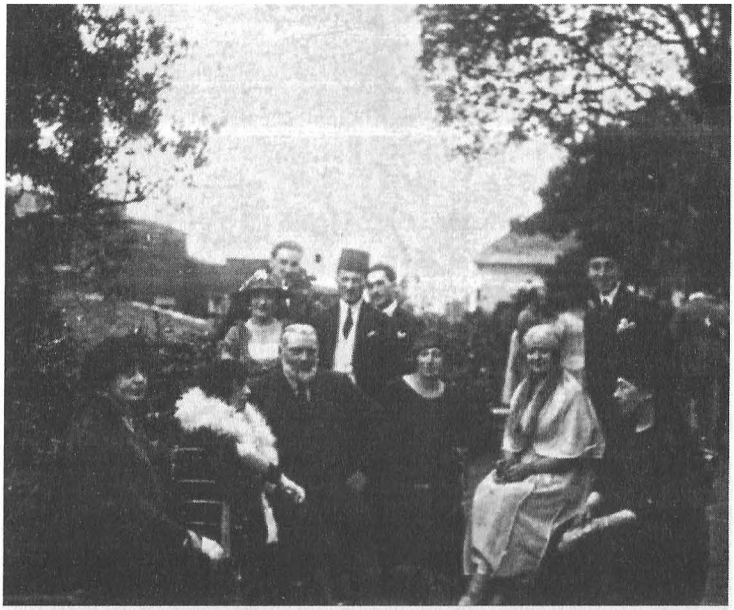
36 Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, İstanbul: İletişim, 2012.

Kadınlar Dünyası'nda, ünlü romancı Yakup Kadri'nin "feminizm" sözcüğünün Türkçede bulunmaması dolayısıyla feminizmi Türk kültürüne "yabancı" bulan görüşüne itirazı, Osmanlı feministlerinin karşı karşıya kaldıkları argümanlara iyi bir örnektir:

> Yakup Kadri Bey feminizm kelimesinin mukabili bile lisanımızda bulunmamasını feminizm adem-i mevcudiyetine bir delil addediyor. Bu sözü kabul etmezsek mazur görsünler. Çünkü birçok mühim şeyler var ki her millette mevcud olduğu halde birçok milletlerde ismi hatta tercümesi bile yoktur (telgraf, otomobil vb.) Binaenaleyh nisailik, nisaiyun tabirlerine hiçbir ihtiyaç hissetmiyoruz. Feminizm kelimesini aynen kullanmayı tercih ederiz. Varsın lisanımıza bir ecnebi kelime daha girmiş olsun.[37] (Aktaran Serpil Çakır, s. 118)

Yukarıda gördüğümüz nedenlerden dolayı Osmanlı feminizmi ve haremden kaçan kadınlar, resmî tarih söyleminin gür çıkan sesinin ardında sessizce keşfedilmeyi beklemekteydiler. Şimdi bu döneme damgasını vurmuş "mutsuz kadınlar" kuşağına yakından bakalım.

37 Nimet Cemil, "Yine Feminizm, Daima Feminizm", 19 Şubat 1921, no. 194/8, s. 2.

Taha Toros'un notu: 16 Haziran 1922, (Hatice Sultan'ın köşkünde çay) Ortada Claude Farrere, sağında Hatice Sultan, dönemin iki ünlü kadın yazarı: En sağda Fatma Aliye Hanım, en solda Selma Rıza Hanım (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Taha Toros'un notu: Siyah bir dekor içerisinde, karanlık günlerin ışıltılı kadını: Selma Rıza Hanım (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Selma Rıza (Feraceli) (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi)

Selma Rıza (Feraceli).

Selma Rıza (Feraceli) (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Selma Rıza'nın Pari's'te (1899-1908) çalıştığı gazete.
Taha Toros'un notu: Monge Sokağı'nda No. 48'deki Şuray-ı Ümmet *gazetesinin bürosunda çalıştı (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).*

Selma Rıza'nın Paris'te (1899-1908) kaldığı ev.. Taha Toros'un notu: Monge Meydanı'na bakan No. 4'te oturdu (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Les Désenchantées: Osmanlı'nın Mutsuz Kadınları

II. Meşrutiyet'in ilanından önce haremden Avrupa'ya kaçanlar içerisinde kaçışları en çok ses getirenler, Hariciye memuru Nuri Bey'in kızları Zinnur ile Nuriye'dir. Özellikle Zinnur, harem yaşamında karşılaştığı baskıyı toplumsal bir sorun olarak görmüş, on üç yaşında çarşafa girerek erkeklerin dünyasından tecrit edilmesini, tanımadığı bir adam ile evlendirilmesini hazmedemeyerek, yaşadığı baskıları kamuoyuyla paylaşmayı, kadınların haremdeki mutsuzluğuna dikkatleri çekmeyi amaçlamıştır. İki kızkardeş, Osmanlı ve Avrupa'da ünlü bir yazar olan Pierre Loti aracılığıyla davalarını dünyaya duyurmak için harekete geçmişlerdir.

Davalarını Pierre Loti'ye iletmek içinse evlerinde misafir ettikleri Fransız gazeteci Marc Hélys[1] (Marie Léra / 1864-1956) ile işbirliği yapmışlardır. Böylece Pierre Loti'nin 1906 yılında yayınlanan, çok ses getiren *Les Désenchantées*[2] roma-

1 Marc Hélys, Marie Léra'nın yazarken kullandığı erkek ismidir.

2 Pierre Loti, *Les Désenchantées, roman des harems turcs contemporains*, Paris: Calmann-Lévy, 1906. Roman Türkçeye, 1921 yılında *Naşat Kızlar* adıyla çevrilip *Payitaht* gazetesinde tefrika edilir; 1922 yılında *Meyuseler* adıyla Hüseyin Naci tarafından Türkçeye çevrilerek kitaplaşır. 1947 yılında Nahid Sırrı Örik

nı, Zinnur, Nuriye ve Marc Hélys'in Loti'ye sundukları ilham ve bilgiyle ortaya çıkmıştır.

Bu bölümde Pierre Loti'nin romanı sayesinde "Les Désenchantées" (Mutsuz Kadınlar) olarak anılan, Osmanlı'nın modern devlete geçiş sürecine denk geldiği için hızlı toplumsal değişimin travmatik etkilerine maruz kalan üst ve orta sınıf "mutsuz" yeni kadın neslini temsil eden iki kızkardeşin Osmanlı'daki özgürlük mücadelesine edebi ve toplumsal açılardan odaklanacağım.

Pierre Loti'nin Zinnur, Nuriye ve ölene kadar Leyla adında bir Türk kadını olarak bileceği Marc Hélys ile birlikte kurguladığı *Les Désenchantées* romanının ana teması, Zeynep, Melek ve Cenan isminde eğitim alan üç Osmanlı kadınının, özgürleşen zihinleri ile hareme hapsedilen bedenleri arasında yaşadıkları çatışmanın yarattığı hayal kırıklığı ve hüsrandır.

Zinnur, Nuriye ve Marc Hélys 1903 ile 1905 yılları arasında İstanbul'da Vautour gemisinde görevli olan Pierre Loti'ye "Nouri el Nisa" imzasıyla mektup göndererek, onunla tanışmak istemişler ve bu mektuplaşma uzun bir dostluğun kapısını aralamıştır. Kendilerini üç Türk kadını olarak tanıtan, isimlerini Zeynep, Neyr ve Leyla olarak değiştirerek ve yüzlerini peçeyle saklayarak Pierre Loti'yle buluşan üç kadın, kendi yaşamından esinlenerek yapıtlar kaleme alan Loti'nin son romanının konusunu oluşturacaktır.

Roman, Zeynep, Melek ve Cenan'ın André Lhéry adında Fransız bir yazarla mektuplaşmalarını, İstanbul'un farklı semtlerinde buluşmalarını ve eğitimli kadınların haremdeki mutsuz evliliklerini konu edinir.

Roman yazılırken, Marc Hélys çalıştığı gazetenin kendisine verdiği görev nedeniyle Fransa'ya gitmek zorunda kalınca, üç kadın sırlarının Loti tarafından anlaşılmaması için

tarafından, *Mutsuz Kadınlar* adıyla çevrilir.

Leyla'nın intihar ederek ölmesine karar verirler. Marc Hélys, Loti'ye "Leyla" imzalı bir intihar mektubu gönderir. Loti, ölene dek, Leyla olarak tanıdığı kadının intihar ettiğine inanacaktır. Romanda ise André Lhery ile "ruhani" bir aşk yaşayan Cenan, istemediği bir evliliğe zorlandığı için intihar etmiş olacaktır.

Babasının seçtiği bir erkekle istemediği bir evlilik yaptığı için uzun zamandır mutsuz olan Nuri Bey'in büyük kızı Hatice Zinnur, kızkardeşi Nuriye ile uzun zamandır Avrupa'ya kaçma planları yapmaktadır. Roman yayınlandığında romandaki karakterlerin kendileri olduğunun anlaşılmasından korktukları için Loti'nin romanı yayınlamasından bir süre önce planlarını hayata geçirirler.

Aydınlanma düşüncesiyle tanışmış bu nesil, okudukları romanlarda karşılaştıkları farklı yaşam biçimlerini ve romantik aşkı tanıyan kadınlar, yaşamlarındaki baskıyı ve ailelerinin seçtiği adamlarla yaptıkları evlilikleri sorgulamaya başlarlar. Tutsak bedenleriyle özgür ruhları arasında yaşadıkları çatışma ve çıkışsızlık, bir kahramanın ölümcül hastalığa yakalanmasına, diğerinin yaşadığı acıya dayanamayarak intihar etmesine neden olur. Romanın ele aldığı merkezî sorun, Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'e uzanan geçiş sürecinde kadınlardaki zihin dönüşümünün sancılarıdır.

1906 yılında yayınlanan *Les Désenchantées* romanı Batı'da ve Osmanlı'da gündemde olan bu toplumsal tartışmaları odağına almaktadır. Romanın etkisi, Pierre Loti'nin yeni nesil Aydınlanmış kadınlarını temsil eden Hariciye memuru Nuri Bey'in kızlarını yakından tanıyarak, bu neslin yaşadığı ruhi çatışmalar hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmasından ileri gelir.

Romanın ana kahramanı Cenan, denetlenmeyen bir kadın okurdur: "Baudelaire ile Verlaine'in şiirleri yanında Noailles Kontesi'nin son eseri, Kant'ın felsefesi ile Nietzsche'ninki...

Şüphe yok ki, okunacak şeylere nezaret etmek, bu genç dimağın fazla hararetlenmesini tadil etmek üzere bu evde bir anne bulunmuyordu" (22).[3] Annesi eski nesle ait olan Cenan'ın eğitiminden mürebbiyesi Matmazel Esther Bonneau sorumlu olmuş, ancak genç kızın tahsilinin bittiğine karar verildikten sonra, başka bir Paşa'nın evine geçmiştir. Cenan'ı evlendirecekleri günün öncesinde konağa gelen mürebbiye, masanın üzerinde duran kitapları gördüğünde, eski talebesinin kendisi gittikten sonra okuyacağı kitaplar konusunda özgürlük kazandığını görmüş, fantezisini kontrol edecek kimsenin bulunmayışı konusunda endişelenmeye başlamıştır; "bu genç zekânın intizamsız inkişafından dolayı nefsini mesul hissediyordu" (22).

Ayrıca konağa geldiği gün, Cenan ile birlikte mektup yazdıkları Fransız yazar André Lhery, mektuplarına yanıt vermiştir. Cenan'ın André Lhery'e mektup yazmasına yardım ettiği için kendini suçlar, Cenan'ın André'ye âşık olmasından korkar (22). Cenan, görücü usulü gerçekleşen evliliğinde kendini sevmeye zorladığı kocasının kendisini başka bir kadınla aldatmasını kabullenmeyecek, mürebbiyenin endişeleri gerçekleşecek, kuzenleri Zeynep ve Melek ile birlikte tanıştıkları André Lhery'e âşık olacaktır.

Daha evliliğinin ilk günü, eski usul evliliğe isyanını şu sözler ile belirtir: "Beni teslim etmekte bulundukları bu adamdan şu ya da bu şekilde ayrılacağım ve başka bir yerde, bilmem nerede hayatımı yaşayacağım ve tabii çok ateşli olan aşka tesadüf edeceğim" (65). Ancak bir "ecnebiye" âşık olacak, kafasında tasarladığı özgürlük planını hayata geçiremeyecek, bu yüzden yaşamına son vermeyi seçecektir. André Lhery'e romanın kurgusu hakkında fikrini belirtirken aynı zamanda içinde bulunduğu durumunu da dile getirmektedir:

3 Alıntılar, Nahid Sırrı Örik, *Mutsuz Kadınlar*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1972.

> Bir Müslüman kadının aşkının kaçmaktan ya da ölümden başka bir neticesi bulunmadığını demin söylememiş miydim? Benim kahramanım, ecnebiyi takip edemeyecek kadar mağrurdur. Böyle olunca da doğrudan doğruya bu adamdan değil, fakat eğer isterseniz daha ziyade aşkıyla hülyasına karşı hareket sayesinde bir teselli bulmak imkânını kendisine bırakmayan haremin bu kati nizamından dolayı ölecektir (199).

Romanın diğer iki kahramanından Zeynep, "her hissine istikrah veren 70'lik bir koca ile 1,5 yıllık bedbaht bir hayattan ölümle kurtulmuştur" (91). Melek ise aylarca işkence ve gözyaşlarından sonra korkunç birinci kocasından boşanmış, yeni evliliğinin kendine verdiği asabi heyecan, isyan ve dehşetten mağlup düşerek, beyin hummasından ölmüştür (255).

Bu üç kadın, kendilerine evlendikleri adamı seçme hakkı tanınmamasına isyan etmektedirler. Eski usul yaşamın devamlılığını sağlamaya çalışan ailelere vermek istedikleri mesaj, bu tarz evliliklerde yaşamdan vazgeçecek kadar mutsuz olduklarıdır. Aşkı ve "modern" evliliği ise Avrupa'nın edebiyatı ve tarihinden tanıdıklarını vurgulamaktadırlar:

> Bana o kadar hayal sukutu vermiş olan aşkın, Garpte başka türlü olduğunu bilmiyor değildim. Onu edebiyatlarda, tarihte ihtirasla tetkik etmeye koyuldum. (...) Her şekilde sevmek ve seçmek hakkına sahip bulunan ve kendini vermek için buna liyakat kazanılmasını istemeye hakkı olan bu mahlûk sizin memleketinizde ne kadar bahtiyardı (182).

Müslüman kadın, yeni uyanmaya başlamıştı. Ancak en katlanılmaz olan, başlamış olan inkılaba kasten cahil kalınmasıydı. Cenan, André Lhery'den Osmanlı erkeklerini bu konuda uyarmasını, uyandırmasını talep etmektedir:

> Halbuki biz Müslüman kadınlarda hemen her şey henüz uyuyordu. Varlığımızın, değerimizin şuuru hemen hemen yeni uyanıyordu ve başlamış bulunan inkılabın etrafımızda kasden cahili idiler. Bunu nihayetsiz derecede hakir bir şey sayıyorlardı. Bu erkeklere, hem de iyi ve bazen muhabbetli olan bu erkeklere, babalarımıza, kocalarımıza, kardeşlerimize körlüklerini bağırmak için hiçbir ses yükselmeyecek midir? Bütün dünya için Türk kadını, hep sadece güzelliği için satın alınmış cariye, yahut da sigaralar içen ve daimi bir keyif içinde yaşayan ağır, fazla beyaz hanım mı kalacaktır? (182)

Romanın dikkat çektiği trajedi, Cenan, Zeynep ve Melek'in, André Lhery'ye yazmasını istedikleri romanın amacını söyledikleri cümlede yer almaktadır: "Dünkü kadınlarla yarınkiler arasında biz intikal kadınlarının birer kurban olduğumuzun bilinmesidir, anlatılması gereken şey budur" (122).

Bu tema, Pierre Loti'nin romanda 1320'liler olarak andığı eski nesil kadınların, torunlarının yaşadığı trajediden toplumsal değişimleri sorumlu tutmasıyla pekiştirilir. Cenan'ın intiharının ardından Zeynep'in ağzından en büyük sorumlunun Batı olduğu vurgulanır: "Kendisini öldüren Garp oldu André. Eğer onu iptidai ve cahil, sadece güzel bırakmış olsalardı, kendisini yakınımda görür ve sesini duyardım" (282).

Cenan ise André'ye yolladığı intihar mektubunda romanın mesajını şu şekilde özetlemektedir:

> Uyuyun zavallı ruhlar. Kanatlarınız bulunduğunu, hiçbir zaman hatırınıza getirmeyiniz. Fakat şimdiden kanatlanmış bulunanlar, haremin ufkundan gayrı ufuklar görmüş bulunanlar, ah André, bunları size emanet ediyorum, onlardan bahsediniz, onlar için konuşunuz (285).

Burada, "uyanmış", "aydınlanmış" kadının dramına dikkat çekilmektedir. Bir kez uyandıktan sonra artık geriye dönüş mümkün değildir. Uyanmanın sorumlusu, Aydınlanma felsefesi yani Batı'dır. Özgürlük fikriyle karşılaşan kadınlar, haremin kurallarına uyum sağlayamaz olmuşlardır. *Les Désenchantées*, 1920'lerde kadın intiharlarının artmasını öngören, ciddi bir toplumsal sorunu ele alan öncü bir yapıt olarak göze çarpıyor. Zafer Toprak'ın, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm*[4] adlı çalışmasının "Genç Kız ve Kadın İntiharları" başlıklı bölümünde belirttiği gibi, Cumhuriyet'le birlikte genç kız ve kadın intiharlarının sayısı artmıştır. Toprak'ın belirttiği gibi, geleneksel değer normlarını sorgulamak durumunda kalan kadın kimi zaman umutsuzluğa düşmüş, çaresiz kalmış, bu tür bunalımlar zaman zaman intiharlar ile sonuçlanmıştır (373). Genç kız ve kadın intiharlarının büyük çoğunluğu aşk ilişkisinden kaynaklanmıştır. Toplumun hoşgörüden yoksun olduğu bir evrede çaresizlik, intiharla sonuçlanıyordu. Toplumsal yapının değişim sürecinde uyumsuzluk ve kadının toplumsal normların baskısı altında kalışı genç kız ve kadınları bu yola sevk ediyordu (374).

Nazan Maksudyan, "Control over life, Control over Body: Female Suicide in Early Republican Turkey"[5] başlıklı makalesinde intiharın Osmanlı'da yorumlanış biçimlerini iki ana eksende toplar. Ya dine göre nihilizm sayılmaktadır ya da seküler bakışla patolojik ya da toplumsal bir soruna işaret etmektedir. İntihar hakkında egemen söylem, intihar eden kadınların talihsiz kurbanlar, zayıf, aklı karışık varlıklar olmasına dayanmaktadır. Maksudyan, intiharı bir aktörlük bi-

4 Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

5 Nazan Maksudyan, "Control over Life, Control over Body: Female Suicide in Early Republican Turkey", *Women's History Review*, 24: 6, s. 861-880.

çimi olarak yorumladığı bir üçüncü yola işaret eder. Maksudyan, bu iradeyi toplumsal normları protesto şeklinde yorumlar. Zira birçok yasal reform ve toplumsal değişime rağmen, örneğin ailelerin ayarladığı evlilik, hâlâ normdur.

Dolayısıyla Pierre Loti'nin *Les Désenchantées* adlı romanında kadın karakterleri bir yandan toplumsal değişimin kurbanları olarak okurken diğer yandan kaçmak ya da ölmek seçenekleri arasında sıkışan Cenan'ın intiharını, kimsenin baskısı altında kalmadan özgürce, özgürlük için verdiği bir karar olarak yorumlayabiliriz.

Romana esin kaynağı olan Hatice Zinnur ile Nuriye gerçek yaşamlarında ölümü değil, kaçmayı seçeceklerdir. Roman yayınlanmadan önce gizlice Avrupa'ya kaçarak, yeni bir yaşam imkânı ararlar. Nuriye, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıl, 1908'de Polonyalı müzisyen Kont Lohozinski ile evlenerek Fransa'da kendine bir yaşam kurar. Hatice Zinnur, 1906 ile 1912 yılları arasında Avrupa'yı gezer, ancak hayalini kurduğu özgürlüğü burada bulamaz. 1912 yılında Türkiye'ye döndüğünde, ruhundaki çatışmanın devam ettiği görülmektedir. Kesin olmamakla birlikte, ileride ayrıntılarıyla göreceğimiz gibi 1923 ya da 1925'te Adapazarı'nda hemşirelik yaparken intihar ettiği söylenmektedir.

Pierre Loti ve Osmanlı erkek reformcularının *Les Désenchantées* hakkındaki yorumları

Edward J. Hughes, *Writing Marginality in Modern French Literature from Loti to Genet*[6] adlı çalışmasında Pierre Loti'nin (Julien Viaud/1850-1923) İstanbul'da ilk romanı *Aziyadé*'den (1879) Tahiti'de *Le Mariage de Loti*'ye (1880); Nagasaki'de *Madame Chrysanthème*'e (1887) deniz subayı ana

6 Edward J. Hughes, *Writing Marginality in Modern French Literature from Loti to Genet*, Cambridge University Press, 2001.

karakterinin yerli kadınlar ile bir seri ilişki yaşadığını vurgular. Hughes, eleştirmenlerin haklı olarak Loti'nin seksüel fırsatçılığını ve avantajcı hayal gücünü ayrıntılarıyla açıkladığını, özellikle Lesley Blanch'ın[7] "living, loving, leaving" (yaşamak, sevmek, terk etmek) sendromuna referansının Loti için oldukça uygun olduğunu belirtir (12). Hughes, hazların adamı Loti'de Tahiti ve İstanbul'un "sorumsuzluk" mekânları olarak ortaya çıktığını söyler. Gerçekten Pierre Loti'nin yaşamında evden uzakta olmak, adeta kadınlara karşı sorumluluk almamakla eşdeğerdir. Loti için Doğu, egzotik "kadınları"yla kendi keyfine göre gönül eğlendirebilmeyi ifade ediyordur. Loti, adeta Doğulu kadınlardan kendine bir harem kurmuştur. Irene L. Szyliowicz'in *Pierre Loti and the Oriental Woman*[8] adlı çalışmasında söylediği gibi, Loti'nin yaşamı ve yapıtları birbirine çok yakından bağlıdır. Romanları ve diğer yapıtları gerçek deneyimlere dayanmaktadır, birinci tekil şahıs kullanımının yaygınlığı, yapıtlarının otobiyografik niteliğini yükseltir. Gençliğinden beri tuttuğu günlüğündeki olaylar, yapıtlarında az değişiklerle yer alır (15). Loti'nin yabancı ülkelere yaptığı yolculukları kaleme aldığı romanlar neredeyse aynı kalıplardan oluşur (15). Yakışıklı bir deniz subayı olan ana karakter, uzak ülkelere gider; oradan ülkesine "Doğulu" bir kadın tarafından büyülenmiş olarak döner (15).

Romanların popülerliği, bu ilişkinin cazibesi ve çekici, egzotik kadınların tavırlarından gelir. Szyliowicz'in belirttiği gibi, Fransız edebiyatında egzotizm farklı birçok çekim alanı yaratır. Uzaklarda olan "egzotik" yerler, yerli mekânın kısıtlı gerçekliğinden kaçışı simgeler (35). Doğu, tehlike, macera, tuhaf gelenekler ve sapkın cinselliğin yeridir (35-36). Lo-

7 Lesley Blanch, *Pierre Loti: Portrait of Escapiste*, Bookblaste Publishing, 2015.

8 Irene L. Szyliowicz, *Pierre Loti and the Oriental Woman*, Palgrave Macmillan, 1988.

ti, Tahiti, Senegal, Türkiye ve Japonya'da kadınlarla yaşadığı ilişkileri kaleme döktüğünde, kadınların birbirlerine benzediklerini, erkeklere karşı benzer tutumlarla davrandıklarını, erkeklerin cinsel ihtiyaçlarını tatmin eden, bağımlı karakterler olarak betimlendiklerini görürüz (117). Kadınlar, Loti'nin erkekliğini büyüten, yücelten, şişiren âşıklardır.

Yapıtlarındaki Doğu ya da Batılı erkekler ise Loti'nin entelektüel yoldaşları ve sırdaşları olarak belirir. Doğulu kadınların görevi ise Loti'nin sıkıntısını gidermek, yalnızlığı ve ölüm korkusunu dindirmektir (118).

Bu derece cinsiyetçi bir bakışla romanlarını kaleme alan Pierre Loti'nin, 1906 yılında yayınladığı son romanı *Les Désenchantées* ile kamuoyunda Türk kadınlarının özgürlük mücadelesinin destekçisi olarak algılanacak olması, büyük bir ironidir. Son romandaki "Nour-el Nisa" imzası altında toplanan üç "Türk" kadın karakteri güçlü, zeki, eğitimli, kendilerinden ve davalarından emin karakterler olarak betimlendiği doğrudur. Ancak bu kadın karakterler romana Marc Hélys ile Zinnur ve Nuriye'nin eli değdiği için öyledir. Üstelik romana dikkatli bakıldığında, güçlü kadın karakterlerin varlığının yanında yazarın bu kadınları betimlerken, Türk kadınları için özgürlük talep eden romanın davasıyla bir hayli çelişkili ifadeler kullandığına rastlarız. Bu da Loti'nin onu yönlendiren kadınların etkisinden kurtulup yer yer eski diline döndüğünü göstermektedir. Zira aslında Pierre Loti ile Zinnur, Nuriye ve Marc Hélys'in romanın mesajı hakkında aynı düzlemde olmadıklarını düşünüyorum. Loti geçmişe özlem duymaktadır. Romanın kahramanı André Lhery, yeni nesil kadınların mutsuzluklarını mazideki Türk kadınlarının huzurlu dünyasından kopmuş olmalarına bağlamaktadır. Zira Loti için maziyi Doğulu kadınların "büyü"lü dünyası temsil etmekte, ona göre değişen, modernleşen Osmanlı'da yeni Türk kadınları bu büyüyü kay-

betmektedirler. Romanda Loti'nin verdiği mesajı en iyi tespit eden "Yeni Kadınlığa Dair Muhasebe, Hayat ve Kadın"[9] başlıklı yazısında romanın anlamı ve adı üzerinde duran Yahya Kemal'dir:

> Pierre Loti'nin yeni İstanbul kadınlarına dair meşhur romanında hanımlarımızın anlayacağı hazin bir mana vardı. Fakat o romanın hazin manasını değil, hatta ünvanını bile pek anlayamadık. Pierre Loti'nin "Désenchantée Kızlar" tesmiyesini biz, "Nâşâd (Mutsuz, Üzgün) Kızlar" gibi tamamıyla yanlış bir tercüme ile bozduk. Pierre Loti, Desenchantées Kızlar derken alafrangalaşarak İslâm hareminin sihr ü efsununu kaybeden Türk kızlarından bahsediyordu. Eğer dünyanın dört köşesinde herkesin manasını anladığı bu meşhur tesmiyeyi doğru tarzda tercüme edersek "Sihr ü Efsununu Kaybeden Kızlar" demek lazım gelir. Pierre Loti Türk kadınına verdiği bu sıfatla Türk hareminde büyük bir hadiseyi keşfetti. O, bu hadiseyi keşfettiği zaman biz Avrupa medeniyetinin hasretiyle yanıyorduk.

Pierre Loti'nin Türk kadınlarına bakışı geçmiş özlemiyle doludur. Bu anlamda kadınların romanda vermek istedikleri mesajdan oldukça uzaktır. Zinnur ve Nuriye tıpkı Osmanlı kadın hakları mücadelesindeki örgütlü kadınlar gibi özgür bir yaşam kurmayı arzulamaktadırlar. Geçmiş neslin esaret altındaki kadınlarının yaşamlarını yüceltmezler, tam tersi eleştirirler. Pierre Loti ise İstanbul'un geçmişini temsil eden Osmanlı hareminin eski zamanlarını tercih etmekte, kendi egzotik fantezilerini tatmin etmek için eski Doğulu kadınlara, Aziyadé'sine özlem duymaktadır.

Bu görüş farklılığına rağmen, Pierre Loti, Türk kadınlarının sesini Fransa'ya ve Batı'ya duyurabilecek en uygun kişiy-

9 Aktaran İnci Enginün, "Loti'nin Türklere Bakışı ve Edebiyatçılarımızın Yorumu", http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80378/inci-engunu.html.

di. Aslında dünyadaki kadınların feminist mücadelesi üzerine çalışan, araştırmacı Fransız gazeteci Marc Hélys, elindeki malzemeyle bu romanı kendisi yazabilirdi. Ancak o da *L'Envers d'un Roman Le Secret des Désenchantées* (*Bir Romanın Arkası, Désenchantées'nin Sırrı*) adlı yapıtında romanı kendisi yazsa, bu kadar ses getirmeyeceğini söyler (200).

Bu romanın, yapıtları geniş kitlelerce okunan, 1891 yılında Fransız Akademisi'ne kabul edilmiş bir erkek yazarın kaleminden çıkması, kadınların özgürlük mücadelesini duyurmak açısından daha uygun olurdu. Ancak kızkardeşlerin bu seçimi, yukarıda bahsettiğimiz gibi Osmanlı İmparatorluğu'nu Batı'ya şikâyet etmek, devletin uluslararası arenadaki imajını zedelemek, devleti yıpratmaya çalışan Batı'yla işbirliği yapmak anlamına gelmekteydi. Zinnur ve Nuriye, Nuri Bey'in kızları oldukları için sarayın istihbaratı tarafından yakından takip ediliyordu; bu yüzden roman yayınlanmadan önce Avrupa'ya kaçmanın yaşam haklarını korumak için iyi olacağını düşünürler. Ancak kaçma kararını yalnızca romanın yayınlanacak olmasından dolayı almazlar. Esas etkili neden, Zinnur'un babası tarafından tanımadığı bir adamla evlendirilmesi, aynı zamanda Abdülhamid rejimi altında hissettikleri travmatik baskı ve denetimdir. Üzerlerindeki baskı ve denetimin derecesini anlamak açısından Zinnur'un *Bir Türk Kadının Avrupa İzlenimleri*[10] kitabında, 1905 yılında Bekçikalı anarşistin Abdülhamid'e yaptığı suikastten sonra artan denetimi, hissettiği baskıyı ve kaçmaya karar verdiği geceyi anlattığı bölüm önemlidir:

> Bir akşam kızkardeşimle ben, mehtabın ışıl ışıl aydınlattığı Boğaz'ı seyretmeye çıktık. Yanımızda bir erkek akrabamız olduğu halde, sevgili Hükümdarımızın üç sadık koruyucu-

10 Zeynep Hanım, *Bir Türk Kadının Avrupa İzlenimleri*, Önsöz. Buket Uzuner, İstanbul: Everest Yayınları, 2016.

su yanımıza geldi ve niçin denize baktığımızı sordu. Yanıt vermek istemeyince, onlarla birlikte en yakın karakola gitmemizi istediler. Kardeşimle ben, istenen açıklamaları yapmak görevini akrabamıza bırakıp içeri girdik. İnan ki bu, ay ışığına bakmaya son cüret edişimiz oldu. Sanırım ülkemizden ayrılmaya, ne olursa olsun ayrılmaya, her zamankinden çok o akşam kararlıydım! (128-129)

Kızkardeşlerin Pierre Loti ile işbirliğini, yalnızca devlet değil, Osmanlı erkek aydınları da bir ihanet olarak algılamışlardı. Türk kadınlarını özgürlük mücadelesinde kendi belirledikleri sınırlar içinde destekleyen Osmanlı erkek aydınları, *Les Désenchantées* romanında üç Türk kızının Batılı bir erkek ile kendi topraklarında derin bir dostluk kurabilmelerini, ona olan hayranlıklarını, hatta daha ileri giderek, evlenilecek, âşık olacak "ideal" erkeğin Batılı bir erkek olarak işaret etmiş olmalarını hazmedememiş görünüyorlardı. Canan'ın romanın kahramanı André Lheyl'e âşık olması ve bu imkânsız aşk yüzünden intihar etmesi, Osmanlı erkeklerine, "kendi" kadınlarını mutlu edemedikleri, Türk kadınlarının Batılı bir erkeği, uğruna can verebilecek kadar sevebilecekleri mesajını vermekteydi. Aslında Osmanlı erkek aydınları arasında Pierre Loti'ye karşı olumsuz tavır, *Aziyadé*[11] romanı için de geçerliydi. Zira *Aziyadé* romanındaki öykü ile *Les Désenchantées* oldukça benzerdi. Tıpkı Pierre Loti'nin yukarıda bahsettiğimiz diğer "egzotik" romanlarında olduğu gibi formül aynıydı: Batılı bir erkeğe âşık olan ve imkânsız aşkından ölen Doğulu kadın. Sema Rıza'nın ağabeyi Jön Türklerin lideri Ahmet Rıza'nın *Les Désenchantées*'nin yayınlanmasından sonra *Meşveret* dergisinde roman hakkındaki yazısı, her iki roman hakkında Osmanlı erkek aydınlarının olumsuz fikirlerini yansıtmaktadır. Ancak Pierre Lo-

11 Pierre Loti, *Aziyadé*, Paris: Calmann Lévy, 1895.

ti'ye karşı aydınların aldığı tutum iki farklı yöndedir; bir kısım yazar onu samimi bir Türk dostu olarak görmüştür.[12] Ahmet Rıza yazısında yazarın diğer Fransız yazarlarda rastlanmayan şekilde Türklerden övgüyle söz etmesinden dolayı Türk okur tarafından sevildiğini vurgulamakla birlikte romanda yer alan harem ve Doğu kadınları algısını sert bir dille eleştirir:

> Mutsuz Kadınlar romanı, İstanbul manzaralarının tasvirindeki başarısı oranında, haremi anlatışında ya da Müslüman kadının sadece yüzünü değil, ruhunu da örten peçeyi kaldırma tezinde hatalı. Bir roman yazdığını fantezilere başvuracağını göz ardı etmiyoruz. Ama kahramanlarının kimlikleri? Aziyade bu güzel yaratıkların ilk ve tam örneğidir. Ama inanılması imkânsız derecede hatalı, neredeyse sahtedir. Şimdi sıra Cenan, Melek ve Zeynep'de. Doğu kadınlığını yansıtmak iddiasındaki bu natüralizm çabasında Türk olan sadece bu isimdir. Mutsuz Kadınlar yazarı Türk halkı tarafından çok sevilir. Kendisini resmetmekte, ondan sadakatle bahsetmektedir. Bizi derinden etkileyen övgülerde bulunuyor. Üçü dördü dışında hiçbir Fransız yazarın bizi alıştırmadığı bir övgüdür bu (118).[13]

Yazının devamında Ahmet Rıza'nın kadın karakterlerde bulduğu hata ve sahteliğin harem ve Doğulu kadınların Batı'da yanlış temsil edilmesinden öte bir meseleye işaret ettiği görülür. Bu, bir erkeklik meselesidir. Zira modernleşme süreci, hegemonik Osmanlı erkeklik biçimlerinin dönüşmesi, Türk kadınlarının hegemonik Batılı erkeklik biçimleriyle tanışması hatta bu biçimleri tercih etmesi demektir:

12 Ayrıntılı bilgi için bkz. İnci Enginün, "Loti'nin Türklere Bakışı ve Edebiyatçılarımızın Yorumu", *Pierre Loti Toplantı Bildirileri*, http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80378/inci-engunu.html.

13 Aktaran Orhan Koloğlu, *Loti'nin Kadınları, Osmanlı Hareminin Gizemli Dünyası*, İstanbul: Dünya Basımevi, 1999.

> Böyle iken Mösyö Loti şu inanılmaz şeyi icat etti: "Sevgili dostlarım" adını verdiği Türklerin kadınlarına, Foliberger'in ya da Olimpiya'nın kaldırımlarında geceleri açan sokak fahişelerinden daha kolay yaklaşılabiliyor ve aşk yapılabiliyor (118).

Ahmet Rıza, Pierre Loti'yi erkekler arası dostluğun temel kuralını çiğnemekle itham etmektedir: dost bilinen erkeklerin kadınlarına kötü gözle bakılmaması, dokunulmaması gerektiği kuralı. Bunu söylerken, Foliberger ve Olimpiya'daki fahişeleri örnek vererek, Batılı erkeğe kendi kadınlarının her an sevişmeye uygun olduğunu söyleyerek adeta intikam almak istemektedir. Bu intikam arzusunu, sömürgeci beyaz erkeğin, boyun eğmiş yerli kadınla ilişkisini tersine çeviren Türk erkek kahramanların, Avrupalı kadın kahramanlarla evlendirildiği romanlarda rastlarız.[14] 1925'e gelindiğinde Nâzım Hikmet, Batı emperyalizmiyle oryantalizme itiraz ettiği "Piyer Loti" başlıklı şiirinde, Loti'yi "o üzüm gözlü Azadeyi bir orospudan daha çabuk unuttun!" diyerek suçlayacaktır.[15]

Ahmet Rıza da "kendi kadınlarının" iffetini karaladığı için Loti'den hesap sormaktadır:

> En güzel erdemlerin, en soylu vakarın, en sevimli kadın iffetinin sığınağı olan Müslüman haremlerini kötü ünlü ve içindeki kadınların âşıkane randevuları için koşarak çıktıkları ve Avrupalı olmak şartıyla erkeklerin canı çektiğinde girebileceği kötü ünlü yerler saymak gibi garip bir fikre nereden varmıştır? (118)

14 Ayrıntılı bilgi için bkz. Elif Bilgin, "An Analysis of Turkish Modernity Through Discourses Masculinity", Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Middle East Technical University, 2004.

15 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Laurent Mignon, *Neither Shiraz Nor Paris*, Gorgias Press, 2010.

Irvin Cemil Schick, *Batının Cinsel Kıyısı* adlı çalışmasında, Batı'nın edebiyatında Türk hareminin genelev ile özdeştirildiği imgelerin bol olduğuna işaret eder. Dolayısıyla Pierre Loti, aslında romanında bu tarzda cinsellikle ilgili bir imge kullanmamış olsa da Ahmet Rıza, dönemin egemen Batılı bakışına atıfta bulunur; Loti'nin Doğulu kadın ile Batılı erkek arasında kurguladığı aşkta yer alan, sömürgecilik politikası çerçevesinde, sömürgenin, sömürgeleştirdiği yerin kadınlarını duygusal ya da cinsel anlamda fethetme arzusuna vurgu yapar. Bu anlamda *Aziyade* ya da *Les Désenchantées* erkek yazarların romanlarında, kadın kahramanlarının okuması uygun olmayan kitaplar kategorisinde yer alır.[16] Özellikle *Les Desenchantées* romanının tıpkı diğer Avrupai romanlar gibi kadın okurlar için zararlı olduğu teması yaygındır. Türkçülük akımının öncülerinden Ömer Seyfettin, 1911 yılında *Genç Kalemler* adlı dergide yayınladığı "Bahar ve Kelebekler" başlıklı öyküsünde, eski ile yeni nesil kadınlar arasındaki farkı konu edinirken, nesiller arasındaki farkı, kadınların aldıkları eğitime bağlar; genç neslin mutsuzluğunun nedenini, okudukları Avrupa romanlarıyla ilişkilendirir. Bu yaygın temayı doksan yedi yaşındaki babaannesiyle yanında kitap okuyan on sekiz yaşındaki genç kız arasında geçen diyalogla verir. Genç kız, "yeni neslin son Türk kadınlarının o asla tatmin edilemeyecek olan sonsuz kederiyle bulutlanan siyah gözlerini kitaptan ayırmayarak", ninesinin ne okuduğunu sorması üzerine "Fransızca bir roman, sevinçten, saadetten mahrum kadınlar demek," diye cevap verecektir. Okuduğu roman Pierre Loti'nin *Les Désenchan-*

16 Halit Ziya'nın, *Aşk-ı Memnu* romanında Matmazel De Corton *Aziyade*'yi okumuş, Adnan Bey'in yalısını görünce romandaki Türk evini bulamamıştır; *Nesl-i Ahir* romanında ise Süleyman Nüzhet, *Les Desenchantees*'yi okur, Avrupa'nın Osmanlı'yı yanlış tanıdığını düşünmektedir. Ömer Seyfettin'in "Bahar ve Kelebekler" (1911) adlı öyküsünde ise genç nesil Müslüman kızı, eski nesilden kopuşu simgelemek üzere *Les Désenchantées* romanını okumaktadır.

tées'sidir. Büyükanne ise genç nesli bu kitapların zehirlediğine inanmaktadır:

> Sevinçten, saadetten mahrum kadınlar Türk kadınları mı? dedi. Hayır hayır! Türk kadınları asla sevinçten, saadetten mahrum değildiler. Sevinçten, saadetten mahrum olan sizsiniz. Şimdiki kadınlar... Siz yoruldunuz. Siz büyükannelerinize benzemediniz. Ah biz!.. Gençken ne kadar mutluyduk. Bahar, şu arkamdaki bahar gibi sevinçten bizi deli ederdi. Şimdi siz bunları görmüyorsunuz, siz bu zehirleyici kitaplar üzerine düşünüyor, kararıyor, soluyor, hırçın, berbat, çekilmez yaratık oluyorsunuz (10).[17]

Ancak, sorun okumanın kendisinde değil, zehirli yapıtlar okumaktadır. Genç kızın, büyükannesine "siz okumaz mıydınız?" sorusu üzerine, büyükannenin verdiği yanıt, Fatma Aliye'nin yapıtlarından beri tartışılan bir konuya işaret etmektedir:

> Okurduk. Kibar, büyük efendiler kızlarına Farisça öğretir, Cami dersi gösterirlerdi. 'Tuhfe-i Vehbi'yi okuturlardı. Fuzuli'nin, Baki'nin gazellerini ezberlerdik, Mesnevi'yi anlardık. Mükemmel seciler, kafiyeler yapar, kocalarımızla beraber söyler, hafızamıza, zekâmıza, nüktelerimize onları hayran ederdik. O vakit bir kadın için en büyük övgü: "üstün, terbiyeli, ozan, akıllı" idi. Simdi siz Frenk mürebbiyeler elinde büyüyor, kendi lisanınızın güzelliklerini tanımıyor, başka memleketlerin, başka şeylerini öğreniyorsunuz. Onlara benzemek istedikçe, kendi benliğinizden uzaklaşıyor, etrafınızdan nefret ediyor, hakikaten sevinçten, saadetten mahrum kalıyorsunuz. Ah... At elinden o kitabı! (11)

Ömer Seyfettin, "Bahar ve Kelebekler" öyküsünü, bir yıl önce yayınlanan ve Türkçeye çevirdiği Maupassant'ın "Jadis" öy-

17 Ömer Seyfettin, *Bahar ve Kelebekler*, Istanbul: Altın Yayınları, 2014.

küsüyle benzer kurgulamıştır.[18] Her iki öyküde de büyükanne ve torun arasında geçen konuşmalarda iki farklı kuşağın değişen değerleri başlıca benzerlik noktasını oluşturur. Bu benzerlik, nesiller arası farklılık ve yeni neslin mutsuzluğu temasının, farklı kültürdeki kadınların burjuva modernizminden nasıl etkilendiklerini ortaya koyması açısından anlamlıdır. Her iki yazarın da geçmişe özlem duyması, kadınların özgürlüğü söz konusu olduğunda sınırlayıcı bakışa birer örnektir.

Diğer yandan, roman Osmanlı aydın kadınlardan olumlu eleştiriler alır. Bu kadınlar Zinnur ile Nuriye'nin kaçış öyküsünü de destekler; onların yaşam öyküsüyle kendi yaşamları arasında benzerlik kurar. Recaizade Mahmut Ekrem'in kızı on sekiz yaşında Celile Ekrem, 3 Ocak 1907 tarihli mektubunda[19] Loti'ye "bizi ne kadar iyi anlamış ve anlatmışsınız," demektedir. Şair bir babası ve ağabeyi olmasına rağmen "ikisi de modern fikirlere yatkındır, ancak benim de bir gün bir Hamdi Beyin eşi olacağımı ve Mutsuz Kadınlar listesini devam ettireceğimi düşündükçe üzülmekten kendimi alamıyorum," diye ekler (119).

Şeref Hanım'ın ablası, Kerime Turhan, 14 Mart1907 tarihli mektubunda, tıpkı Celile Ekrem gibi Loti'nin çektikleri ıztırabı anladığını söyler. Ancak bu yüzyılın Doğu'yu değiştirmesi sayesinde kendilerinin, büyük annelerinin gül ve yasemin reçelinden başka bir şey düşünmediği uykudan uyandığını belirtir: "Bugünkü rüyalarımız başka... Erkeğin esiri ve oyuncağı değil çocuklarımızın eğitimini yöneten anneler olmak istiyoruz" (119). Roman, Orhan Koloğlu'nun *Loti'nin Kadınları, Osmanlı Hareminin Gizemli Dünyası* adlı çalışmasında belirttiği gibi, kadın eşitliği ve hakları meselesine dina-

18 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nihayet Arslan, "Ömer Seyfettin'in Bahar ve Kelebekler'i ile Maupassant'ın Jadis Öyküleri Arasında Bir Karşılaştırma", *Frankofoni*, 2008, s. 257-268.

19 Aktaran Orhan Koloğlu, *Loti'nin Kadınları, Osmanlı Hareminin Gizemli Dünyası*.

mizm katmış, oldukça geniş bir kesim tarafından okunmuştur. Loti'nin ölümüne kadar on yedi yılda 419 baskı yapmıştır (120). Özetlemek gerekirse, Osmanlı erkek yazarların kaleminde kadınların özgürleşme mücadelesi bir yandan milli bir meseleyle, milli kültürü korumayla, diğer yandan karşılaştıkları yeni erkeklik kurgusunun yarattığı krizle ilgilidir. Türk kadınlarının, sınırların ötesinden gelen bilgiyle temasları, onların yaşamlarını sorgulamalarına, farklı dünyaların imkânı üzerine düşünmeye sevk etmiştir. Böylece, kadınlar, kendi ülkelerinde etraflarına çizilen sınırları aşındırmaya, itiraz etmeye, seslerini çıkarmaya başlamışlar.

"Mutsuz kadınların" özgürlük yolculuğunda Avrupalı kadın dostları

Avrupalı kadınlar, tıpkı Doğulu kadınlar gibi, homojen bir kategori değildir. Osmanlı'yı ziyaret etmiş Fransız kadınlarının[20] Doğu'ya ve Türk kadınlarına karşı tutumları farklılıklar gösterir. Doğu'ya seyahat etmiş Avrupalı kadınlar üzerine yapılan çalışmalarda birbirine zıt iki görüş hâkimdir. Bir görüşe göre, kadınlar Batı'nın emperyalist projesinin destekçileridirler, yerli kadınlara karşı tutumlarında kültürel ve ırkçı üstünlük belirgindir.[21] Bir diğer görüşse kadınların doğrudan emperyalist projenin mimarları olmamasından yola çıkarak, Avrupalı kadınların Doğu üzerine metinlerinin, kolonyal anlatılara alternatif oluşturduklarını savu-

20 Bu bölümde ele alacağım Marc Hélys ve Marcelle Tinayre'den önceki Fransız gezgin kadınlar ve yapıtlarından başlıcaları şunlardır: Cristina de Belgiojoso, *Asie Mineure et Syrie, Souvenirs de Voyages*, Paris: M. Lévy, 1858; Olympe Audouard, *Les Mystères du Sérail et des harems turcs. Lois, moeurs, usages et anecdotes*, Paris: E. Dentu, 1863; Adèle Hommaire de Hell, *A Travers le monde, La vie orientale, la vie créole*, Paris: Diderot Cie, 1870; Valérie de Gasparin, *A Constantinople*, Paris: M. Levy, 1877.

21 Meyda Yeğenoğlu, *Colonial Fantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

nur.[22] Birbirine zıt bu iki bakış dışında, orta yolu benimseyen görüşlerin öncüsü olan Lisa Lowe, *Critical Terrains: French and British Orientalisms* adlı yapıtında, Avrupalı kadınların harem anlatılarının heterojen ve karışık, birbiriyle çelişen duygular içerdiğini vurgulayacaktır. Bu çeşitlilik aynı zamanda kadınlar arasındaki sınıf, yaş ve dinî inanışlara göre şekillenir.

Bu bölümde, Marc Hélys'in *Kapalı Bahçe* ve *Le Secret des Désenchantées* (*Desenchantées Romanının Sırrı*) adlı yapıtlarıyla, Marcelle Tinayre'nin *Bir Kadın Gezgin Tinayre'nin Günlüğü* (*Notes d'une Voyageuse en Turquie*) yapıtlarında Osmanlı kadınına bakışı incelenecektir. Marc Hélys ile Marcelle Tinayre'nin yapıtları, Avrupalı kadının Doğulu kadınlara bakışındaki çeşitliliği göz önüne sermektedir. Marc Hélys'in yapıtlarında "kolonyal" ve "kolonyal olmayan" söylem bir arada bulunurken, Marcelle Tinayre'nin Türk kadınlarıyla hiyerarşik olmayan bir ilişki tarzı kurduğu dikkate çarpmaktadır.

Avrupalı kadınların "harem" anlatılarının önemi, hareme girebilme ayrıcalıklarından dolayı kadınlara has mekânları, kültürü edebiyata yansıtabilmiş olmalarıdır. Harem bu anlamda aynı zamanda kadınlar arası dostluğun imkânını sağlayan bir alan olmuştur. Haremin farklı kültürdeki kadınların karşılaşma mekânı olarak edebiyata yansıması, edebiyatta nadir bulunan "kadınlar arası dostluk anlatıları"nı oluşturmuştur. Edebiyatta kadınlar arası dostluk üzerine ilk defa düşünen *Kendine Ait Bir Oda* yapıtında Virginia Woolf'tur.

---

22 Sara Mills, *Discourse of Difference: An Analysis of Women's Travel Writings and Colonialism*. Londra: Routledge, 1991; Susan Meyer, *Imperialism at home: Race and Victorian Women's Fiction*, Londra: Cornelle University Press, 1995; Reina Lewis, *Rethinking Orientalism: Women Traveller and the Ottoman Harem*, Londra: I.B. Tauris, 1996; Shirley Foster, "Colonialism and Gender in the East: Representations of the Harem in the Writings of Women Travellers", *Yearbook of English Studies*, 34, s. 6-17, 2004.

Kütüphanede kitaplar arasında rastladığı Mary Carmichael tarafından yazılmış *Life's Adventure* adlı kitapta okuduğu "Chloe, Olivia'dan hoşlanıyordu" cümlesinden yola çıkarak Woolf, cinsiyetli bir kolektiviteyi, dostluğun cinsiyetli yanını gözler önüne serecektir (32). Aynı zamanda, bu kitabında gözlerden saklı, uzak yerlerdeki kadınları görünür kılmak üzere bir feminist aktivizm çağrısı yapacaktır. Shakespeare'in kızkardeşi Judith'in kendini var edebilmesi için kadınları mücadeleye davet eder: " inanıyorum ki, eğer bizler onun için çalışırsak, o ozan gelecektir ve bunun için çalışmak, yoksulluk içinde ya da tanınmadan da olsa çabaya değer" (127).[23] Gayatri Spivak, *Death of Discipline* adlı yapıtında, Woolf'un "yoksulluk ve tanınmamışlık" içindeki Shakespeare'in hayali kızkardeşini, Üçüncü Dünya kadını figürü olarak düşünür (35). Buradan yola çıkarak, biz de Avrupalı kadınların, Woolf'un çağrısına uyarak, Doğu'daki Shakespeare'in kızkardeşlerini bilinmezlikten kurtardıklarını söyleyebiliriz.

Haremde tezahür eden kadınlar arasındaki iletişim, Jacques Derrida'nın *Politiques de l'amitié*[24] (*Dostluk Siyaseti*) adlı yapıtında bahsettiği, "Logofratrocentrism"den (erkek dostluğuna dayalı logos merkezli), kardeşlik, akrabalık, kan bağı, ortak din, dil, kültür ya da coğrafyadan arınmış bir dostluk imkânına işaret etmektedir.

Avrupalı kadınları, İstanbul'a ve hareme çeken arzunun, Osmanlı hemcinsleri gibi uzaklarda aranan özgürlük olanakları olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Avrupalı kadınlar için Doğu, Türk kadınları için Avrupa, kendi toplumlarındaki toplumsal cinsiyet baskılarından kaçmak anlamına gelmektedir.

---

23 Virginia Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, çev. Suğra Öncü, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

24 Jacques Derrida, *Politiques de l'amitié*, Éditions Galilée, 1994.

Michelle Perrot, *Kadınların Tarihi*[25] adlı çalışmada kaleme aldığı "Dışarıya Adım Atmak" başlıklı bölümde, 19. yüzyılda kadınların yolculuklarının tüketim amaçlı olmadığını, bu yolculukları daha çok "eylem" olarak nitelendirebileceğimizi vurgular. Bu, kadınların kendilerine verilen mekânların ve rollerin dışına çıkmaya gerçekten kalkıştıkları "eylemsel" bir gezidir. Perrot, kadınların bu yolculuklarda birey olarak özgürlüklerini hissettirdiklerini, farklı şekillerde, bedeller ödeyerek cinsiyetin sınırlarını öteye ittiklerini belirtir:

> Her şeyden önce kadınlar birey olarak özgürlüklerini hissettirdiler; giyimleri ve yaşam tarzlarıyla, dinsel, entelektüel ve aşk tercihleriyle. Şu ya da bu şekilde ve çoğunlukla epeyce pahalıya çemberi kırdılar ve cinsiyetin sınırlarını öteye ittiler (439).

Diğer yandan Avrupalı kadınlar için özellikle Doğu'nun, Batı patriyarkasının keskin bir biçimde belirlediği toplumsal cinsiyet normlarının sınırlarının aşıldığı bir yeri imlediği görülmektedir. Edebiyatta Doğu'nun Avrupalı kadınlar için bu bağlamda ele alınışını işaret eden yapıtların başında Virginia Woolf'un 1928 yılında yayınlanan *Orlando* romanı gelir. İstanbul, erkek kahramanının kadına dönüştüğü mekân olarak karşımıza çıkar.[26] Şehir, *Orlando*'da farklı kültürleri buluşturan, Doğu ve Batı ayrımını bulanıklaştıran bir mekân olarak belirecek, ayrıca "cinsiyete yönelik hiyerarşilerin yıkıldığı, toplumsal cinsiyet rollerinin birbirine karıştığı Bakhtinsel bir şölenin mecazi ifadesi "[27] olacaktır (119).

---

25 Michelle Perrot, "Dışarıya Adım Atmak", *Kadınların Tarihi*, cilt 4, Paris: Plon, 1991.

26 Konuyla ilgili bkz. Julia Briggs, *Reading Virginia Woolf*, Edinburg University Press, 2006.

27 Z. Atayurt, "Virginia Woolf, Orlando ve İstanbul", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 51, 1 (2011), s. 107-122.

Virginia Woolf, İstanbul'u cinsiyet kimliklerinden özgürleşme alanı olarak gören ne ilk ne tek kadın yazardır. *Virginia Woolf: Writing the World* adlı kitapta, Matthew Beeber, "Fashionable Misconceptions: The Creation of the East in Virginia Woolf's *Orlando*"[28] başlıklı bölümde, bu söylemin Woolf'un da aşina olduğu Lady Mary Montagu'nun mektuplarıyla başladığını belirtmektedir. Montagu, kızkardeşine yazdığı mektupta Müslüman kadınların kıyafetlerinin Avrupalı kadınlardan daha özgür hareket edebilmelerini sağladığını vurgulamıştır: "Onların bizden daha fazla özgürlüğe sahip olduklarını görmek çok kolay" (47).[29]

Buradaki özgürlük, kadınların yüzlerini ve bedenlerinin hatlarını gizleyen kıyafetlerin kadınlara erkeklerin gözünden uzak, özgür bir hareket alanı sağlamasından ileri gelmektedir. Kıyafetler ve kadın bedeninin gözlem alanı olan haremde, kadın bedenine yazılmış kültürel farklılıklar ve değerler karşılaştırılır. Haremdeki karşılaşma, her iki kültürdeki kadınları kendi patriyarkal kültürlerini gözden geçirmeye davet eder.

Les Désenchantées romanı, kadınların eğitim, çalışma hakkı, evlilikte eşitlik konularında uluslararası düzeylerde koordineli olarak mücadele ettikleri bir dönemin ruhunu taşımaktadır. Osmanlı kadınları, her ne kadar uluslararası örgütlere dernek olarak üye olmamış olsalar da, ulus aşırı bağlantılar, dostluklar kurmuşlar, kadın mücadelesinin gidişatı hakkında fikir alışverişlerinde bulunmuş, okuyup, yazmışlardır. Zinnur ile Nuriye'nin, evlerinde misafir ettikleri gazeteci Marc Hélys ile işbirliği yapma dürtüsünü bu bağlamda yorumlamak gerekir.

28 Matthew Beeber, "Fashionable Misconceptions: The Creation of the East in Virginia Woolf's *Orlando*", *Virginia Woolf: Writing the World*, ed. Pamela L. Caughie ve Diana L. Swanson, University of Colorado, 2015.

29 Lady Mary Montagu, *Doğu Mektupları*, çev. Murat Aykaç Erginöz, İstanbul: Yalçın Yayınları, 1996.

Roman yayınlandıktan sonra da Osmanlı ve Avrupalı kadınlar arasında verimli dostlukların doğmasına vesile olacaktır. Fransız feminist yazar Marcelle Tinayre, Pierre Loti'nin romanından etkilenerek, Türk kadınları arasında "Les Désenchantéesleri araştırmak üzere 1909 yılında İstanbul'a gelir; Edirne ve İstanbul'da tanıştığı Türk kadınları üzerine gözlemlerini yazdığı, Osmanlı ve Fransız kadınları arasında ortaklıklara vurgu yapan *Notes d'une Voyageuses en Turquie (Bir Kadın Gezgin Tinayre'nin Günlüğü)* kitabını yayınlar. Zinnur ile Nuriye, Fontainbleu'de İngiliz feminist gazeteci Grace Ellison ile tanışır. Zinnur, Avrupa'da gezdiği 1906-1912 yılları arasında Ellison ile mektuplaşır. Grace Ellison, bu mektupları Loti'nin roman kahramanı Zeynep imzasıyla *An Turkish Woman's European Impressions (Bir Türk Kadının Avrupa İzlenimleri)* adıyla 1913 yılında yayınlar. Nuriye ile birlikte ise *Abdulhamid's Daughter* adlı ortak bir roman yazarlar. Grace Ellison, Doğulu kadınların sözünün Batılı erkeklerin hâkimiyeti altındaki kitap piyasasında dolaşıma girmesini sağlamıştır.

Marc Hélys, Marcelle Tinayre ve Grace Ellison'un Doğulu kadınlara bakışı birbirinden farklıdır. Önce Marc Hélys ve Marcelle Tinayre'nin yapıtlarını ele alalım.

Marc Hélys (Marie Léra), *Kapalı Bahçe ve Le Secret des Désenchantées (Desenchantées'nin Sırrı)*

Asıl adı Hortense Marie Héliard (1854-1957), evlendiğinde Marie Léra adını kullanan feminist gazeteci, yayın dünyasında okunabilmek için Marc Hélys[30] erkek takma adını kullanmıştır. 1899 yılında La Haye konferansına katı-

30 Yapıtları: *A travers le feminisme suédois*, Paris: Plon-Nourrit et Cie, 1906; *Le Jardin fermé, Scènes de la vie feminine en Turquie*, Paris: Plon, 1908; *Le secret des Desenchantées, L'envers d'un roman*, Paris: Perrin et Cie, 1924.

lan Marc Hélys, orada Osmanlıların temsilcisi Turhan Paşa'nın Fransızca metinlerini yazma işini üstlenir. Turhan Paşa, İstanbul'da kendisiyle çalışmasını teklif eder. Teklifi kabul eden Marc Hélys, Turhan Paşa tarafından Fransız kökenli bir Türk olduğu için Nuri Bey'in konağına yerleştirir. Hélys, bu sayede Nuri Bey'in kızları Zinnur ve Nuriye ile yakın bir dostluk kurabilecektir.[31] Onlarla birlikte İstanbul ve yakınlarında pek çok ev ziyareti ve gezi gerçekleştirir. Gezi izlenimlerini 1908 yılında *Kapalı Bahçe* adıyla yayınlayacaktır. İstanbul'a üç kere gelen Marc Hélys, 1904 yılındaki ikinci ziyaretinde Zinnur ve Nuriye ile birlikte Pierre Loti'yle tanışır ve üçüncü ziyaretinde *Les Désenchantées* romanının tohumları atılır. Edebiyat tarihinin önemli kandırmacalarından olan romanın sırrını ise Pierre Loti öldükten sonra 1923 yılında yayınladığı *Le Secret des Désenchantées, L'envers d'un roman* adındaki kitapla ifşa edecektir.

İlk kitabı *Kapalı Bahçe, Les Désenchantées* romanından iki yıl sonra yayınlanır ve Marc Hélys'i kitlelere tanıtır. Bu kitapta, kendi tanıklıklarını Zinnur ile Nuriye'nin ve onların sayesinde tanıdığı Türk kadınlarının isimlerini değiştirerek anlatır. On beş bölümden oluşan kitap, Marc Hélys'in tanıştığı, sohbet ettiği, yaşam hikâyelerini aktardığı köle, zengin, eski ve yeni nesilden, Batılı ve yerli eğitim görmüş, ağa eşi, Türk ile evlenip İstanbul'da yaşam kurmuş Fransız kadınları gibi geniş bir yelpazede kadın grubunu Batılı okuyucuya tanıtmaktadır.

Türk kadınlarının Marc Hélys'e tuttuğu aynada, kendisinin de itiraf ettiği gibi, mükemmel bir topluma ait olma varsayımına dayanan bir kibir görülmektedir:

> Uzun süre onu Batılı ruhumla, tepeden bakarak değerlendirdim. Hıristiyan olan ben, uzun süre Müslüman gibi ya-

31 Gisele Durero-Köseoğlu, "Önsöz", *Kapalı Bahçe*, İstanbul: Gita Yayınları, 2011.

şamaya mahkûm edilseydim sahip olacağım düşünceleri, özlemleri, duyguları ona mal ettim. Ondan umulmayan tümüyle yüzeysel kültürü gözlerimi kamaştırıyor ve beni onun karşısında haksız duruma düşürüyordu. Onun bizim kitaplarımızdan edindiği düşüncelere karşın bize hiç benzemeyişine şaşırıyordum. Gerçek kişiliğini, ırkını, geleneklerini hesaba katmıyordum. Onu kendimize göre biçimlendirmek için önce biçimini bozmak, kırmak gerektiğini düşünüyordum. Sonra yanlışımı fark ettim ve o günden sonra onu yargılamak yerine sadece anlamaya çalıştım (17).

Marc Hélys, yaşadığı farkındalık sonucunda kitabın planının pek çok değişikliğe uğradığını, genel bir Türk kadını çerçevesi çizmeyi düşlemesine rağmen, ancak rastladığı Türk kadınlarını sahneler biçiminde okura sunabildiğini belirtir. Böylece, tek tip bir Türk kadınından bahsedilemeyeceğini belirterek, egemen Oryantalist algıya yanıt vermiş olur. Marc Hélys'in kitabını zengin kılan, kültürler arası farklı kadınlık biçimlerinin bilgisini kayıt altına alması, kadınlar arası dostluğu anlatmasıdır.

Ancak, her ne kadar üstün konumunun farkına vardığını ve bıraktığını söylese de metinde bu duyguya yer yer rastlanmaktadır. Kadın olduğu için hareme girebilme ayrıcalığını okura hissettirmektedir; kendisini Batılı okur karşısında Doğulu kadınların sözcüsü olarak konumlandırmaktadır. Ancak mağduriyetleri işaret ederken takındığı tavırda yer alan sevecenlik, merhamet ve şefkat, Batıcı üstünlüğü gösteren duygulardır. Özellikle Doğulu kadınları betimlerken kullandığı "çocukluk", "çocuksu" sıfatları, erkeklerin kadınlar üzerinde yarattıkları, küçümseyici ve koruyucu tavrı yansıtır:

Görünen yaşamla yan yana giden bu gizli dünyayı bana göründüğü gibi göstermek istiyorum. Onu zayıflıkları ve ço-

> cuksulukları ile zarifliği ve hatta yürekliliğin çekinceleriyle göstermek istiyorum. Bu dünya, onu meraklılardan saklayarak gücünü oluşturan peçenin arkasında sorgulayan iri gözlerini açıyor (12).

Doğulu kadın, Marc Hélys için peçesinin ardında iri gözlerini açmaya, hayatı tanımaya, büyümeye başlayan henüz deneyimsiz, saf bir çocuktur. Haremdeki çocukluk dünyasını, rahibe manastırlarına benzetir: "Türk kadınlarının ve genç kızlarının iyice kısıtlanmış bu küçük dünyalarında, bir zamanlar rahibelerin manastırında da gözlemlediğim, biraz çocuksu bulduğum aynı neşeyle sık sık gülünüyordu" (16).

Çocukluk temasına eğitim konusu eşlik eder. Marc Hélys, Doğulu kadınların eğitimlerini, yetersiz ve yüzeysel bulur:

> Bu genç kızlar hiçbir şeyi derinlemesine öğrenmiyorlar. Zaten on beş yaşında öğretim hayatları sona eriyor. Her şey hakkında bilgileri var ama yanlış bilgiler. Farsça ve Arapça bilmeyi gerektiren kendi dilleri dışında birçok dili konuşuyor ve yazıyorlar. Kafalarındaki merak, olayların yüzeyinde geziniyor. Karakterleri biçimlendirmekten uzak, insanların sadece görüşünü değiştiren üzücü bir eğitim (21).

Barbara Hodgson, *Dreaming of East: Western Women and the Exotic Allure of the Orient*[32] adlı yapıtında Avrupalı kadınların kendi ülkelerinde erkekler ile kıyaslandığında alabildikleri zayıf eğitimi, gezilerinde karşılaştıkları Doğulu kadınlarınkilerin yanında mükemmel gördüklerini vurgular. Bu keşif, onlara garip bir özgüven verir ve öğrenme arzularını kamçılar. Bu anlamda, Avrupalı kadın yolculuk ederek, hem geleneklerden kaçmış hem özgüvenleri artmış ve eğitimindeki eksiklerini gidermiş olur (3).

32 Barbara Hodgson, *Dreaming of East: Western Women and the Exotic Allure of the Orient*, Berkeley: Greystone Books, 2005.

Marc Hélys'in modernleşen harem, eski ve yeni nesil arasındaki çatışma, eğitimin Doğulu kadınların yaşamında yarattığı dönüşüm hakkındaki fikirleri, *Les Désenchantées* romanının ana meselesiyle aynıdır. Marc Hélys, bu geçiş sürecinin tehlikeleri üzerinde durur:

"Türk kadını evriminin en tehlikeli dönemini geçiriyor. Batı yaşamının çekiciliğine kapılan ruhu, kabuğunu kırmakta sabırsızlandığı eski geleneklerine karşı savaşıyor" (12). Doğulu kadınların romanda dikkat çekilen trajedisine vurgu yapar. Babaların gurur ve lüks kaynağı olan kızlarına verdikleri eğitimin, kızlar açısından bedelinin ağır olduğunu belirtir: "Çocuklarının düşüncelerinin gelişmesinden başka bir şey istemiyor ama onları çevreleyen şeyleri yargılamaya ve mahkûm etmeye kalkışmamaları koşuluyla" (21). Marc Hélys'in Batılı eğitim almış dostları Zinnur ve Nuriye'nin babalarıyla yaşadıkları atışma, "Pervin" başlıklı hikâyede anlatılır. Adların değiştirilerek anlatıldığı öyküde, kızkardeşler, modern bir yaşam biçimini savunduğunu sandıkları babalarının, ikinci bir kadınla evlenme kararına itiraz edeceklerdir. Hélys, modern eğitim almış kızların yaşamlarında maruz kaldıkları eski yaşama ait gelenekler karşısındaki hayal kırıklıkları temasını işlemektedir. Evliliklerine ailelerin karar vermesi konusu en önemli sorunlardan biridir: "Onların eğitimi için hiçbir şey esirgenmemiştir; ama günlerden en tehlikelisi, evlenme günü geldiğinde daha dün onların kafalarını zenginleştirmekte onca kaygılı olan aileleri onlara basit kölelermiş gibi davranır" (23). Değişimin sancılı yanına işaret ederken, *Les Désenchantées*'de ana fikri vurgulayan cümlenin aynısını kullandığını görürüz: "Geçiş dönemlerinin her zaman acınacak kurbanları olur" (28). Hélys, karşılaştığı sorunları, ülkesindeki kadınların sorunlarıyla karşılaştırmalı bir bakışla değerlendirmez; o yüzden bakışı kısıtlı kalmaktadır. Üstelik Müslüman kadın üzerine özcü tah-

lillerde bulunur: "Ama Müslüman kadın savaşımcı değildir, uzun yıllar boyunca kaçınılmaz evliliğe ve zorunlu kocaya biraz güvenlik ve birkaç tatlı sözden fazlasına istemeden hâlâ dayanmak zorundadır" (26).

Diğer yandan Doğulu dostlarına öğüt vermeyi de sevmektedir: "Törel saygı ve sorumluluk duyguları her gün artan Türk dostlarımdan birçok kez cesur olmalarını ve ülkelerinin toplumsal tarihlerde oynayacakları güzel rolü asla unutmamalarını istedim" (28).

Kapalı Bahçe, Marc Hélys'in Doğulu kadınlara üstünlükçü bakışını içermekle birlikte, Oryantalist klişelerin ötesinde bir zenginliğe de sahiptir. Yapıtta, edebiyattan örnekler verilmesi, Hélys'in kültürü içeriden tanıma fırsatı bulduğunu bize gösteriyor. İstanbul'daki genç kızların ailelerine sitem ettiklerini, bu sitemin adeta ortak bir duygu olduğunu belirtirken, bu temanın edebiyatta yaygın olarak işlendiğini söyler. Bu konuda Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *İffet* adlı romanını örnek verir.[33] Yine mesela, "en ünlü Müslüman edebiyat kadını, şair ve romancı" olarak andığı Şair Nigâr Hanım ve *Hanımlara Mahsus Gazete*'yi kısaca tanıtması bu anlamda önemlidir.

Hélys'in, Türk kadınlarının dünyasını, haremdeki dayanışma ve direniş stratejilerini iyi gözlemlediği görülmektedir:

> Haremdeki hayatım sırasında Türk kadınlarını bağlayan dayanışma duygusuna çok şaşırdım. Yöntemleri, erkekleri her zaman işin dışında tutmak. Onlara nefretlerinin sırrını açtıkları ender görülür çünkü onlara kendilerine karşı kullanacakları silahı vermenin tehlikeli olduğunu düşünürler (20).

33 "Çağdaş bir yazar olan Hüseyin Rahmi, Müslüman yaşamının mutsuzlukları konusunda herkesin ilginç olduğunda uzlaştığı bir kitap yazdı. Romanın kadın kahramanı İffet, zamanının erkeklerine ve babasına çocuklarının kafasında yerine getirmeyi reddettikleri gereksinimler uyandırmış oldukları için sitem ediyor. İstanbul'daki genç kızların çoğunda bu, ortak bir duygudur" (22).

Marc Hélys, Zinnur ile Nuriye sayesinde Müslüman Türk ailelerin yaşamlarına rahatça kabul edilmiş, kadınlar Hélys'e yalnızca evlerini değil, sırlarını da açmışlardır. On beş bölümden oluşan kitapta yer alan öykülerin her biri, tanıştığı kadınlarla kurduğu samimi ve özel temasları içerir:

> Türk kadınları yüreklerini ve düşüncelerini ancak yakınlık duydukları kadınlara açıyorlar. Türkiye'de dostluklarım bende unutulmaz izlenimler bıraktı. Bana bilinmeyen bir dünyayı gösterdiler, insanlar gibi bu dünyalar da en ilginç oldukları zamanda, yani acı çektiklerinde tüm gizemlerini açığa vurdular (12).

1924 yılında Pierre Loti öldükten sonra yayınladığı *Le Secret des Désenchantées*'de (*Désenchantées'lerin Sırrı*) Marc Hélys, romandaki Cenan karakterinin kendisi olduğunu açıklar. Pierre Loti ile gizli buluşmalarının hikâyesiyle, romanın yazılış sürecini anlattığı kitabında, Loti'ye gönderdiği mektuplarıyla romanda yer alan mektupları birebir karşılaştırarak, romanın yazılış sürecini gözler önüne serer, edebi kandırmacanın arka planını okura sunar.

Marc Hélys, roman yayınlandıktan sonra, on yedi yıl boyunca sırrını kendisine saklamıştır, bunun en önemli nedeninin kendilerine güvenen ve en samimi duygularını onlarla paylaşan Loti'yi üzmemek olduğunu söylemektedir (253). İkinci nedeniyse iki yıl boyunca Türk kadınlarına faydalı olmak için kendini adadığı bu yapıta gölge düşürmek istememesidir. Üçüncü neden, Zinnur ile Nuriye'nin Avrupa'da Pierre Loti'ye maddi ve manevi ihtiyaçları olmasıdır (254). Zira kızkardeşler Avrupa'ya kaçtıktan sonra babaları onları evlatlıktan reddetmiştir; kısıtlı bir para ile geçinmeye çalışmaktadırlar. Ancak Loti ölmüş, yeni Türkiye kurulmuştur; Zinnur ile Nuriye için endişe etmesi için bir neden kalmadığında, hikâyesini anlatmaya karar vermiştir.

Les Désenchantées yayınlandığında ve İstanbul/Paris hattında Cenan'ın gerçek kimliği üzerine dedikodular dolaşır; bunun üzerine Zinnur, Pierre Loti'yi rahatsız eden çeşitli iddialara noktayı koymak üzere, 21 Aralık 1909 tarihinde *Le Figaro*'da "La vérité vraie sur les Désenchantées" (Les Désenchantées'ler hakkında Hakikat) başlıklı bir yazı yayınlar. Bu yazıda, kendisinin romandaki Zeynep, kardeşi Nuriye'nin de Melek olduğunu ilk defa kamuoyu önünde dile getirir, Cenan'ın ise Eyüp'te mezarı bulunan kuzenleri Leyla olduğunu açıklar. Yazısının sonunda Türkiye ve Fransa'daki kızkardeşlerine seslenir, Leyla'nın gerçekten yaşadığını, feminist devrime katkıda bulunduğunu vurgular. Kızkardeşlerden Nuriye, Zinnur öldükten ve Marc Hélys, romanın arkasındaki sırrı açıkladıktan sonra bile, Zinnur'un gazetede yazdığı bilgiyi savunur, Cenan'ın Marc Hélys olduğuna itiraz eder.

Kızkardeşlerin Marc Hélys'in romanla ilgili iddialarını kabul etmedikleri gibi Marc Hélys'e kırgın ve kızgın olduklarını Adile Ayda'nın[34] Nuriye Hanım'la yaptığı görüşmede görüyoruz. "Pierre Loti'nin Kahramanı ile Mülakat" başlıklı yazısında, Ayda, İstanbul'daki Pierre Loti Cemiyeti'ni ziyarete gelen Nuriye ile gerçekleştirdiği kısa söyleşiyi kaleme almıştır. Nuriye, Marc Hélys'in *Le Secret des Désenchantées* yapıtı için şu yorumda bulunur: "Zavallı kadın. Bizden ailemizden bu kadar iyilik gördükten sonra, aleyhimizde bu kadar yalan sıralamak! Beş on kuruş kazanmak ve kendi rolüne inandırmak için" (3).

Özgürlük mücadelesinde uluslararası işbirliği yapmış bu kadınlar arasında, kızkardeşlik dayanışmasının son bulmasının nedenlerinden birinin Marc Hélys'in yukarıda sözünü ettiğim üstünlükçü tavrı olduğunu düşünüyorum. Ancak kızkardeşlerin inkârına rağmen, romandaki Cenan karakterinin Fransız feminist gazeteci Marc Hélys olduğu, dünya

34 Adile Ayda (1912-1992), Türkiye'nin ilk kadın diplomatıdır.

edebiyat tarihinde kabul edilmiş görülmektedir. Aynı şekilde 27 Haziran 1957 tarihinde *Cumhuriyet* gazetesinin "Edebiyat Bahisleri" bölümünde yine Adile Ayda'nın, yaşamının son günlerinde Marc Hélys'e yaptığı ziyareti kaleme aldığı, "Pierre Loti'nin Sevmiş Olduğu Kadınla Konuştum"[35] başlıklı yazısında Türk kamuoyunun da aynı görüşte olduğu anlaşılmaktadır. Marc Hélys'in maceraperest kadının teki olduğu, iki masum Türk kızını peşinden sürüklediği, koskoca bir romancıyla eğlenmek saygısızlığını gösterdiği düşünülmektedir. Diğer yandan Pierre Loti'nin romanının etkisini sıfıra indirmiş olduğu belirtilmektedir. Zira kahramanlarından biri Fransız olduktan sonra romanın bir kıymeti kalmamıştır. Adile Ayda'nın 1953 yazında Versailles'ın küçük bir sokağında mütevazı bir apartmanda görüştüğü gözleri artık görmeyen Marc Hélys, görüşmeden üç ay sonra vefat edecektir. Hélys, kızkardeşlerin Türkiye'den ayrılmaları ve mücadele alanını terk etmelerinden dolayı üzüldüğünü belirtir. Pierre Loti ile görüşmelerin ayarlanmasında aralarındaki iş bölümünü ise şu şekilde anlatır:

> Nuriye'nin en çok işin macera tarafı hoşuna gidiyordu. Nitekim Pierre Loti ile buluşmalarımızı tertip eden, bu gizli buluşmaların en ince teferruatını düşünen, kendisini karşılayan ve uğurlayan hep o idi. O adeta rejisörümüzdü. Ben, bilhassa ilk zamanlarda işin fikri, edebi, içtimai tarafı ile alakalıydım. Pierre Loti'ye Türk kadının, içtimai durumunu izah etmek, ona bu mevzuda bir kitap yazdırmak gayesini bir an bile unutmuyordum. Aramızda en hassas ve aynı zamanda en çekingen insan Zinnur idi. Romantik bir ruhu, ince duyguları vardı. Olabilir ki, Pierre Loti'ye karşı benden daha derin hisler beslemiştir.

35 Adile Ayda, "Pierre Loti'nin Sevmiş Olduğu Kadınla Konuştum", *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1957.

Görüldüğü gibi iş bölümünde Marc Hélys, işin fikri, edebi ve içtimai tarafını kendisine mal eder; kızkardeşleri rahatsız eden bu olmalıdır.

Marcelle Tinayre: *Bir Kadın Gezgin Tinayre'nin Günlüğü*: Pierre Loti'nin *Les Désenchantées* romanına bir yanıt

Asıl adı Marguerite Suzanne - Marcelle Chasteau olan Marcelle Tinayre (1877-1948), *Belle Époque*'un en popüler yazarlarındandır. Yirmiden fazla romanın[36] sahibi, döneminde[37] ses getirmiş yazarın, tıpkı 19. yüzyıl Osmanlı kadın yazarlarının Türk edebiyatı antolojilerinde yer almaması gibi günümüzün önemli Fransız edebiyatı antolojilerinde adına rastlanmaz.

Marcelle Tinayre, *Bir Kadın Gezgin Tinayre'nin Günlüğü*,[38] *Notes d'une Voyageuse en Turquie*[39] adlı kitabında Marc Hélys'in üstünlükçü tavrından farklı olarak, Osmanlı ve Fransız kadınlarını hiyerarşik olmayan bir biçimde değerlendirmiştir. Önce *La Revue des Deux Mondes*'da 1909 yılının Temmuz'undan Kasım'ına kadar tefrika edilen daha sonra 1910'da kitaplaştırılan bu gezi kitabı, Fransız ve Türk ka-

36 Ses getirmiş başlıca romanları: *Avant-l'amour*, Paris: Mercure de France, 1897; *La Rançon*, Paris: Mercure de France, 1898; *Hellé*, Paris: Mercure de France, 1899; *L'Oiseau d'orage*, Paris: Calmann-Lévy, 1900; *La Maison du peché*, Paris: Calmann-Lévy, 1902; *La Rebelle*, Paris: Calmann-Lévy, 1905; *L'Ombre de l'amour*, Paris: Calmann-Lévy, 1910; *Madeleine au mirroir, Journal d'une femme*, Paris: Calmann-Lévy, 1912.

37 Döneminde hakkında yayınlanan yapıtlar: Martin-Mamy, *Paiens d'aujourdhui*, Paris: Albin Michel, 1908; *Marcelle Tinayre, biographie critique suivie d'opinions, d'une autographe et d'une bibliographie*, E. Sansot, 1909; *Paiens d'aujourdhui*, Paris Albin Michel, 1908.

38 Marcelle Tinayre, *Bir Kadın Gezgin Tinayre'nin Günlüğü*, çev. Engin Sunar, İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1998.

39 Bu gezi kitabının farklı bir eleştirisi için bkz. Sophie Basch, "Les notes d'une voyageuse en Turquie (1909) ou Bécassine chez les Jeunes Turcs"., *Les Sublimes Portes. D'Alexandrie à Venise, parcours dans l'Orient romanesque*, Paris: Honoré Champion, 2004.

dınları arasındaki farklılıkları silmek, aralarında bir dayanışma yaratmak amacını taşımaktadır. Tinayre, yöntem olarak, Türk kadınlarının durumları hakkında bilgi verirken mutlaka Fransa'daki kadınlarla paralellik kurar, böylece onları "de-orientalize" eder.

Gezi kitabı iki ana konu etrafında dönmektedir. Birincisi, imparatorluktaki siyasi gündem ele alınır. 31 Mart olaylarından[40] hemen sonra geldiği İstanbul'da Jön Türklerin, gericilerin isyanını bastırması, II. Abdülhamid'in Selanik'e sürgünü ve Meclis başkanı arkadaşı Ahmet Rıza ve kızkardeşi Selma Rıza'ya ziyaretleri bu çerçevede yer alır. İkinci eksen ise Pierre Loti'nin *Les Désenchantées* romanındaki mutsuz Türk kadınlarını tanımak niyetiyle önce Avrupalılar tarafından İstanbul'un "taşrası" olarak görülen Edirne'ye, ardından İstanbul'daki çeşitli haremlere yaptığı ziyaretlerden oluşur.

Marcelle Tinayre'nin kitabı karşı devrime tanıklığından çok, Türk kadınlarıyla ilişkisi bakımından dikkat çekicidir. Kitabının başında belleğinin Loti ve Farrère'in yapıtlarındaki İstanbul ile dolu olduğunu belirtir: "Güzel yazarları okudum; Doğu ülkelerinin uzmanları, Gautier, Loti, Farrère ve de belleğim görkemli cümlelerle, hayallerle dolu" (8).[41]

Tinayre'nin İstanbul'a geldiğinde en önemli işi, Loti'nin *Les Désenchantées* kadınlarının izini sürmektir. Roman basılmış, Zinnur ve Nuriye çoktan Avrupa'ya kaçmışlardır. Ancak Fransız gazetelerinde roman ve kaçak kadınlar üzerine yazılar, tartışmalar hâlâ devam etmektedir. Tinayre araştırmasına Edirne'den başlar. Devrim sonrası yeni Türkiye'nin

40 Erik Jan Zürcher'in *Modernleşen Türkiye Tarihi* adlı çalışmasında belirttiği gibi 31 Mart Vakası, 1909 yılının Nisan ayında Nakşibendi şeyhi Derviş Vahdeti'nin *Volkan* gazetesi etrafında uzun zamandır toplanan aşırı dincilerin, Jön Türklerin siyaseti ve din dışı, dünyevi yaklaşımına karşı örgütlenerek yarattıkları büyük çaplı bir propaganda sonucu 12 Nisan 1909 (30 Mart 1325) gecesi patlak veren silahlı gerici ayaklanmadır (144).

41 Marcelle Tinayre, *Bir Kadın Gezgin Tinayre'nin Günlüğü*, İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1998.

taşralı Türk kadınlarını Avrupalı okuyucuya tanıtması açısından bu bölümler ilgi çekicidir. Zira Doğu'nun simgesi, hatta Oryantalist klişe haline gelmiş İstanbul'un yanında Edirne, kimsenin ilgisini çekmemektedir. Tinayre'nin Edirne'de ziyaret ettiği Paris'ten gelmiş Marguerite T. Avrupa edebiyatında Edirne'nin yokluğunu, ironik bir dille şöyle aktarmaktadır:

> Edirne kimsenin ilgisini çekmiyor... Pierre Loti burayı ziyaret etmiş olsaydı; Eski Saray'da, bir Cuma günü küçücük bir macera yaşasaydı, –Eski Saray canım, bizim Bois de Boulogne'umuz, Eaux-Douces'umuz– o zaman, Edirne'nin bir edebi saygınlığı olurdu... Burası kutsal amaçla ziyaret edilirdi (59).

Edirne'de ziyaret ettiği Müslüman kız okulundaki öğretmenler ile yaptığı konuşmada, okuma yazma, coğrafya, tarih, hesap, dilbilgisi, Kur'an okuma, nakış, ütü gibi dersleri görmelerinin yanında kızların gazete okuduklarını, siyasetten hoşlandıklarını, parlamentoyu, Ahmet Rıza Beyi bildiklerini, anayasa ve devrim hakkında fikirleri olduğunu öğrenince şaşırır. Bir taşra ilkokulunda devrim ile birlikte özgürlüklerine sahip olduklarını düşünen öğretmenler ile evlilik ve peçe konularında yaptığı konuşmalar sonrasında, taşralı kadınların peçe takmaları ve aile dışındaki erkekler ile görüşmemeleri dışında, aşağı yukarı Fransız taşralı burjuva kadınları gibi yaşadıkları kanısına varır (207).

Tinayre, Edirne'de tanıdığı kadınlar içerisinde "les désenchantées"leri bulamaz; bunun nedenini buradaki kadınların Fransızca bilmemesine ve roman okumamasına bağlar:

> Dostlarım, taşradayız. Edirne'de yaşama küsenler yok... Daha sonra, İstanbul'da da göreceğiz. Buradaki Müslüman kadınlar memnun; en azından, kadere boyun eğiyorlar ve

şikâyet etmiyorlar. Mutsuz olsalar bile, mutsuzluklarını yadsıyorlar. Onların Fransızca bilmediklerini, ya da çok az bildiklerini ve yaşamlarında hiç roman okumadıklarını da ekliyorum (88).

Tinayre, İstanbul'a geldiğinde, Müslüman kadınları ziyaret eder, onlarla yaptığı söyleşiler sonucunda Avrupalı okuyucularına *Les Désenchantées*'nin kahramanı Canan'ın yarı efsanevi bir yaratık olduğunu, İstanbul'daki kadınların onun gerçek varlığını reddettiğini söylemektedir: "Görünüyor ki, Cenan yarı efsanevi bir yaratık ve İstanbul'un tüm hanımları, onun gerçek varlığını reddediyor" (145). Ziyaretlerinin birinde ev sahibesi L.'ye kendisini fiziksel açıdan Canan'a benzettiğini söylediğinde, kadınların kendi kaderini kendilerinin çizdiğine inanan Madame L., yaşama küsenlerin azınlıkta olduğunu, onlardan daha ilgi çekici vatandaşlarının bulunduğunu belirtecektir:

> Yaşama küsenler mi? İstanbul'da birkaç tane bulunuyor; ama vatandaşım kadınlar arasında, en ilgi çekici olanları onlar değildir. Loti'nin kitabı onlardan düzinelercesini ortaya koyuyor. Evet, birçok kadın bunların bir hayli mutsuz olduklarını öğrendi. Romanı okumadan önce de bu konuda kuşkuları yoktu. Bana gelince, kaderimden memnuniyet duyuyorum... Aramızdan her birimiz, kendi kaderini kendisi yapar (145).

Tinayre'nin görüştüğü kadınlar, güçlü, yaşamlarını kendi elleriyle şekillendiren, kurban rolünü kabul etmeyen kadınlardır. Tinayre tanıdığı bu kadınlara rağmen, İstanbul'a gelen Pera'da konaklayan Avrupalıların hâlâ Loti'nin romanlarında yer alan hareme kapatılmış, "kurban" Doğulu kadın mitine inandıklarına tanık olur: "Ya Paris'te ne olacak? Burada bile, insanlar hâlâ efsanevi hareme inanıyor; bir kez da-

ha, Doğulu kadının Avrupalı üzerinde peçenin saygınlığını uyguladığı büyüleyiciliği saptıyorum. Tüm saklı, yasaklı yüz, bu nedenle güzel sayılıyor" (159).

Kitabının sonunda Paris'e döndüğünde Türk kadınının bu aşırı edebi görüntüsünü doğrulamayacağını, düşsel örnekler her ne kadar ideal yaratılış güzelliğine sahipse de hakikatin daha fazla heyecan verdiğini vurgular. Böylece Avrupa'da yapıtları Türkiye ile özdeşleşen Pierre Loti'yi ve son romanının ününü sarsmış olmaktadır. Aynı zamanda bu yapıtıyla, feminizmle hiçbir ilgisi olmayan Loti'nin eğreti sözcülüğünü ve Türk kadınlarının bir kesimini yansıtan yapıtını aşmış, güçlü feminist kimliği ve yapıtıyla Avrupalı ve Türk kadınlarının dayanışmasına dair bir alanı doldurmuştur. Tinayre'nin tutumu, *Les Désenchantées* romanında Canan'ın gerçekte yaşayıp yaşamadığı meselesini de tartışmaya açtığı için ayrıca Pierre Loti'yi rahatsız edecektir. Aslında kanımca Pierre Loti, bu romanıyla savunmadığı bir davaya destek çıkmıştır.

Tinayre'ye göre kadınların özgür ve mutlu bir yaşam kurmaları için farklı coğrafyalardaki kadınların birbirine desteği çok önemlidir. Yapıtının bir amacının da Batılı ve Doğulu kadınlar arasında bir diyalog, köprü kurmak olduğunu düşünüyorum. Tinayre'nin dil, din, ırk, millet söylemleriyle ayrıştırılmış kadınların farklılıklarıyla bir araya gelebilmesi fikrine verdiği önem, Osmanlı içerisindeki farklı milletlerdeki kadınların dayanışması konusuna odaklanmış olmasından da anlaşılmaktadır. Osmanlı'daki kadın mücadelesi içerisinde farklı milletlerden kadınlar ile Müslüman kadınların dayanışma fikirleri hakkında bilgi edinmiştir. Karşı devrim ile sekteye uğradığını belirttiği bu birliktelik girişiminin mimarı olarak günümüzde yeni yeni araştırmalara konu olan Ermeni yazar Zabel Yesayan ile tanışmıştır. Ayrıca Fatma Aliye ve Selma Rıza başta olmak üzere kadın ha-

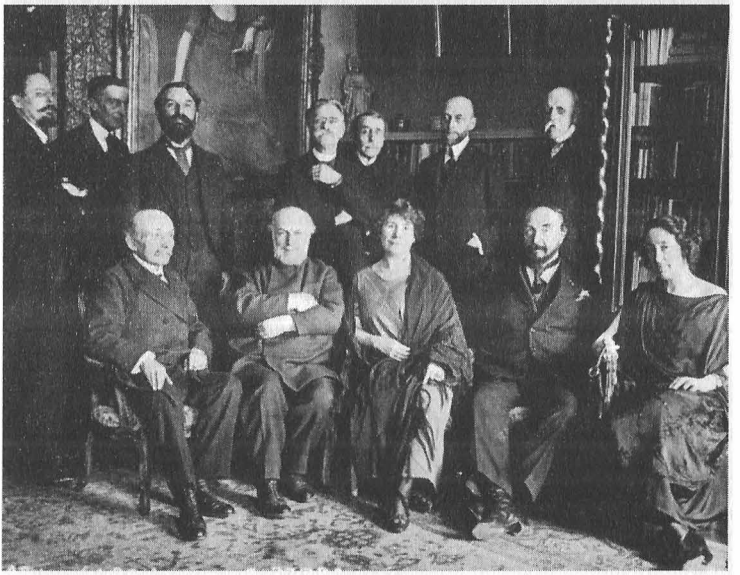
reketinde etkin yer alan birçok kadını ziyaret ettiğini görüyoruz:

> İmparatorluğun Hıristiyan kadınları, Müslüman kadınların çabalarına ilgisiz kalmadılar. Görünüşte çok seçkin bir yazar olan, genç bir Ermeni kadınıyla tanıştım; bir Osmanlı kadınları dayanışma birliği kurmayı tasarlıyordu. Madam Zabel Eseyan, yardımcısı Hasan Fehmi Bey'in eşi –Türkle evli bir Fransız kadını– ile birlikte, Müslüman kadınlar kadar Hıristiyan kadınların da katılımıyla, dokuz kişilik bir kurul oluşturmak istiyordu. Toplantılar, konferanslar, yayınlar aracılığıyla, Hıristiyan kadınlara Türk dilini ve Türk kadınlarına Batılı dilleri karşılıklı ve ücretsiz öğretmek suretiyle, birlik tüm kadınların ortak çıkarlarını korumaya hazırlanacaktı (162).

Maalesef, Mart ayaklanması, Tinayre'nin deyişiyle "Nisan olayları", bu kurulun oluşturulmasını geciktirmiştir. Sonunda sadece fikir aşamasında kalmıştır.

Marcelle Tinayre.

Marcelle Tinayre, Grand Prix Flaubert, 1923.

Taha Toros'un notu: Pierre Loti'ye İstanbul'da kendisini bir Türk kızı olarak tanıtan ve romandaki adı Cenan olan Madame Léra (1864-1956), Paris'te daha sonraları ünlü Fransız edibi ile sık sık bir araya geldiler ve İstanbul'a ait anılarını tazelediler. Yukarıdaki Pierre Loti'nin Madame Léra'ya imzaladığı fotoğraf, yeğen tarafından arşivim için bana armağan edilmiştir (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Hatice Zinnur ve "Zeynep Hanım": Var ile Yok Arasında Bir Entelektüel Osmanlı Kadını

Bu bölümde, önce Pierre Loti'nin *Les Désenchantées* romanının kahramanları olarak anılan, Zinnur ile Nuriye'nin yaşamöyküsü, bu öykünün biyografik ve akademik çalışmalarda aktarılışı eleştirel bir bakışla incelenecektir. Ardından "Zeynep Hanım" adıyla yayınlanan, yazarı konusunda emin olamasak da Zinnur'un hikâyesinin anlatıldığını bildiğimiz, *A Turkish Woman's European Impressions*, *Bir Türk Kadının Avrupa İzlenimleri*[1] adlı yapıt ele alınacaktır.

Hatice Zinnur'un gizemli yaşamöyküsünün peşinde

Ardında birkaç fotoğraf, mektup ve gazete yazısı dışında pek az iz bırakmış ve Zinnur, Zenan, Zeynep olarak farklı adlar ile anılmış, ölümü hakkında farklı söylentiler dolaşan bir kadının yaşamından bahsedeceğiz.

Zinnur, patriyarkal toplum normları tarafından "makbul"

1 Zeynep Hanım, *Bir Türk Kadının Avrupa İzlenimleri*, çev. Nuray Fincancıoğlu, Önsöz Buket Uzuner, İstanbul: Everest Yayınları, 2016.

kabul edilmeyecek bir kadın figürü olarak karşımıza çıkıyor. Kocasını hamile haliyle terk edip, Avrupa'ya kaçmış, orada bir kız çocuk doğurup kızkardeşine evlatlık vermiş, üstelik verem hastası, hastalığına rağmen tüm Avrupa'yı gezmiş ve ülkesine döndüğünde yaşamını intihar ile sonlandırmış bir kadın.[2]

Bu bölümde, Birinci Bölüm'de özel arşivi itinayla korunabilmiş, ardında birçok yazılı belge bırakmış Fatma Aliye'den oldukça farklı bir kadınlık halinden söz edeceğiz. Bu, kadınların deneyimlerinin çeşitliliğini görmemizi sağlıyor. Aynı zamanda çalışmanın başından beri söylediğim tek tip bir Doğulu kadından bahsedemeyeceğimiz argümanını destekliyor. Ayrıca, bazı kadınların tarihe kalabildiğini, arşivlerinin korunmaya değer bulunduğunu, bazılarının ise varlığının topyekûn yadsındığını bize gösteriyor. Dolayısıyla önce hangi kadınların tarihe kalmaya değer bulunduğu, hangi kadınların anılarının, arşivlerinin saklandığı sorusunu tartışmaya açmak gerekiyor.

Kadınların erkek tarihte yer almaları zaten hâlihazırda *Telling Women's Lives*[3] adlı yapıtta, Judy Long'un dediği gibi, meçhullüğün toplumsal üretimiyle görünmez, anlaşılmaz ve/ya da değersiz kılınmaktadır (107).

Ancak kadınlar arasında da bir ayrım olduğu göze çarpmaktadır. Bazı kadınların yaşamlarının yazılmaya değer bulunduğu görülmektedir. Eleni Varikas'ın "L'approche biographique dans l'histoire des femmes"[4] başlıklı yazısında belirttiği gibi 19. yüzyılda feminist hareketin ortaya çıkışıyla birlikte biyografi, kadınların tarihini yazmanın ilk biçimi olmuştur. Bu dönem birçok kadın biyografisi kaleme alınmış-

2 Alain Quella-Villéger, *Haremden Kaçanlar, İstanbul'da Bir Devlet Meselesi ve Feminizm* (1906), çev. Aysel Bora, İstanbul: YKY, 2014.

3 Judy Long, *Telling Women's Lives*, NYU Press, 1999.

4 Eleni Varikas, "L'approche biographique dans l'histoire des femmes", *Les cahiers du Grif*, no.37/38, s. 41-56.

tır. Ancak hepsi "ünlü", olağanüstü başarı göstermiş kadınlardır. Bu bakış, geleneksel erkek tarihin "epik" tanımının kadınlara uyarlanmasını içermektedir. İşte bu bakışın ışığında Ahmet Mithat, topluma olağanüstü bir kadını tanıtmak üzere Fatma Aliye'nin biyografisini yazmıştır. Her ne kadar merkezine kendisini koymuş olsa da Ahmet Mithat'ın Fatma Aliye üzerine yazdığı biyografi, bu çabanın bir örneğidir. Yine aynı bakışla Fatma Aliye, "ünlü" Müslüman kadınların biyografisini kaleme almıştır. Hangi kadınların önemli olduğu meselesi, ataerkil kültürün devamlılığını sağlayan, kadınları "melek" ve "şeytan" olarak ayrıştıran zihniyetin ürünüdür. Buna göre, ataerkil toplumsal normlara uygun "makbul" yani "melek" kadınlar diğer kadınlara rol model olmaları için ön plana çıkarılmaktadırlar.

Ataerkil normlar çerçevesinde baktığımızda Zinnur'un Fatma Aliye'ye kıyasla oldukça fazla kusuru vardı. Ne devlet ne de ailesi tarafından onaylanmıştır. Aksine, "hatıra"sının ailesi tarafından bilinçli olarak görünmez kılındığını düşünüyorum.

Georges Duby ve Michelle Perrot'nun *Kadınların Tarihi* adlı yapıtın birinci cildinde, önsözde[5] belirttikleri gibi kadın yaşamlarını yazarken çoğunlukla karşılaşılan engellerden en önemlisi, belge eksikliğidir. Bunun başlıca nedenleri arasında vârislerin duyarsızlığı ya da bilinçli olarak özel arşivleri imha etmeleri yer almaktadır. Aristoteles'in *Politika*'sında tarif ettiği üzere kadınlar özel alana ve erkeğin reisi olduğu aileye aittirler. Dolayısıyla "insan" olarak, yani özerk bireyler olarak görülmediklerinden, kamusal alanın normlarına uymayan, toplumsal kabullere itiraz eden, makbul" kabul edilmeyen bir kadın, ailesinin kamusal alandaki itibarını doğrudan etkilemektedir. Bu bağlamda bazı aileler toplum nezdin-

5 Georges Duby ve Michelle Perrot, *Kadınların Tarihi*, "Önsöz", çev. Ahmet Fethi, İstanbul: İş Bankası, 2005.

de kendi ünlerini korumak için ailelerinden "makbul" kabul edilmeyen kadınları dışlayabilir. Bu açıdan baktığımızda babası sonradan Müslüman olmuş Fransız Chateauneuf ailesine mensup, devlet katında önemli bir görevi olan, II. Abdülhamid'in yurtdışı resmî yazışmalarından sorumlu, Nuri Bey ve ailesinin, kocasını hamile haliyle terk edip, Avrupa'ya kaçmış, orada bir kız çocuk doğurmuş ve yaşamı intihar ile sonlanmış kızlarını sahiplenmedikleri görülmektedir.

21 Nisan 1961 tarihinde *Milliyet* gazetesinde, Zinnur'un kızkardeşi Mihribel Arbel'in vefatını duyuran ölüm ilanına rastladığımda, ailenin Zinnur'a karşı tavrı tüm açıklığıyla gözler önüne serildi. İlanda şöyle yazmaktadır:

> Tahriratı Hariciye Kâtibi merhum Nuri Bey'in ve merhume Safiye Hanımın kızları, Lahey Büyükelçisi Selahattin Arbel'in eşi, Safiye Ereş'in annesi, Nuriye Rohozinska ve Reşat Nuri Darago'nun hemşireleri, Elzi Darago'nun görümcesi, Oktay Ereş'in kayınvalidesi, Refet, Mihrinur, Ferihan'ın anneannesi Mihrinur Arbel Lahey'de vefat etmiştir.[6]

İlana baktığımızda ailenin en büyük kızı Zinnur'un adının kardeşlerinin yanında anılmamış olduğunu görmek benim için sarsıcı oldu. Oysa Taha Toros'un 84 yaşında Paris'te huzurevine yerleşen Nuriye'ye yaptığı ziyaretler esnasında arşivine koyması için Nuriye'nin kendisine hediye ettiği fotoğraflar arasında Zinnur, Nuriye, Reşat ve Mihribel'in bir arada çekilmiş fotoğrafında, Zinnur yokluğuna itiraz edercesine gözlerimizin içine bakar.[7]

Nuri Bey'in yeğeni Kont Allard de Chateauneuf'ün 1932 yılında *Vakit* gazetesine gönderdiği mektup, Zinnur'un intiharıyla ilgili bize bilgi veriyor. Gazetede "Piyer Loti'nin

---

6 Bkz. s. 226.

7 Bkz. s. 228. Ayrıca bu kitabın kapağına özellikle bu fotoğrafı seçmemin nedeni, Zinnur'un varoluşuna inatçı bir vurgudur.

Meşhur Naşat Kızları Kimlerdir" başlığıyla yayınlanan yazıda, Kont Allard sözlerine yeğeni Nuri Bey'in ölüm nedeninin kızlarının İstanbul'dan kaçışı olduğunu belirterek başlar. Ailenin felakete sürüklenmesinin sorumlusu Pierre Loti'dir. Loti zeki ve üst düzey edebiyat donanımı olan kızları kendi edebi amaçları doğrultusunda kullanmıştır: "Loti, romanına bir mevzu bulabilmiş olduğu için onlardan istifade etmek istedi, kendilerine yardım ederek Paris'e kaçmalarına delalet etti. Yeğenlerim Loti'ye eserin en heyecanlı sahifelerini yazmak hususunda büyük yardımlarda bulunmuşlardı. Bu suretle de edebi bir gaye için bir aile yeis içinde kalmıştı" (7). Bu felakette Nuri Bey ve büyük kızı yaşamlarını yitirmişlerdir: "Yeğenim Nuri Bey kederinden öldü. Zenan[8] ise esrarengiz bir surette öldü. Belki de bunu kendi istemişti" (7).

Allard, Nuriye'yi ise farklı bir yerde konumlandırıyor. Ablasının aksine Avrupa'ya kaçışı bir başarı hikâyesi. Allard bunu şöyle ifade eder: "Nuriye Hanım'a gelince, kendisi birçok çocuk annesidir ve tam mükemmel bir kadındır" (7). Bu mektupta, Zinnur'un ailesi tarafından dışlanmış olma nedeniyle ilgili bir ipucu bulamayız. Yalnızca ölümü kendisinin istemiş olabileceğiyle ilgili bir yorum vardır. Zinnur'un ölümü hakkında iki farklı söylenti bulunmaktadır; intihar ettiği ya da veremden öldüğü söylenmektedir. Ben, Allard'ın yorumunu, Zinnur'un ölüm tarihine en yakın tanıklık olması bakımından esas alıyorum.

Kızkardeşlerin kadınlığın "aydınlık" ve "karanlık" yüzü ya da "makbul", "makbul olmayan kadın" olarak temsil edildiği yorumlar 1932 yılında yayınlanan bu mektupla başlamaktadır. Tıpkı Allard'ın Nuriye'nin anneliğini överek, onu mükemmel kadınlığın temsili yaptığı gibi, Zinnur'un yaşamı üzerine bir diğer önemli tanıklık olan, yaşlılığında Nuriye[9]

8 Zinnur'dan bahsetmektedir.

9 Bkz. s. 238.

ile birçok kere konuşma fırsatı bulan Taha Toros da kızkardeşleri aynı çizgide yorumluyor.

Taha Toros'un, "Pierre Loti'nin Kahramanlarından Kontes Nuriye"[10] başlıklı yazısında ailenin kızlarına karşı tutumu üzerine birçok ipucu öğreniriz: "Nuriye Hanım'ın ablası Zinnur Hanım, Paris'ten yurda dönünce çevresi tarafından dışlandı" (40). Bunu nedenini Toros şöyle ifade etmektedir:

> Nuri Bey'in ilk kızı Zinnur sonradan kısa müddet Hariciye Nazırlığı yapan Sefa Bey ile evlenmişti. Paris'e kaçtığı zaman hamileydi. Ama orada doğurduğu kızını Sefa Bey reddetti. Dönemin söylentilerine göre, çocuğun kendisinden olmadığını ileri sürüyordu (37).

Görüldüğü gibi en önemli dışlanma nedenlerinden biri, kocasını karnında çocuğuyla terk etmiş olmasıdır. Eş ve anne olmayı reddeden bir kadın, en önemli toplumsal görevlerini yerine getirmeyi reddetmiş sayılmaktadır. Bu toplumun gözünde büyük bir suçtur. Zinnur bununla kalmayacak, Paris'te doğurduğu kızını kızkardeşi Nuriye'ye evlatlık verecek, hiçbir zaman kızına annelik yapmayacaktır. Kızını, kızkardeşine bırakıp Avrupa yolculuğuna çıkar. Zinnur, kızkardeşinden farklı olarak anne olmamayı tercih eden bir kadındır.

Taha Toros, yazısında Zinnur ile Nuriye hakkında bilgi verirken, toplumdaki egemen ataerkil zihniyetin bir yansıması olarak, kızkardeşlerin kadınlıklarını da karşılaştırıyor. Taha Toros'un gözünde Zinnur bir tutunamayandır; uygunsuz tercihleri yüzünden, pişman ve mutsuzdur; "çalkantılı ve maceralı" yaşamı dolayısıyla büyük bedeller ödemiştir. Üstelik Toros'a göre, yalnızca kendisinin değil, kızları-

10 Taha Toros, "Pierre Loti'nin Kahramanlarından Kontes Nuriye", *Tarih ve Toplum* 15, no: 86, 1991, s. 35-40.

nın kaçışından dolayı büyük üzüntüler çeken, babasının yaşamını da mahvetmiştir. Toros yazısında Zinnur'un veremden öldüğü söylentisini tercih edecektir.

Toros, Zinnur'un Avrupa dönüşündeki yaşamını şu sözcüklerle ifade eder:

> Zinnur, babasının kendileri yüzünden üzüntü içerisinde ölmesinden duyduğu pişmanlıkla yurda döndü. Aslında Paris gibi büyük ve yaşanması güç şehirde tutunamamıştı. Türkiye'ye dönünce, kocası onu kabul etmedi ve ailesinden de eski itibarını bulamadı. Çalkantılı ve maceralı hayatının kefaretini Balkan Savaşı'nda harp yaralıları için Adapazarı'nda kurulan hastanede hizmet etmekle ödemek istedi. Sanırım orada bir doktorla da evlendi, fakat üzüntü dolu, maceralı mazisi ona uzun yaşam şansını vermedi. Bir söylentiye göre Adapazarı'nda fahri hemşirelik yaparken veremden öldü (39).

Nuriye ile birçok defa konuşma fırsatı bulmuş olan Taha Toros'un bu söylentiyi tercih etmesinde Nuriye'nin arzusu olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Oysa Zinnur'un Grace Ellison'a mektuplarında ileride ayrıntılı göreceğimiz gibi hastalık, ölüm ve intihar düşüncesi iç içe geçmiştir. Zinnur'un kendini ölüme terk etmiş olması gerçeğinin, hastalığı ön plana çıkarılarak aile tarafından dile getirilmek istenmeyen bir sır olarak korunduğunu söyleyebiliriz.

Tıpkı Allard'ın yazısında olduğu gibi, Toros, Nuriye'nin yaşamını okura büyük bir başarı hikâyesi olarak sunar. Allard gibi Toros da Nuriye'nin özellikle "anneliği" üzerinde durur:

> Nuriye Hanım ise daha hareketli ve becerikli tutumu ile Paris'te yaşamını sürdürebildi. Nice'e yaptığı bir seyahat sırasında tanıdığı, Polonya'dan Fransa'ya sığınan zengin bir

> kont[11] ile evlendi. İki oğlu ve iki kızı oldu.[12] Aslında beş çocuklu bir anne demek gerekir. Çünkü ablası Zinnur'un Paris'te doğurduğu kızını[13] da evlat edinerek, o büyüttü. (39)

Toros, yazısı boyunca Nuriye'nin Paris'te edindiği sanatçı çevresi ve orada verdiği konferanslardan bahsederek, onun kültürlü, başarılı, Türkiye'yi en mükemmel şekilde temsil eden önemli bir kadın olduğuna vurgu yapmaktadır. Yazının başlığı da Paris'te kullandığı unvanına uygun seçilmiştir: Kontes Nuriye:[14]

> Paris'te aydın, kültür ve sanat ağırlıklı bir çevre edindi. Dünyanın dahi bir heykeltıraşı olarak nitelendirdiği Rodin ile dostluk kurdu. I. Dünya Savaşı ve mütareke yıllarında Paris'in aydınları tarafından tertiplenen kültür toplantılarında Türk edebiyat ve tarihi üzerine ilginç konferanslar verdi. Fransız basını bu konferansları hayranlıkla izledi ve yansıttı. (38)

Kontes unvanına yapılan vurgu, aslında Nuriye'nin saygınlığını, kişiliğini zengin bir kocayla evlenmesi sonucu kazandığını bize göstermektedir. Ayrıca iyi bir eş ve anne olması da başarısının taçlandırılmasına neden olmaktadır. Erkek çocuklarını işlerinde tanınmış ve başarılı olacak şekilde yetiştirmiş; kızlarını ise kendi gibi zengin kocalar ile evlendirmiştir:

> Birinci çocuğu Paris'te ünlü bir doktordu. İkincisi Paris radyosunda müzik şefliği yaptı. Büyük ödüller kazanan ünlü bir bestekâr oldu. Kızlarından biri meşhur dünya zengin-

11 Ladislas de Rohozinski (1886-1938), Polonyalı Fransız kompozitör; fotoğraflar için Bkz. Ek 4 ve Ek 5. Ayrıntılı bilgi için bkz. http://pages.videotron.com/leliwa/

12 Bkz. s. 237.

13 Bkz. s. 234.

14 Bkz. s. 238.

lerinden Rothschild ailesinin geliniydi. Öteki kızı İngiliz ya da Kanadalı bir ressamla evlendi. (39)

Toros'un başarı öyküleri Nuriye ile sınırlı değildir. Yukarıda alıntıladığım ölüm ilanı sahibi ve ilanda adı Nuriye'nin yanında yer alan edebiyatçı kardeşin parlak yaşamı hakkında bilgi verir:

> Nuriye Hanım'ın Zinnur'dan başka kardeşlerine gelince bunlar da Türkiye'nin tanınmış kişilerindendi. Nuriye Hanım'ın küçük hemşiresi Mihrinnisa Hanım, Lahey elçimiz Selahattin Arbel'in eşiydi. Tek erkek ve en küçük kardeşler ise, ünlü öğretmen, gazeteci ve çevirmen Reşat Nuri Darago idi. (39)

Toros'un bakış açısı, yorumları Nuriye'nin ve ailenin yaklaşımını yansıttığını söylemek yanlış olmaz. Bu yazıda gördüğümüz, Zinnur'un kardeşlerinin içerisinde ailenin gözünde bir "kaybeden" olduğudur.

Taha Toros yazısı boyunca Nuriye'ye karşı oldukça olumlu bir tutum benimserken, Zinnur'un yaşamını bir başarısızlık olarak aktarmaktadır. Bu bakış bize kapitalist patriyarkal sistemin egemen anlayışının, "makbul kadınlık" tanımı hakkında yeterince bilgi vermektedir. Zengin, itibarlı bir kocayla evlenmekle yetinmeyen, kendisi ve diğer kadınlar için toplumsal, politik sorumluluk bilinci geliştirmiş olan Zinnur'un yaşamı "hazin" bir örnek olarak yazısının bir köşesinde kalmıştır. Zinnur'un ne iyi bir müzisyen olduğundan, ne 1913 yılında kitaplaştırılan Avrupa izlenimlerinden, ne Avrupa'da gazetelerde çıkan, Osmanlı kadınlarının özgürlükleri üzerine yazdığı yazılardan bahseder Toros.

Allard Chateauneuf ile Taha Toros'un yazıları, kızkardeşlerin öykülerinin "evcilleştirilerek" nasıl magazinleştirildiğini, popüler kitleye sunulduğunu bizlere göstermektedir. *Les*

Désenchantées romanı büyük bir ün yakalayınca, gözler Avrupa'ya kaçan kızkardeşlere dikilmiştir. Dolayısıyla mahremiyetleri yalan yanlış gazete sayfalarına dökülmüş, dedikodular almış yürümüştür. Mahremiyetin kamusal alanda tezahürü ise toplum karşısında "aile"nin gücünü, iktidarını zayıflatan bir unsur olmuştur. Aile de uygunsuz yaşamıyla en çok yadırganan ve yargılanan büyük kızlarını, kendi itibarını korumak için dışlamıştır.

Zinnur, Nuriye ve Marc Hélys'in magazinleştirilen öyküsü

Zinnur ve Nuriye'nin öyküsü Pierre Loti'nin 1906 yılında yayınlanan *Les Désenchantées Roman des Harems Turcs* yapıtıyla yankı bulmuştur. Ancak bu ilgiyi kitabın yayınlanmasıyla eşzamanlı olarak yalnızca Avrupa basınında takip edebiliyoruz. Bunun en önemli nedeni, yapıt yayınlanmadan önce kızkardeşlerin kaçmış olmalarıdır. Zira bu kaçış, hem koca ve baba evine hem de Sultan'ın himayesine başkaldırmak ve bu üçlü iktidarı reddetmek anlamına gelmektedir. Üstelik kızkardeşler, ataerkil güç odaklarının dengesini sarsarak, baba, koca ve devletin haremine ait bedenlerini düşman erkeklerin "agora"sında sergileme cüreti göstermişler, "ait oldukları erkeklerin" "namus"larını zedelemişlerdir. Bu kaçış, özellikle Zinnur'un politik bilinciyle onları Osmanlı kadınlarının özgürlük mücadelesinin birer simgesi haline getirmiştir.

Kendilerini önce iş birliği yaptıkları "yabancı" erkeğin ünlü romanı vasıtasıyla, ardından gazetelerde yayınlanan yazılarıyla oldukça iyi ifade ettikleri için onlar, tehlikeli "dış mihrak"lar içerisinde en çok ses getirenlerdir. Sultanın iktidarına gölge düşürmemek ve diğer kadınlara kötü örnek olmamaları için Osmanlı basını bu konuda sessiz kalmıştır.

1907 ve 1909 yıllarında kitap hakkında iki yazı ancak dış basında *Le Caire* ve *La Revue*[15] gazetelerinde yayınlanabilmiştir.

Yapıt ancak 1921 yılında Fransızcadan Türkçeye "Naşad Kızlar" adıyla çevrilip tefrika edilir.[16] 1922 yılında ise kitap olarak yayınlanır.[17] Bu tarihten sonra kızkardeşlerin öyküsü Türk basınında yer almaya başlayacaktır. Basında çıkan yazılara baktığımızda adlarının yalnızca bu roman bağlamında anılmasıyla kendi öykülerinin arka plana itildiğini görüyoruz. Yazılar, kızkardeşlerin kaçış ve özgürlük öyküsünün kamusal alana nasıl, ataerkil ideolojiye uyumlu hale getirilerek, "evcilleştirilerek" sunulduğunu bize anlatıyor.

1930'lardan 2000'lere dek roman üzerine kaleme alınan yazılarda romanın arka planında neler yaşandığı, roman kahramanlarının kimliği, en çok tartışılan konudur. 1930 yılında *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan "Hâlâ mı Efsane? Piyer Loti'nin Naşat Kızlarından Uydurma Bir Ses!" başlıklı ilk yazıda, gazete kendilerine postayla yollanan *Le Matin* gazetesinde İstanbul'dan romanın kahramanı Cenan olduğunu iddia eden bir kadının *Le Matin*'e mektup yollayıp, Türkiye'de kadınların haklarına kavuştuklarını, artık naşat olmadıklarını söylediğini belirtmektedir. Haberde Cenan olduğunu iddia eden yaşlı bir kadının fotoğrafı da bulunmaktadır. Pierre Loti'nin Türkçe hocası Zeki Magamez ise bu haber üzerine *İçtihat* adlı dergide "Pierre Loti ve Cenan" adlı bir yazı kaleme alır. Bu yazıda, *Cumhuriyet*'in *Le Matin*'den aktardığı ve Cenan olarak lanse ettiği kadının gerçekten en uydurma haberlerden biri olduğunu belirtmekte, "Ak saçlı

15 Lütfü Fikri Bey, "Les Désenchantées de Monsieur Pierre Loti", *Le Caire*, 1907; Sefer Bey, "Les Désenchantées de Pierre Loti", *La Revue*, Eylül, 1909.

16 Tefrika 2. sayıda başlar: "Naşad Kızlar", *Payitaht*, 2. sayı, 1921.

17 *Meyuseler*, çev. Hüseyin Naci, İzmir: 1922. *Bezgin Kadınlar*, çev. Nahid Sırrı Örik, İstanbul: İnkılap, 1947. Türk edebiyatının önemli yazarlarından Nahid Sırrı Örik, 1967 yılında Pierre Loti'nin *Aziyade* romanını da çevirmiştir: *Aziyade*, çev. Nahid Sırrı Örik, İstanbul: Hüseyin Hilmi Kıb, 1967.

ihtiyar bir kadın! Resme bakınca hayretten kendimi alamadım. Çünkü dünyada Cenan'a benzemeyen bir insan varsa o da bu kadın lazım olmak gerekir," demektedir. Magamez, bu büyük yanlışı düzeltir; ona göre Cenan aslında gerçekte yaşamış, üst düzey bir ailenin kızıdır; ailesi mevki ve nüfuzu için seçtiği, sevmediği bir adamla onu evlendirmiştir. İki Fransız kadını ise bu konuyu Pierre Loti'ye romanda işlemesi için aktarmışlardır. Böylece onlar da romanda adları değiştirilerek yer almışlardır. Magamez, *Aziyadé*'nin tamamıyla hayali, ancak *Les Desenchantées* romanının gerçek olaylara dayalı bir kurgu olduğunu belirttikten sonra yazısını şöyle bitirmektedir:

> Matin gazetesinde ak saçlı acuz halinde kendini Cenan diye gösteren kadının hakiki Cenan olması ihtimali yoktur. Benim tasavvur ettiğim Cenan ne böyle ihtiyarlamıştır ne de Cenan diye kendini ortaya atar. İhtimalki bu kadın Cenanın hiçbir vakit romanı benimseyerek ismi hakikisiyle kendini teşhir etmeyeceğini takdir ettiği için kendine Cenan namını vererek ortaya atılmıştır, öyle zannederim.[18]

Bu iki yazı 1930'da Türkiye'de Avrupa'dan gelen bilgiler ile birlikte roman karakterleriyle ilgili iddiaların çelişkili ve yanıltıcı olduğunu bize göstermektedir. Ancak 1932 yılında Zinnur ve Nuriye'nin akrabası Allard de Chateauneuf'ün *Vakit* gazetesine gönderdiği "Pierre Loti'nin Meşhur Naşat Kızları Kimlerdir?"[19] başlığıyla yayınlanan yazıyla ilk defa Türk basınında kızkardeşlerin kimliğiyle ilgili bilginin yer aldığını görüyoruz.[20] Ancak bu yazıda Cenan hakkında bir bilgi

18 Zeki Magamez, "Pierre Loti ve Cenan", *İctihat Dergisi*, no: 301, 1930.

19 Allard de Chateauneuf, "Pierre Loti'nin Meşhur Naşad Kızları Kimlerdir", *Vakit*, 21 Ağustos 1932.

20 Pierre Loti'nin Türk basınında yer alan yazıları konusunda faydalandığım bibliyografya: Zeynep Kerman, "Türkçe'de Pierre Loti Tercümeleri ve Hakkında Yazılan Yazılar Bibliyografyası", *Türk Dili*, s. 580. Nisan 2000, s. 336-351.

yer almamaktadır. Türkiye'deki bu tartışmalara baktığımızda, Avrupa'daki yayın dünyasını gözden kaçırmış olduklarını görüyoruz. Zira Fransız gazeteci Marc Hélys, 1924 yılında *Le Secret des Désenchantées* adlı kitabını yayınlamış, Pierre Loti'ye gönderdiği mektupları, roman ile karşılaştırarak gözler önüne sermiş, Cenan'ın kendisi olduğunu kamuoyuna çoktan ilan etmiştir.

Zinnur ve Nuriye'nin yaşamının Türkiye'deki gazetelerde 1950'lerde yeniden ortaya çıktığı görülmektedir. Diğer yandan, Paris'e giden Türklerin, Pierre Loti kahramanlarını ziyaret etmesinin adeta bir gelenek olduğunu söylemek yanlış olmaz. Ahmet Hamdi Tanpınar, günlüklerinde[21] 1 Mayıs 1960'da Abidin, Güzin Dino ile "Les Désenchantées"lerin büyüğünün Nuriye hanımın evine ziyarete gittiklerini söylemektedir. Nuriye'yi büyük kızkardeş olarak kaydetmiştir, buradan da kardeşler hakkında uzaktan gelen söylentilere dayanan bir algı oluştuğu dikkati çekiyor. Nuriye'yi Tanpınar şu şekilde tanıtıyor: "Nuriye Hanım, Reşat Chateauneuf Bey'in torunu, Mecid devrinden, Şinasi'den[22] kalma bir isim ki magie'sini gençliğimden beri duyarım" (180-181). Reşat Nuri Darago, eşi ve Nuriye'nin kızının da bulunduğu küçük evde, Tanpınar, Nuriye hakkında şu yorumda bulunur: "Bu küçük kadını, Türkçe bilmeyen çocukları arasında yadırgıyorum ve saadet zannettiği şeylere üzülüyorum" (181). Anlaşılan Tanpınar, Nuriye Hanım'ın yaşamını Allard ve Toros gibi bir başarı hikâyesi olarak görmemektedir. Bu bakış Tanpınar'ın egemen değer ölçütlerinden uzak bir algısı olduğuna güzel bir işarettir.

Zinnur ve kızkardeşi Nuriye'nin yaşamöyküsünü arşivlere dayanarak ayrıntılı ve kapsamlı ele alan tek çalışma Ala-

21 *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Baş Başa*, haz. İnci Enginün, Zeynep Kerman, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.

22 Şinasi, Reşat Bey'in Türkçe hocasıdır. (Bkz. Allain Villéger)

in Quella-Villéger'nin *Haremden Kaçanlar* adlı yapıtıdır. Ancak Villéger, kızkardeşlerin öyküsünü, her ne kadar yapıtın alt başlığı *İstanbul'da Bir Devlet Meselesi ve Feminizm* olsa da Osmanlı ve Avrupa feminizmi bağlamına oturtmamış, bu meseleyi öykünün bir yan kolu olarak işlemiştir. Oysa kızkardeşlerin kaçış amaçları ve Avrupa'da kurdukları yaşam, feminist bir itkinin ve davanın sonucudur. Üstelik Zinnur'un yapıtı Osmanlı ve Avrupa feminist tarihin önemli bir parçasıdır. Villéger'in çalışması, zengin bir arşive sahip olmasıyla, kardeşlerin öyküsüne yeni kapılar aralamakla birlikte, maalesef tıpkı kızkardeşler üzerine gerek 1906'dan 1920'lere Avrupa'da, gerek 1930'lardan sonra Türkiye'de çıkan yazılar gibi magazin yönü ağır basan, gizem yaratan, heyecanlı, polisiyeye ve maceraya dayalı olaylar ön plana çıkarılarak düzenlenmiştir.

Kadınların Tarihi adlı yapıtın birinci cildinde, George Duby ve Michelle Perrot, "Kadınların Tarihini Yazmak" başlıklı bölümde, kadınlar söz konusu olduğunda bu anlayışta bir tarihçiliğin genel eğilim olduğunu şöyle dile getirirler:

> Kadınlar ciddiyetle düşünülmeye değer olmadıkları için, ya genel geçer konuları ele alan ya tarihin paparazzisini yapan ya da anekdotlarla beslenen tarihçilere bırakıldılar. Ve bilimsel tarihin yanı sıra, çeşitli biçimlerde okuru geliştiren ya da aptallaştıran, ayartan ya da ağlayan ve öncelikle okuyucu kitlesinin zevklerine uygun olarak hazırlanan kadın dergilerinde yer bulan ve bugün hâlâ var olan bir kadın tarihi gelişti (15).

Zinnur, yalnızca ailesi ve gazetecilerin yorumları arasında "bir var, bir yok" değildir, akademideki tartışmalarda da varlığı sorgulanmakta, Grace Ellison tarafından yaratılan bir kurmaca karakter olma olasılığı üzerinde durulmaktadır. Diğer yandan Zinnur ile Nuriye tarafından dışlanan ve ta-

nıklığının hakikati yadsınan Marc Hélys'in Grace Ellison ile aynı kişi olabileceği dillendirilmektedir. Görüldüğü gibi, kadınlar söz konusu olduğunda, tarihin arşivlerinden seslerini kocaman bir kakofoni içerisinden sıyırıp duyurmak oldukça zorlu ve çetrefilli bir iştir.

Hatice Zinnur'un, Marc Hélys ve Grace Ellison'un akademide tartışmalı varlığı

Hatice Zinnur, yazılarında farklı imzalar kullanır, bunlar "Hadidje Zinnur, fille de Noury Bey, petite fille de Rechad Bey, comte de Chateauneuf; Zinnur; Zeynep; Z. Noury de Chateauneuf" Ben çalışmamda varlığının kolaylıkla Pierre Loti'nin roman kahramanına indirgenmemesi için özellikle Hatice Zinnur'u tercih ediyorum.

Yapıtını İngilizce kaleme aldığı ve Fransız bir dedenin torunu olmak gibi transnasyonal bir kimliği bulunduğu için Osmanlı Müslüman kadın hareketi ve edebiyatı tarihinde pek bilinmeyen Hatice Zinnur Nuri el Nisa'nın yapıtı uzun süre Türkiye'de tanınmayacaktır. Ancak 2001 yılında Türkçeye[23] çevrilecek, 2016 yılına gelindiğinde ise çağdaş Türk kadın yazarlarımızdan gezgin Buket Uzuner'in teşvikiyle kitabın yeni basımı yapılacaktır.[24] Kitabın ilk basımının[25] tıpkıbasımı Avrupa'da Reina Lewis'in önsözüyle ancak 2004 yılında yayınlanacaktır.[26]

Kitap, Avrupalı kadın seyyahların Doğu izlenimlerini ak-

23 Zeynep Hanım, *Özgürlük Peşinde Bir Osmanlı Kadını*, çev. Nuray Fincancıoğlu, Büke Yayınları, 2001.

24 Zeynep Hanım, *Bir Türk Kadının Avrupa İzlenimleri*, Önsöz Buket Uzuner, çev. Nuray Fincancıoğlu, İstanbul: Everest Yayınları, 2016.

25 Zeynep Hanoum (Heroine of Pierre Loti's Novel 'Les Désenchantées'), *A Turkish Woman's European Impressions*, ed. Intro Grace Ellison, Londra: Philadelphia: J. B. Lippincott Company, 1913.

26 Zeynep Hanoum, *A Turkish Woman's European Impressions*, Giriş Reina Lewis, Gorgias Press, 2004.

tardığı birçok seyahat yapıtının yanında, bir Müslüman Osmanlı kadının Avrupa izlenimlerini okuyucuyla buluşturan döneminde ilk ve tek yapıt olmasıyla öne çıkar. Hamid rejiminin zorbalığına ve modernite felsefesiyle tanışan, kapitalist bir dönüşüm geçiren ülkede kadın olma deneyimine bir tanıklık, diğer yandan yeni bir kimlik inşa eden hasta ve sürgün bir kadının öteki olma, azınlık olma deneyimini birinci ağızdan okura sunması bakımından değerlidir. Uzun yıllar siyasi zorbalığın altında yaşanan bu travmatik tanıklık, aynı anda tüm metne yayılan karamsar havanın en önemli nedenlerinden biri olan veremli bir kadının anlatısıdır. Bu anlamda 19. ve 20. yüzyılın resmî tarihinin dışında kalan, kadın bakışıyla muhalif bir tarih anlatımının günümüze kalan nadir bir örneğidir.

Yaşamı ve yapıtları üzerine yapılan akademik çalışmalarsa daha eskiye dayanıyor. İlk çalışma 1989 yılında Yeshim Yashar Ternar'ın "The Book and The Veil A Critique of Orientalism from a Feminist Perspective"[27] başlıklı doktora tezidir. Ternar, etnografik çalışmasında Grace Ellison'un *Englishwoman in a Turkish Harem* adlı yapıtıyla, Zeynep Hanım'ın *A Turkish Woman's European Impressions* yapıtını karşılaştırmalı okumuştur. 2004 yılında yayınlanan Reina Lewis'in *Rethinking Orientalism: Women, Travel, and the Ottoman Harem*[28] adlı yapıt ise Demetra Vaka Brown, Halide Edip, Grace Ellison'ın yanında Zinnur ve Avrupa'ya birlikte kaçtığı kızkardeşi Nuriye'nin de içerisinde bulunduğu Osmanlı kadınlarının Oryantalist kültüre ve kodlarına etki ettikleri argümanını savunacaktır. Özlem Ezer'in 2012 yılında yayınlanan *Doğu, Batı ve Kadın*[29] adlı yapıtında, *A Turkish Woman's Euro-*

27 Yeshim Ternar, "The Book and The Veil A Critique of Orientalism from a Feminist Perspective", Kanada: McGill University, 1989.

28 Reina Lewis, *Rethinking Orientalism: Women, Travel, and the Ottoman Harem*, Rutgers University Press, 2004.

29 Özlem Ezer, *Doğu, Batı ve Kadın*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.

pean Impressions ile birlikte, Halide Edip'in *Memoirs* (1926); Selma Ekrem'in *Unveiled: The Autobiography of a Turkish Girl* (1930) yapıtları oryantalizm ve oksidantalizm çerçevesinde yorumlanmıştır. 2015 yılında ise Alain Quella-Villéger, *Haremden Kaçanlar* adlı yapıtında Zinnur ve kızkardeşi Nuriye'nin yaşamını, kişisel arşivlere dayanan bir belgesel niteliğinde okurla buluşturmuştur. Aynı yıl yayınlanan bir başka çalışma ise, Selçuk Dülger'in, *Kadın Seyyahların İzlenimlerinde Osmanlı ve Batı Dünyası*[30] adıyla kitaplaşmış doktora tezidir. Avrupalı kadın seyyahların Osmanlı; Zeynep Hanım, Halide Edip ve Selma Ekrem'in Avrupa izlenimleri belli başlıklar altında kategorileştirilerek ele alınmıştır.

Akademik çalışmalarda Zinnur'un varlığı hakkında kuşkuların olduğu söylemi tekrarlanmaktadır. Bu söylem ilk defa, Irvin Cemil Schick'in, "Şark'ı Bilmeden Şarkiyatçılığı Değerlendirmek"[31] başlıklı yazısında öne sürülür. Schick, Batılı yazarların Batılı okuru dolandırmak amacıyla, Doğulu eser süsü vererek birçok kitap yayınladığını örnekler ile sıraladıktan sonra, Zeynep Hanım diye birinin gerçekten yaşayıp yaşamadığını sormaktadır: "O kitabı Grace Ellison yazmış, sonra da bir Türk kadının yazdığı süsünü vererek yayınlatmış mıdır?" (10). Ardından bu konuda yapıtta okuru şüpheye düşürecek kanıtlar olduğunu belirtir. Halbuki Osmanlı aydınlarının, Pierre Loti'nin *Les Désenchantées* adlı romanı yayınlandıktan sonra iki kızkardeşin Avrupa'ya kaçış haberi üzerine yazdıkları, Avrupa basınında bu kaçış üzerine çıkan haberler, Cumhuriyet sonrası Türk tarihçilerinin bu konudaki yazıları araştırıldığında, Zinnur'un varlığından kuşku duymaya gerek olmadığı anlaşılır.

---

30 Selçuk Dülger, *Kadın Seyyahların İzlenimlerinde Osmanlı ve Batı Dünyası*, İstanbul: Kitap ve Cafe Serüven Yayınları, 2015.

31 Irvin Cemil Schick, "Şark'ı Bilmeden Şarkiyatçılığı Değerlendirmek", *Virgül*, Eylül (122), 2008.

Yalnızca Zinnur'un değil Grace Ellison ve Marie Léra'nın da varlığı akademik çalışmalarda soru işaretleriyle gölgelenmiştir. Sarah G. Moment Atış, Reina Lewis'in *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem* adlı çalışmasına yazdığı eleştiride[32] *A Turkish Woman's Impressions of Europe* ile ilgili başka araştırma kavşaklarını denemek gerektiğini vurgular. Atis'e göre bu araştırma alanları yapıtın ve yapıt ile ilişkili kişilerin hakikati üzerinedir. Atış'ın araştırılması gerektiğini öne sürdüğü ilk konu, Grace Ellison'ın mektuplar üzerinde değişiklikler yapmış ya da mektupları kendisinin kaleme almış olabileceğidir. Atış'ın işaret ettiği diğer konu Marc Hély ile Grace Ellison'un aynı kişi olma ihtimalidir. Sondan başlayarak bu iddialara yanıt verecek olursak, Marie Léra ile yapılan görüşmelerden günümüze kalan fotoğraflar,[33] Grace Ellison ile Marie Léra'nın iki ayrı kadın olduğunu kanıtlamaktadır. Grace Ellison'un mektuplar üzerinde değişiklik yapma ihtimali konusuna gelecek olursak, yaptığım araştırmalarda kitabın içerisinde Nuriye'ye (Melek'e) ait olan bir mektubun, kitap yayınlanmadan çok önce Fransızca olarak gazetelerde yayınlandığını tespit ettim. Mektubun Fransızcasıyla, İngilizcesini karşılaştırdığımda, Grace Ellison'un mektubu kitaba alırken İngiliz okurun anlayacağı şekilde düzenlendiğini gördüm. Bu örneğin Ellison'un kitabı hazırlarken nasıl bir yöntem izlediğini bize gösterdiğini düşünüyorum.

Zinnur'un varlığı kadar ölümü de bir gizem olagelmiştir. İntihar ettiği ya da veremden öldüğü rivayetleri arasında Adapazarı gibi İstanbul'dan uzak bir yerde, meçhul bir yitiştir söz konusu olan. Diğer yandan kaçarken hamile oldu-

32 Sarah G. Atış, "Book Review: Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem", *Journal of Middle East Women's Studies*, cilt 1, no. 3, 2005, 116-122.

33 Bkz. s. 190.

ğu ve çocuğunu Avrupa'da doğurduğu söylenmektedir. Doğurduğu kız çocuğunu kızkardeşine vermiş, Nuriye çocuğu evlat edinip büyütmüştür.[34] Zinnur, kocasını ve çocuğunu kısaca tüm ataerkil kıskaçların her birini terk etmiş, Avrupa'da kendine özgürce yeni bir yaşam kurmayı planlamıştır. Ancak Avrupa'da da kadınlar için bir özgürlük alanının olmadığını görecektir. Yaşadığı en büyük hayal kırıklığı bu olacaktır.

Bir Türk Kadının Avrupa İzlenimleri: Ne Doğu ne Batı, "hiçbir yer"de kadın olmak

1913 yılında Londra'da yayınlanan *A Turkish Woman's European Impressions* adlı yapıt, "Zeynep Hanoum, Heroine of Pierre Loti's Novel Les Désenchantées" imzasıyla çıkmıştır. Kitabın editörü ve önsöz yazarı Grace Ellison'dur. 1906-1912 tarihleri arasında gönderilmiş yirmi mektuptan oluşan kitapta Zinnur, Nuriye ve Türk kadınlarına ait Grace Ellison tarafından çekilmiş yirmi üç fotoğraf ve Auguste Rodin'in[35] kızkardeşleri çizdiği, "Les Désenchantées" adlı bir desen yer almaktadır.

Grace Ellison, içeriğe uygun başlıklar ile mektupları bölümlere ayırmış, mektuplarda geçen Türkçe sözcüklere İngiliz okur için açıklamalı dipnotlar eklemiş, bazı mektupların sonuna kendi görüşlerini yazmıştır.

Hikâyesi anlatılan kişinin Hatice Zinnur olduğuna emin olmakla birlikte,[36] *A Turkish Woman's European Impressions*'un yazarının kimliği konusunda, mektupların orijinalle-

34 Taha Toros, "Pierre Loti'nin Kahramanlarından Kontes Nuriye", *Tarih ve Toplum* 15, no: 86, 1991, s. 35-40.

35 Auguste Rodin, Paris'te kızkardeşlerin dostu olacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Alain Quella Villéger, *Les evadées du harem*, Actes Sud, 2015.

36 Bkz. Alain Quella-Villéger, *Les Evadées du Harem: Affaire d'Etat et féminisme a Constantinople* (1906), Paris: André Versaille, 2011.

rine ulaşmadan bir fikir yürütmek mümkün değildir. O yüzden yapıtı ele alacağım bu bölümde Hatice Zinnur yerine yapıtın üzerinde belirtilen Zeynep Hanım adını kullanmayı tercih edeceğim.

Yapıt özellikle 18. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan mektup edebiyatı türünün[37] seyahat mektupları alt kategorisinde önemli bir örnektir.

Elizabeth C. Goldsmith'in *Writing the Female Voice: Essays on Epistolary Literature*[38]adlı yapıtında söylediği gibi, mektup roman kadınların eğitim almaya başlamasıyla ve bu eğitimin erkek yazarlar tarafından henüz tam kabul görmediği bir dönemde meydana çıkmıştır. Erkekler, edebiyat alanında kadınlar için biçim ve tür olarak mektup yazmayı uygun bulmuşlardır. Böylece mektup türü, kadınların erkek egemen dünyayı sorguladıkları, kendi bağımsızlıklarını ortaya koydukları bir tür olur (xii). Eğitimli kadınların gündelik edebi aktivitesi olan günlük ve mektup yazma, seyahat edebilen kadınların da başlıca alışkanlığıydı. Dolayısıyla *A Turkish Woman's European Impressions* adlı yapıt, Avrupa piyasasında kadın yazarlara atfedilen ve hayli popüler olan mektup türünde yayınlanmıştır. Ancak, Avrupalı kadın yazarların mektuplarından oluşan seyahat izlenimlerinden daha arka planda kalmıştır, zira mektuplara dünyayı Avrupamerkezli değerlendiren bir göz yerine, ters bir bakış, Avrupa modernitesinin ahlâki değerlerinin sertçe eleştirildiği bir söylem hâkimdir.

Justin D. Edwards ve Rune Graulund'un, *Postcolonial Travel Writing Critical Explorations*[39] adlı yapıtın önsözünde söy-

37 Lady Mary Montagu, *Turkish Embassy Letters,* (1716); *Les lettres portugaises*; *Les lettres de Madame Sévigné*; Montesquieu, *Les lettres persanes* (1872); Osmanlı edebiyatında Ahmet Mithat, *Felsefe-i Zenan* (1870); Emine Semiye, *Bikes* (1897); Fatma Aliye, *Levayih-i Hayat* (1899).

38 Elizabeth C. Goldsmith, *Writing the Female Voice: Essays on Epistolary Literature*, Londra: Pinter Publishers, 1989.

39 Justin D. Edwards ve Rune Graulund'un, *Postcolonial Travel Writing Critical Explorations*, Palgrave Macmillan, 2011.

ledikleri gibi, "seyahat" genellikle "Avrupa seyahati" ile birleştirilir ve postkolonyal eleştirmenler bile seyahat edebiyatının kaçınılmaz surette tek taraflı bir gidiş geliş olduğunu düşünür. Çünkü Avrupalılar dünya tarafından tasarlanmaktan çok, dünyayı tasarlayanlardır (2). Ancak, Edwards ve Graulund'a göre, bu eleştirmenlerin genellikle unuttuğu nokta, dünyanın Avrupalı olmayanlar tarafından da tasarlandığı, Avrupa dışından birçok insanın ardında seyahat anlatısı bıraktığıdır (2). Edwards ve Graulund'un belirttiği gibi "karşı yolculuklar" paradigması çerçevesinde yorumlanabilecek bu yapıtlar, Avrupalı seyahat anlatılarının zıddı ya da onlara bir yanıt değildir, Avrupalı bilgi üretiminin sınırları dışında referans çerçeveleri sunuyor olmalarıyla önemlidirler (3).

Fatma Aliye'nin hocası Ahmet Mithat'ın 1889 yılında Stockholm'de toplanan sekizinci Müsteşrikler Kongresi'ne Türkiye'yi temsilen katılmak üzere çıktığı Avrupa seyahatini anlattığı *Avrupa'da Bir Cevelan* adlı yapıtı bu bağlamdaki yapıtların en önemli örneklerindendir. Carter V. Findley'in "An Ottoman Occidentalist in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889"[40] başlıklı makalesinde belirttiği gibi, şarklı ziyaretçiler, Avrupa modellerini kolayca kabul etmiyorlardı (3). Ancak, Findley'in çalışmasında üzerinde durduğu gibi, nasıl Avrupa oryantalizmi Avrupalı seçkin erkeklerin "ötekici" söyleminin bir parçasıysa, sömürge ve yarı sömürge toplumların kültürel milliyetçiliği de o toplumun seçkin erkeklerinin "ötekici" söyleminin bir parçasıdır (5). Cinsiyet ilişkilerinden, eğitime birçok alanda yenileşmeyi destekleyen sömürgecilik karşıtı yeni aydın erkekler, kültürel milliyetçiliğin toplumsal mühendisliğini üstlenmişlerdi. Bu düzenleme, kendi boyunduruğundaki yerli öteki-

40 Carter V. Findley, "An Ottoman Occidentalist in Europe: Ahmed Mithat Meets Madame Gülnar, 1889", *The American Historial Review*, vol. 103, no. 1 (Şubat 1988), s. 15-49.

lerin yaşamlarını biçimlendiriyordu. Yeni ataerkilliği kurarken, yeni kadınlığı kurguluyor, kadınlara kendi biçtikleri sınırlar dahilinde bir yaşam düzenliyorlardı.

İşte *A Turkish Woman's European Impressions*'un önemi, Osmanlı seçkinci erkeklerin yapıtlarından farklı olarak, hem sömürge karşıtı Osmanlı seçkin erkeklerinin yerli ötekiye biçtiği sınırlı bağımsızlık alanını, hem de Avrupa oryantalist seçkin erkeklerin ötekici söylemini eleştiren bir söyleme sahip olmasından ileri gelmektedir.

Eylül 1906 tarihli ilk mektup, Fontainbleau'dan gönderilmiştir; ardından Zeynep'in verem hastalığı tedavisi için İsviçre'ye gittiği, mektupları Territet ve Caux'daki dinlenme tesislerinden attığı görülür. Sırasıyla Nice,[41] Hendaye, Londra, Venedik'ten yolladığı mektuplarının sonuncusu, 1912 yılında Türkiye'ye dönmek üzere gemiye bineceği Marsilya'dandır.

Aslında *A Turkish Woman's European Impressions* için tam olarak seyahat anlatısı demek doğru olmaz. Zira anlatıcının niyeti Avrupa'yı gezmek, izlenimlerini kendi ülkesinin okuruna aktarmak değildir. Avrupalı kadın bir dosta, dolayısıyla Avrupalı okura hitap eden mektuplar, kapana kısıldığı, nefes alamadığı yaşamından kaçmak için ülkesine bir daha dönmemek niyetiyle Avrupa'ya giden, gönüllü sürgünde bir kadının altı yıl boyunca Avrupa'da yaşadığı çoğunlukla yaralayıcı deneyimleri içermektedir. Kendisine yeni bir yaşam kurmak için yola çıkan anlatıcı, uzun zaman boyunca ya da hiçbir zaman evinde olmayacağı hissiyle yazmaktadır. Her ne kadar yolculuğunun sonunda, Avrupa'da mutlu ve özgür yaşayamayacağını anlayarak ülkesine dönmeye karar verse de yapıt aynı zamanda bir sürgün anlatısıdır. Mektuplarda

41 Hatice Zinnur ile Nuriye'nin Nice'te şair Renée Vivien'in evinde kaldıklarını biliyoruz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Alain Quella Villéger, *Les evadées du harem*, Actes Sud, 2015.

sürgünlüğün ve hastalığın getirdiği tecrit ile yabancılaşma duygusu ağır basmaktadır. Bu duygunun iki kadın arasında karşılıklı ihtimama dayanan dostluk sayesinde hafiflediği göze çarpmaktadır. Mektuplar yalnızca iyi eğitimli, duyarlı, hasta, yalnız ve yabancı bir kadının, Avrupalı kadın dostuna iç döküşünden ibaret değildir; oldukça politik ve idealist gözlemlere dayanır.

A Turkish Woman's European Impressions'da göze çarpan çelişki, yapıtın içeriğiyle görsel sunuluş biçimidir. İki farklı kültürden kadının eşine az rastlanan dostluğuna örnek niteliğindeki, Avrupamerkezci bakışa eleştirel yaklaşımı bakımından dönemin yaygın sömürgeci ve ırkçı erkek ideolojisine aykırı olan yapıta Doğulu kadınları birer seyirlik malzemeye indirgeyen fotoğrafların eşlik etmesi, içerik ile biçim arasında uyumsuzluk yaratır. Roland Barthes, *Mythologies*[42] adlı yapıtında küçük burjuva erkeğin "Öteki"yi hayal etmekte aciz kaldığını belirtir. Öteki önüne çıktığında, küçük burjuva onu görmez, hiçe sayar ve inkâr eder ya da kendisine dönüştürür (225-226). İnkâr ile kendisine benzetme tutumlarını "gösteri" ve "ayna" kavramlarıyla anlatan Barthes, aynada, tüm ötekiliklerin, farklılıkların benzer olana indirgendiğini; ötekinin farklılığının bakanın gözünde ayna imgesine indirgenemediği durumlarda ise ötekinin saf bir nesneye, gösteriye, gülünç bir kuklaya dönüştürüldüğünü söyler (226). Ötekinin niteliklerinin, benzerliklere indirgenemediği durumlarda yardıma koşan, "egzotizm" etiketidir. *A Turkish Woman's European Impressions*'da Doğulu kadın, Barthes'ın betimlediği "küçük burjuva erkek" dünyanın, indirgenmesi mümkün olmayan "öteki"si, bir egzotik, bir seyirlik malzemedir. Yapıttaki görsel malzeme,[43] böyle-

42 Roland Barthes, *Mythologies*, Paris: Éditions du Seuil, 1957.

43 Bkz. s. 231. Grace Ellison'un fotoğraflara koyduğu başlıklar sırasıyla: Zeynep in her Paris Drawing-room; A Turkish Child with a Slave; A Turkish House;

ce küçük burjuva erkek dünyanın egemen olduğu kitap piyasasında kitabı pazarlayacak, satılır, okutur kılacak yegâne özelliktir.

Zeynep ve Grace Ellison arasında özene dayalı bir etik

Kitabın içeriği, farklı iki kültürden insan arasında egemen ilişki biçimlerinden farklı bir etik yaratabileceğini bize göstermektedir. Bu ilişki biçimini feminist bir etik anlayışına dayandırmak yanlış olmaz. Peta Bowden'ın *Caring: Gender-sensitive Ethics*[44] adlı yapıtında vurguladığı gibi, ahlâki kaynağın beslendiği nokta, ötekinin sesini dinleme ve duyma yeteneğidir. Zira bu beceri, ilişkilerin etkin hale gelmesi, farklılıkları anlamak, saygı duymak ve sınırları korumaya gönüllü olma imkânını açar (173). İhtimam ahlâkına dayanan ilişki biçiminin kadınlara atfedilmesi ve bir feminist etik çerçevesinde ele alınması, ilk defa Carol Gilligan'ın kadın ve erkeklerin toplumsal cinsiyet rollerine dayalı farklı ahlâk biçimlerine sahip olduğu sonucuna vardığı çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır. *In a Different Voice*[45] adlı çalışmasında Gilligan, özellikle toplumdaki geleneksel iş bölümünde kadınlara yüklenen aile, çocuk, yaşlı, hasta bakımı gibi sorumluluklardan dolayı, kadınların ihtimam deneyimini yaşamlarının

"Les Désenchantées" (by M. Rodin); A Turkish Dancer; A Turkish Lady dressed as a Greek Dancer; Turkish Lady in Tcharchoff (outdoor costume); Silent Gossip of a Group of Turkish Women; Turkish Ladies in their Garden with their Children's Governesses; Yashmak and Mantle; Melek in Yashmak; Zeynep in her Western Drawing-room; Turkish Ladies paying a Visit; Zeynep with a black Face-veil thrown back; A Corner of a Turkish Harem of to-day; turkish Women and Children in the Country; The Balcony at the Back of Zeynep's House; Zeynep and Melek; The Drawing-room of a Harem showing the Bridal Throne; A Corner of the Harem; A Caique on the Bosphorus; Turkish Women in the Country; Melek on the Verandah at Fontainbleau

44 Peta Bowden, *Caring: Gender-sensitive Ethics*, Routledge, 1996.

45 Carol Gilligan, *In a Different Voice*, Harvard University Press, 1982.

merkezi yaptığını gözler önüne serer. Ahlâk sisteminin merkezine erkeklerin kamusal alandaki deneyimlerine dayanan bireysel özerklik ve adaleti koyan Lawrence Kohlberg'in teorisini eleştiren Gilligan, özenin egemen olduğu bireyler arası ilişkileri yerleştirmiştir.

Mektuplarını "Seni seven dostun", "Karanfilin ve fareciğin" imzalarıyla sonlandıracak kadar birbirleriyle yakın bir dostluk kurmayı becerebilen Zeynep ile Ellison bu anlamda, Roland Barthes'ın öteki'yle ilişki kurma güçlüğü çeken "küçük burjuva erkek"in dünyasında farklı, feminist ihtimam etiğine dayalı bir ilişki sergilemektedirler. Yapıt bu anlamda egemen sömürgeci zihniyete bir ders niteliğindedir. Aynı zamanda Batılı okurun, kendi ötekisine karşı acımasız tutumuyla yüzleşmesini sağlamakta, ona bu ilişkide farklı bir etik örneği sunmaktadır. Ama en önemlisi, mektuplar, 1. Dalga feminizmde gerçekleşmesi zor olan Doğu ve Batılı kadınlar arasındaki dayanışma imkânına dikkat çekmektedir. Mektuplarda göreceğimiz gibi iki kadının da feminist hareketi yakından takip ettikleri, olumlu ve olumsuz yanları hakkında görüş bildirdikleri görülmektedir.

Grace Ellison'un, Zeynep ile oldukça özenli ve ilkeli bir dostluk kurmaya çabaladığı dikkati çekmektedir. Onun bu özeni, Zeynep'in ona güvenmesini ve ruhunu açmasını sağlamıştır. Grace Ellison ile tanıştıkları Fontainebleau'dan yazdığı ilk mektubunda belirttiği gibi Zeynep için bu yeni bir deneyimdir: "Ziyaretinin bize verdiği zevki, sevgili en yeni dostum, hiçbir zaman bilemeyeceksin. Bizim için yepyeni bir deneyimdi ve bu nedenle de çok değerli, çünkü yeni deneyimlerin sonuna vardığımıza kesinlikle inanmıştık" (33). Zeynep, yeni deneyimlemeye başladığı, kalıcı bir dostluğun temeli olacak, Grace'in onlara karşı ender bulunan yaklaşımını, "sempati dolu ilgi" olarak tanımlayacaktır:

> Sempati ve ilgi o kadar ender olarak el ele gider ki-ilgi merak doğurur, sempati sevgi tuşlarından ses verir, ama senin bize gösterdiğin sempati dolu ilgi bizde çok içten bir dostluk uyandırdı ve biliyorum, bu dostluk zamanın sınamasına karşı ayakta kalacak (34).

Zeynep bu duyarlı dostluk biçiminin karşısına, kızkardeşiyle onu merak eden, seyretmeye gelen, düşüncesiz sorular soran diğer Batılı ziyaretçilerin tavrını koymaktadır. Gazeteciler, izinsiz ziyaretlerine gelmiş, henüz Avrupa'ya geleli sekiz gün olmasına rağmen, izlenimlerini öğrenmek için ısrar etmiş, harem hakkında "cahilce" ve "olağanüstü" sorular sormuşlardır (51). Zeynep, tam da Roland Barthes'ın bahsettiği "seyirlik" olma durumunun bilincindedir. Üstelik yalnızca Batılı gazetecileri eleştirmez; gazete okuyucularına, özellikle hemcinslerine, kendilerini "gariplik örneği" olarak gören Avrupalı hanımefendilere sitem eder:

> Kaçışımıza ilişkin binbir özel nedeni vermemiz nasıl mümkün olabilirdi! Bir daha hiç görmemeyi umduğumuz insanlara bize hayret verecek şeymişiz gibi, bir hanımefendinin "beş çayı"nı daha az sıkıcı yapacak bir gariplik örneğiymişiz gibi davranan insanlara bütün bunları açıklamanın ne yararı vardı? (54-55)

Grace Ellison ise mesleği gazeteci olmasına rağmen kızkardeşlere bir araştırma, inceleme nesnesi olarak yaklaşmamaya özen göstermiştir. Zeynep, ilk tanıştıklarında bu yaklaşımını hissettiğini ve beğendiğini dile getirir: "Sırlarımıza ortak olmak için bizi zorlayanları hiç affetmeyiz. İki arkadaş arasında sempatinin en yoğun biçimi suskunluktur. Biz Türk kadınları hiç konuşmadan oturup saatlerce sohbet edebiliriz. Sen biliyorum, yaşamımızın bu güzelliğini anlayabilirsin (34).

Grace Ellison, Zeynep'in koyduğu sınırlara saygı duyacak, o anlatmadıkça, diğer Batılı ziyaretçilerin yaptığı gibi anlatması için ona ısrar etmemesi gerektiğini bilecekti.

Grace Ellison, yapıta yazdığı önsözde, "Zeynep ve Melek olmasaydı yazılamazdı" dediği *Les Désenchantées* romanını, Türk kadınlarının özgürlük mücadelesinde önemli bir yere koyar. Türk kadınlarının Jön Türkler gibi, toplanıp yorgunluk tanımaz niyetler ile planlar yaptıklarını, ancak düşünceyi eyleme dönüştürmekte güçlük çektiklerini belirtir. Bu anlamda, roman Osmanlı kadın hareketinde, Ellison'a göre, düşüncenin eyleme dönüştüğü önemli bir aşamadır. Batılı okura, Zeynep'i Osmanlı kadın hareketinin önemli isimlerinden biri olarak sunmuş olur. Ellison, Türk kadınlarına Batılı kadınlardan farklı bir mücadele yöntemi geliştirmelerini önerir. Güvenli alanlarından tamamen hazır olduklarında çıkmalarını öğütler.

Uygarlık rüyasının sonu

Zeynep Hanım, Abdülhamid terörü ve baskısının yarattığı korkudan kaçmak için gördüğü eğitimin etkisiyle özgürlük toprakları olarak bildiği Avrupa'ya gitmiştir. Ancak baskıcı ve korkunç "Doğulu" baba, koca ve toplumdan kaçarak geldiği Batı'da bencil, duyarsız, ilgisiz, umursamaz bir toplumla karşılaşarak büyük hayal kırıklığına uğradığını görüyoruz. İnsanların birbirine yabancılaşmasını, vicdansız ve duyarsız olmalarını Batılı uygarlığın kapitalist ve ataerkil değerlerinin bir sonucu olduğunu vurgulayarak eleştirir. Dolayısıyla mektuplarda Doğu ve Batı'nın farklı biçimlerde zulmü gözler önüne seriliyor; hiçbiri birbirinden üstün kabul edilmiyor. Altı yılın sonunda Avrupa uygarlık ve özgürlüğünün bir illüzyon olduğu sonucuna varıyor. Böylece Zeynep, aradığı özgürlüğün "hiçbir yer"de olduğunu anlıyor. Son mektubunda,

Batı'nın özgürlüğü için altı yıl önceki gibi yanıp tutuşan yurttaşlarına, bu yapıtın bir ders olmasını diler: "Eğer benim başımdan geçenler, Batı'nın özgürlüğü için, altı yıl önceki ben gibi yanıp tutuşan yurttaşlarıma bir ders olacaksa, çektiğim acılardan hiçbir zaman pişmanlık duymayacağım" (201).

Özgürlükler ülkesi Fransa'ya adım atar atmaz ilk travması, mektupların sonunda ülkesine dönme kararına varmasının en önemli nedenlerinden biri olan kapitalist modern dünya insanının çıkar odaklı, soğuk ve vicdansız tavırlarıdır.

Uzun ve zorlu bir yolculuğun ardında, hastalığı ağırlaşan Zeynep'e ölme ihtimali olduğu için hiçbir otel oda vermez. Zira hiçbir otel, olası bir ölüm nedeniyle müşteri kaçırmak istemez. Zeynep, Paris'te hastalandığında hiç kimsenin ona yardım etmeyeceğini anlamıştır. Bir gece Paris'te kaldığı evde hastalıktan acı çekerken, kapıcıdan doktoru çağırmasını rica ettiğinde, kapıcının o saatte dışarıya çıkmanın çok tehlikeli olduğunu söyleyerek ricasını reddetmesi, Fransızların konukseverliğine olan inancını tümden kaybetmesine neden olacaktır. Zeynep'in deneyimlerine göre, Fransızların ortak özelliği yalnızca konukseverlikten yoksun olmak değildir; Fransa, yabancılara en kötü davranan ülkedir: "Dünyada, yabancılara burada olduğu kadar kötü davranılan bir başka ülke var mı bilmiyorum" (198).

Yalnızca Fransızların yabancı düşmanlığı değil, kapitalist sistemin insanları ne derece yozlaştırabileceği üzerinde de durur. Kendi ülkesinin köyündeki iyi, dürüst Türkleri Fransa'da bulacağını sanmış, oysa kendisine temizliğe gelen kadından bile korkar olmuştur: "Biliyor musun, artık bana temizliğe gelen kadından bile korkuyorum. Ne yazık ki onun neler yapabileceğini öğrendim: hırsızlık, intikam, paraya tamah ve bunun için ruhunu bile satar" (207).

Bu yozlaşmayı yaratan, hükümetlerdir; bir zamanlar sihirli sözcükler olarak gördüğü Fransız Devrimi'nin "özgür-

lük, eşitlik ve (erkek) kardeşlik" ilkelerinin büyüsü bozulmuştur:

> Fransa'ya, Liberté, Egalité ve Fraternité ülkesine ne heveste geldiğimi anımsıyor musun? Ama şimdi o üç sihirli sözcüğün uygulamasını görünce düşüncelerimin akışı nasıl da değişti! Yalnızca hükümetlerin özellikleri konusundaki teorilerim değişmekle kalmadı, bu hükümetlerin herkese kişisel mutluluk verebileceğine duyduğum güven de paramparça oldu. (206)

"Özgür kadın"ı aramak

Zeynep, özgür kadını aramak için yolculuğa çıkmıştır; sohbet ettiği bir İngiliz kadına amacını şu şekilde ifade eder:

> Ben niçin bu kadar çok seyahat ediyorum, biliyor musunuz? diye sormaya fırsat buldum, "Bir adam bulmaya çalışan Diojen gibi ben de Özgür bir kadın bulmaya çalışıyorum, ama başaramadım. (176)

Yolculuğunun temel amacını en iyi ifade eden bu alıntıda görüldüğü gibi, mektuplar boyunca, kadınların özgür olduğu bir yer bulmayı, idealindeki "özgür kadın" ile karşılaşmayı ummuştur.

Zeynep için Avrupa, birçok Batılı eğitim almış Türk kadını gibi, özgürlükler alanıdır. Evi terk etmek, peçeyi çıkarmak, ailenin ve toplumun kısıtlamalarından tamamen kurtulmak demektir. Böylece, yeni bir kimlik inşası başlamış olur. Zeynep, Avrupa'da yeni bir yaşam kurmak üzere kendini Avrupalı kadınların deneyimlerine açmaya, Batılı bir kimlik inşa etmeye niyetlenmiş olsa da altı yıl boyunca, hem Türk hem de Batılı kadın kimliklerini eleştiren, yersiz yurtsuz, göçebe bir halde kaldığı görülmektedir. Avrupa'da Ab-

dülhamid'in hafiyeleri yerine, sosyeteden insanların özel yaşamlarını takip eden başka tür dedektifler vardır. İngiltere'de Ladies' Club bir nevi "seküler harem"dir. Parlamento ziyaretinde kendisine ayrılan Hanımlar Balkonu da "hükümetin haremi"

İngiltere'de İngiliz kadınlarına kamusal alanda ayrılan Hanımlar Kulübü, Doğu'nun hareminden kaçmaya ve bunun sonucunda yaşadığı acılara değecek kadar büyük bir özgürlük değildi: "Bir kulüp aslında bir başka çeşit harem ama Doğu'nun haremlerindeki o esrardan ve büyüden tümüyle yoksun" (165). II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıl, Aralık 1908 tarihli Londra'dan gönderilen mektuptan anladığımız kadarıyla, Grace Ellison devrim Türkiye'sinin parlamentosundayken, Zeynep de Ellison'a ziyaret ettiği İngiliz Parlamentosu izlenimlerini anlatıyor, Türk kadınlarının düşledikleri bağımsızlığı İngiltere'de de bulamadığını yazıyordu: "Fakat sevgili dostum, Hanımlar balkonunun bir harem olduğunu bana neden hiç söylemedin? Pencereleri kafesli bir harem! Hükümetin haremi" (170).

Zeynep, hem Doğulu hem de Batılı kadınların farklı derecelerde benzer patriyarkal kısıtlamalara maruz kaldıklarını, özgürlüklerini uzun mücadeleler sonucunda güçlükle elde edebileceklerini anlamıştır. Batı, hem Doğululara hem de Batılı kadınlara bir özgürlük serabı yaratmıştır, oysa gerçeğin tamamen farklı olduğunu yaşayarak görmüştür: "Size, Batılı kadınlara da peri masalları anlatıyorlar – tıpkı bizimkiler gibi, bir bakımdan gerçek gibi görünen peri masalları" (166).

Zeynep, kadın hakları mücadelesinde yalnızca yasal hakların kazanılmasının yeterli olmadığını anlamıştır. Bu hakları kazanan dünya kadınları, zorlu bir yaşam savaşının içine girmiş olacak ve ebedi mutluluk arayışı konusunda mücadelelerini devam ettirmek zorunda kalacaklardır:

> Biz Türkiye'de toplanıp İngiliz kadınlarından söz ettiğimiz zaman, bu dünyada isteyecekleri hiçbir şey kalmadığını düşünürdük. Ama yaşam savaşının onlar için ne anlama gldiğini, ya da bu ebedi mutluluk arayışının ne kadar korkunç bir şey olduğunu bilmiyorduk. İkisinden hangisi daha güç bir savaşım? Biz Türkiye'de yalnızca bu ikinci savaşımı biliyoruz ve tüm dünyada aynı yararsız çaba sürüp gidiyor (166).

Öte yandan İngiliz süfrajetlerin cesaretine hayran kalır. Ancak süfrajetlerin yöntemlerini, halk ve hükümet tarafından maruz kaldıkları zulmü eleştirir. İngiltere'ye geldiğinden beri kentin tüm duvarları ve kaldırımlarına tebeşirle yazılmış "kadınlara oy hakkı" yazıları dikkatini çekmektedir. Yeni bir mücadele yöntemine tanık oluyordur. Bir akşam süfrajetlerin bir sokak toplantısına katılır. Toplantı bir meyhanenin önündedir. Tabureye çıkan konuşmacıya, kalabalığa dağıtmak üzere bayrak ve broşürler taşıyan iki kadın eşlik etmektedir. Zeynep, "harikulade iyi konuşan ve kültürlü" konuşmacının etrafını saran saygısız ve "adi" kalabalıktan rahatsız olur. Üst sınıftan bir kadının, Zeynep'in "sokak serserisi" olarak adlandırdığı aşağı sınıfa seslenmesi ve onların kadına hanımefendi gibi davranmaması, süfrajetlerin katlanmak zorunda olduğu aşağılanma hoşuna gitmeyecektir. Konuşmacının adi kalabalıkla atışmasını, kadınlığa hakaret olarak algılar. Bir hanımefendi gibi kabul edilmemek kadar kendisine acı verecek başka bir şey olmadığını belirten Zeynep, kadınlar tüm bu nefrete katlanmak zorundalarsa, esaret altında ağlayıp, inlemeyi tercih eder diye düşünür. Zeynep, süfrajetlerin seçtikleri yöntemleri anlamasa da İngiliz hükümetinin onlara karşı tavrını gördüğünde Fransa gibi, İngiltere'ye olan inancını da yitirecektir. İngiliz hükümeti, süfrajetleri tutuklamakla kalmıyor, işkence de ediyordur.

Zeynep, süfrajetleri tanımadan önce, İsviçre'de spor yapan kadınlar ile Paris'teki sosyete kadınlarıyla karşılaşacaktır. Her iki kadınlık, ona göre değildir. Türkiye'deyken kafasındaki Batılı kadın imgesi, düşünen, toplumsal fayda için çalışan entelektüel, aydın kadındır. Ancak Avrupa'ya geldiğinde, bu imgeyle ilgisi olmayan birçok kadın tanıyacaktır. Örneğin İsviçre'de Leman Gölü kıyısında kaldığı kervansarayda günlerini kayak yaparak, dağa tırmanarak ya da tenis oynayarak geçiren kadınlar ile kafasındaki Batılı kadın imgesi çatışacak, bu kadınların yaşamını oldukça boş bulacaktır.

Zeynep'in Avrupa'da karşılaştığı kadınlar, patriyarkal sistemin, sınıf ve milliyetçiliğin biçimlendirdiği kadınlık tanımının kalıplarına uyanlardır. Toplum baskısından, çoğunluğa uymaya çabalayan, özgün olabilme cesaretini gösteremeyenlerdir.

Kendilerini ziyarete gelen Fransa'nın Grande Dames'larını tanıma fırsatı bulur. Yaşlısı genci, hepsi modern patriyarkal sistemin, kendisine hizmet için şekillendirdiği, olmasına izin verdiği "evdeki melek"lerdendir, nazik ve sistem için zararsız. Öğle ve akşam yemeklerinde sohbet konuları, egemen kadınlık modellerine uygundur. Evliliğe kuşkuyla yaklaşan Zeynep, evlenmek için can atan Fransız kadınlarına şaşırır: "Evlilik de her zaman ilgi çeken bir konu ve evliliğin gerçek yüzü konusunda insanları uyaracak binbir canlı örnek olmasına karşın herkes evlenmeye istekli görünüyor, iyiliksever bir kadere bu sonsuz güven beni eğlendiriyor. Her gelin adayı, genel kurala istisnanın kendisi olacağına inanıyor. Türk kadınları evliliğe aynı güvenle bakmıyorlar" (140-141).

Fransa'nın entelektüel kadınlarıyla tanışma fırsatı bulamaz: "Peki ama sayısı pek az olan entelektüeller nerede? Dantellerle çay fincanları arasında kaybolmuşlar" (140).

Mektuplarda, düşünmeyen, cahil, sessiz Doğulu kadın imgesinin aksine oldukça eğitimli, zeki eleştirel bir bilince

sahip, toplumsal sorumluluk duyan Türk kadını karşısında, düşünmeyen, moda, sosyete, dans, spor gibi boş işlerle oyalanan Batılı kadın yer alıyor. Zeynep'in milliyetçi ve yer yer rövanşist dilinin ötesinde, *A Turkish Woman's European Impressions* sabitlenen Batı ve Doğu'ya ait iki kadın imgesinin dışında, farklı kadınlıkların varlığını okura göstermesi bakımından önemli.

A Turkish Woman's European Impressions, Avrupalı kadın okura, yabancı hemcinsi tarafından tutulan bir ayna işlevi görüyor. Zeynep, Fransız ve İngiliz kadınları hakkında görüşlerini Ellison'a aktarırken, özgür bir kadın olmanın kendisi için ne anlama geldiğini keşfeder. Altı yıllık yolculuğunda karşılaşmamış olsa da her ülkede bir avuç bile olsa sınıfını ve milletinin dar görüşlerini aşan, tüm dünyaya kendini açabilen, özgür düşünceli kadınlar olduğunu biliyordur: "Her ülkede –bir avuç bile olsa– sınıfını aşan, ulusunu aşan, kendisi olmaya cesaret eden kadınlar var. En çok takdir ettiğim, işte bu kadınlar. Her zaman tanımak isteyeceklerim işte bunlar, çünkü onlara tüm dünya çok yakın" (188).

5955 Pol

VEFAT

Tahriratı Hariciye Kâtibi merhum Nuri Beyin ve merhume Safiye Hanımın kızları, Lahey Büyük Elçisi Selâhattin Arbel'in eşi, Safiye Ereş'in annesi, Nuriye Rehozinaka ve Reşat Nuri Daragon'un hemşireleri, Eizi Darago'nun görümcesi, Oktay Ereş'in kayınvalidesi Refet, Mihrinur, Feriha'nın anneannesi

MİHRİNUR ARBEL
Hanımefendi

Lâhey'de vefat etmiştir. Cenazesi 21 nisan 961 cuma günü Şişli Camiinden öğle namazını mütaakıp kaldırılarak Karacaahmet aile kabristanına defnedilecektir.

Mihrinur Arbel'in ölüm ilanı (Taha Toros Arşivi).

Nuriye'nin çocukluğu (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Zinnur ve Nuriye (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Zinnur, Nuriye, Nimet (Eyriboz) (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi; Taha Toros Arşivi, Dosya No: 20, Darago ailesi).

Taha Toros'un notu: Les Désenchantées *romanının kahramanı olan kızlar, diğer kardeşleriyle. Çarşaflı olan arkadaki Zinnur, önde oturan Nuriye. Beyaz giysili küçük kız-sonradan sefire olan Mihrinur Arbel. Ailenin tek erkek çocuğu –çevirmen, gazeteci ve Prof– Reşat Nuri Darago (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).*

Zinnur (1883-1923). Taha Toros'un notu: Nuriye, Nimet, Zinnur ve Amerikan elçisinin kızı (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Çocukluk arkadaşları Nimet Eyriboz'un Resimli Hayat *dergisi için kendisiyle yapılan röportajda paylaştığı fotoğraf (Taha Toros Arşivi, Dosya No: 62 - Salih Münir Paşa).*

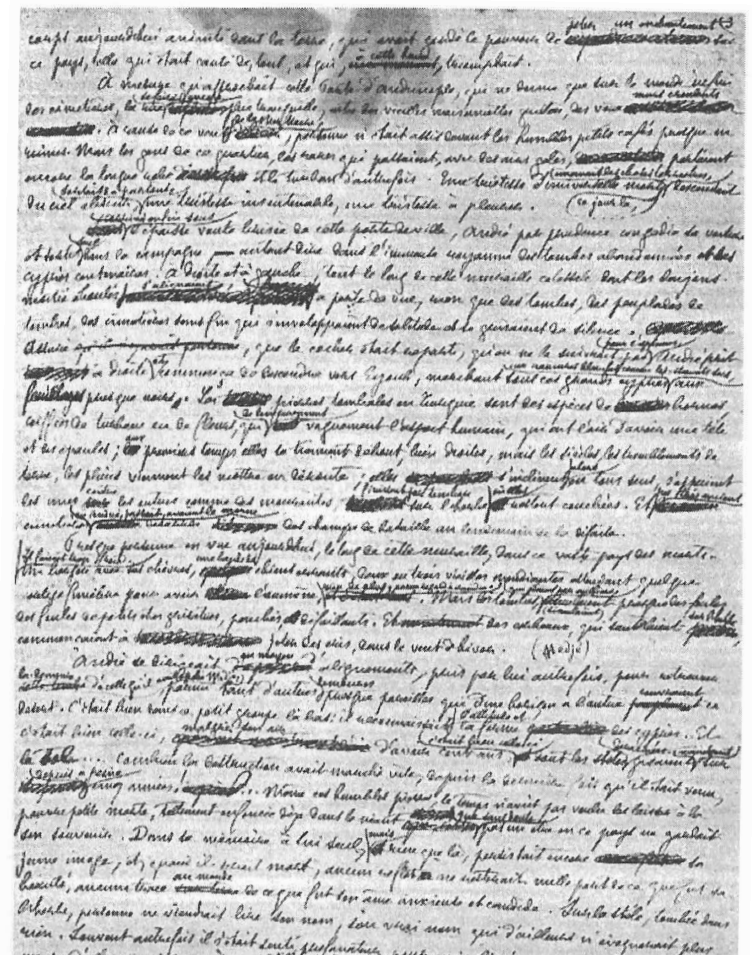
Zinnur (1883-1923). Taha Toros'un notu: Les Désenchantées Mutsuz Kadınlar *romanının kahramanlarından (Zeynep) Zinnur, kaçtığı Paris'ten yurda dönünce, çevresinin dışlamasına uğradı. Gözler önünden uzak bir yaşama girdi. Adapazarı'na gitti. Daha sonra Balkan Savaşı'nın yaralılarını tedavi eden bir hemşire oldu. Orada genç denilebilecek bir yaşta veremden öldü (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).*

Zinnur'un Les Annales *dergisinde çıkan yazısının başında yer alan görsel.*

Pierre Loti'nin Zeynep'e imzaladığı fotoğrafı (Taha Toros Arşivi).

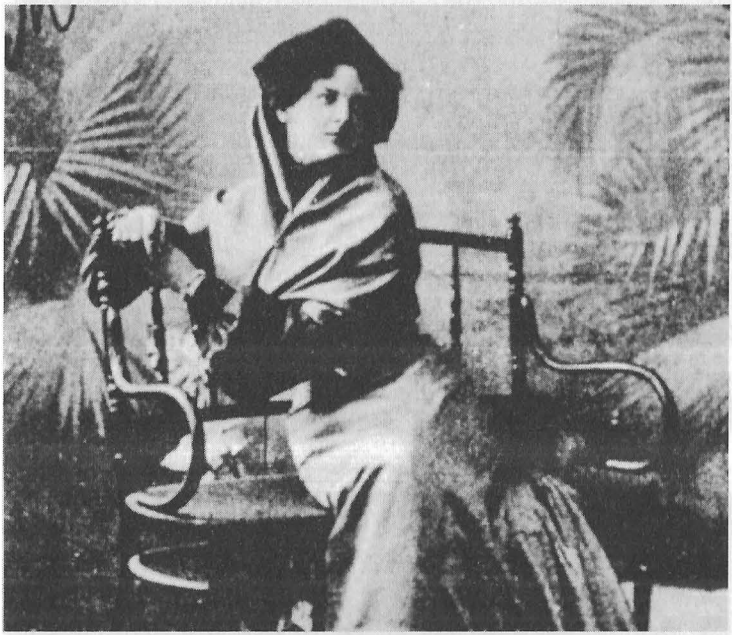
T7-b36251

Une page du manuscrit des *Désenchantées*

Orhan Koloğlu'nun Pierre Loti'nin Mektupları yazı dizisinden (Taha Toros Arşivi).

An Turkish Woman's Impressions *kitabından, Zinnur ve Nuriye.*

Zennur ve Nuriye ile birlikte kaçan Mlle Marcelle Weissen-Szumlanska, Carnet de Femme *(15.10.1906) dergisinde, Zennour'u anlattığı L'heroine célèbre d'une évasion başlıklı yazısında yer alan fotoğraf (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5706343b/f21.item.r=zennour.zoom).*

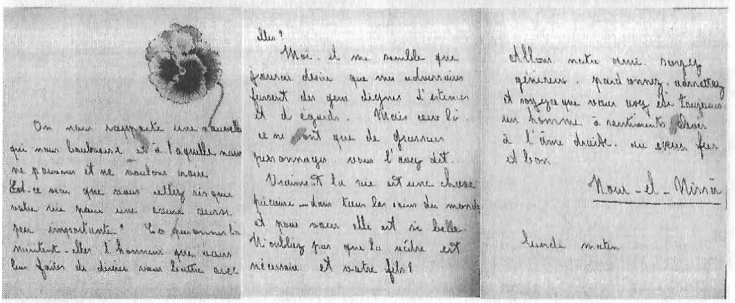
Zinnur'un kızı Madeleine Fortan.

Nuriye (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Pierre Loti, Les Désenchantées *romanını yazdığı yıllarda İstanbul'da (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).*

Loti'ye üç kadının yazdığı sahte mektup.

Pierre Loti, Zinnur ve Nuriye (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

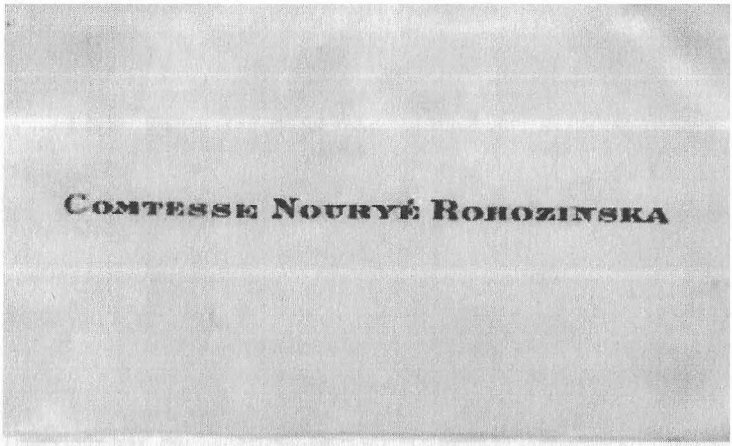
Ladislas de Rohozinski (1886-1938) (http://pages.videotron.com/lleliwal).

Ladislas ve Nuriye ((http://pages. videotron.com/lleliwal).

Nuriye Hanım, çocuklarıyla (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Taha Toros'un notu: Nuriye Hanım Paris'te Comtesse de Rohozinska olarak tanınırdı (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Kontes Nuriye (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Taha Toros'un ziyareti sırasında Nuriye Hanım'ın son zamanları (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Kontes Nuriye Hanım, huzurevindeyken Taha Toros'un ziyareti esnasında çekilen fotoğraflardan (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Kontes Nuriye Hanım (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi - Şehir Üniversitesi).

Nuriye Hanım'ın müzisyen oğlu Jean Rohozinski.

BİRİNCİL KAYNAKLAR

Ahmet Mithat, *Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 1994.

—, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neşeti*, İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1895.

—, *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neşeti*, çev. Lynda Goodsell Blake, ed. Müge Galin, İstanbul: Isis Yayıncılık, 1998.

—, *Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar*, haz. F. Samime İnceoğlu, Zeynep Süslü Bektaş, İstanbul: Klasik Yayınlar, 2011.

Anméghian, Pierre, "Les femmes et la société turque", *La Revue Hebdomadaire Paris*, Cilt VI, Mayıs 1902, s. 530-545.

Ayda, Adile, "Pierre Loti'nin Sevmiş Olduğu Kadınla Konuştum", *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1957.

Ben-Ayad, Hayriye, "The Sultan's Spy System: A woman's view from the inside", *Los Angeles Times*, 20 Nisan 1902.

D'Agostino, Charles, "La littérature turque contemporaine", *Revue encylopédique*, Paris: Larousse, Eylül 1895, s. 345-350.

De Chateauneuf, Allard, "Pierre Loti'nin Meşhur Naşad Kızları Kimlerdir", *Vakit*, 21 Ağustos 1932.

Diderot, Denis, "Sur les femmes" dans Thomas, Diderot et Madame d'Epinay, *Qu'est-ce qu'une femme?* Intro. Elisabeth Badinther, Paris: POL, 1984.

Ellison, Grace, *An Englishwoman in a Turkish Harem*, Londra: Methues, 1915, s. 109-110.

Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1916.

—, "Bablulardan İbret Alalım" (Bas-bleu), no. 2, s. 2-3, 1895.

—, *Çok eşlilik, Taaddüd-i Zevcat* (Mahmud Esad ile birlikte), İstanbul: Hece Yayınları, 2007.

Fatma Aliye, *Enin*, haz. Tülay Gençtürk Demircioğlu, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2005.

—, *Hayâl ve Hakikat*, İstanbul: Eylül Yayınları, 2002.

—, *Hayattan Sahneler (Levâyih-i Hayât)*, haz. ve çev. Tülay Gençtürk Demircioğlu, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002.

—, *İslâm Kadınları*, İstanbul: İnkılab Yayınları, 2009.

—, *İsti'lâ-yı İslâm*, İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1900.

—, *Les Musulmanes contemporaines*, trois conérences traduites de la langue turque par Nazimé, çev. Nazime Roukie, Paris: Alphonse Lemerrre, Rokié, 1894.

—, (Alihé), *Les femmes musulmanes*, çev. Olga de Labedeff, Paris, 1894.

—, *Levayih-i Hayat*, İstanbul: Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, 1898.

—, *Meram*, (*Volonté*, G. Ohnet), İstanbul: Kaspar Matbaası, 1890.

—, *Muhadarat*, İstanbul: Ebüzziya Matbaası, 1891.

—, *Muhadarat*, İstanbul: Özgür Yayınevi, 2012.

—, *Nisvan-ı İslâm*, İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1892.

—, *Oudi: La joueuse de luth*, çev. Gustave Seon, İstanbul: Mehmet Tahir, 1899.

—, *Refet*, İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1897.

—, *Refet*, İstanbul: Leyla ile Mecnun Yayıncılık, 2007.

—, *Teracim-i Ahval-i Felasife*, İstanbul: Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, 1900.

—, *Tarih-i Osmaniyenin Bir Devre-i Mühimmesi: Kosova Zaferi ve Ankara Hezimeti*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1915.

—, *Tedkik-i Ecsam*, İstanbul, Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, 1901.

—, *Tedkik-i Ecsam*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2009.

—, *Teracim-i Ahval-i Felasife Filozofların Biyografileri*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2006.

—, *Udi*, İstanbul: İkdam Matbaası, 1898.

—, *Udi*, İstanbul: Selis Yayınları, 2002.

Hélys, Marc, *Le Jardin fermé, Scènes de la vie feminine en Turquie*, Paris: Plon, 1908.

—, *Kapalı Bahçe*, çev. Aysen Altunel, İstanbul: Gita Yayınları, 2011.

—, *Le secret des Desenchantées, L'envers d'un roman*, Paris: Perrin et Cie, 1924.

Loti, Pierre, *Aziyadé*, Paris: Calmann Lévy, 1895.

—, *Les Désenchantées, roman des harems turcs contemporains*, Paris: Calmann-Lévy, 1906.

—, *Mutsuz Kadınlar*, çev. Nahid Sırrı Örik, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1972.

Lütfi Bekri Bey, "Les Désenchantées de Monsieur Pierre Loti", *Le Caire*, 1907.

Magamez, Zeki, "Pierre Loti ve Cenan", *İctihat Dergisi*, no: 301, 1930.

Montagu, Lady Mary, *Doğu Mektupları*, çev. Murat Aykaç Erginöz, İstanbul: Yalçın Yayınları, 1996.

Nezihe Muhiddin, *Türk Kadını*, ed. Belma Ötüş-Baskett, Ayşegül Baykan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

Ohnet, George, *Meram*, çev. Fatma Aliye, İstanbul: Papersense Yayınları, 2014.

Sand, George (Aurore Dupin), *Indiana*, La Bibliothèque électronique de Québec, çilt 12, https://beq.ebooksgratuits.com/vents/sand-indiana.pdf.

Selma Rıza, "La condition légale des femmes turques", *2eme Congres internationale des œuvres et institutions féminines*, Compte rendu des travaux Mme Pegard, Paris, 1900, s. 393-397.

Şemseddin Sami, *Bir Elde İğne Bir Elde Kitap, Şemseddin Sami ve Osmanlı Kadınları*, çevrimyazı ve inceleme İrfan Karakoç, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.

Tan Turhan, "Unutularak Ölen Bir Edip", *Cumhuriyet*, no. 4371, 15 Temmuz 1936, s. 5.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergâh Yayınları, 2012.

Tinayre, Marcelle, *Notes d'une voyageuse en Turquie*, Paris: Calmann-Lévy, 1909.

—, *Bir Kadın Gezgin Tinayre'nin Günlüğü*, çev. Engin Sunar, İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1998.

Woolf, Virginia, "Kadınlar İçin Meslekler", çev. Figen Doğan, *Metis Çeviri*, 94-97.

—, *Kendine Ait Bir Oda*, çev. Suğra Öncü, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Zeynep Hanım, *Bir Türk Kadının Avrupa İzlenimleri*, Önsöz, Buket Uzuner, İstanbul: Everest Yayınları, 2016.

İKİNCİL KAYNAKLAR

Ahmed, Leila, *Women and Gender in Islam*, Yale University Press, 1993.

Ahmed, Sara, "This other and other others", *Economy and Society*, 31: 4, s. 558-572.

Akşit, Elif Ekin, "Osmanlı Feminizmi, Uluslararası Feminizm ve Doğu Kadınları", *Doğudan*, no. 7, Eylül 2008, s. 84-91.

Arslan, Nihayet, "Ömer Seyfettin'in Bahar ve Kelebekler'i ile Maupassant'ın Jadis Öyküleri Arasinda Bir Karşılaştırma", *Frankofoni*, 2008, s. 257-268.

Atış, Sarah G., "Book Review: Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem", *Journal of Middle East Women's Studies*, cilt 1, no. 3, 2005, s. 116-122.

Baktıaya, Adil, *Bir Osmanlı Kadınının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi*, İstanbul: H20 Kitap, 2016.

Barthes, Roland, *Mythologies*, Paris: Éditions du Seuil, 1957.

Beeber, Matthew, "Fashionable Misconceptions: The Creation of the East in Virginia Woolf's *Orlando*", *Virginia Woolf: Writing the World*, ed. Pamela L. Caughie ve Diana L. Swanson, University of Colorado, 2015.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1973.

Bowden, Peta, *Caring: Gender-sensitive Ethics*, Routledge, 1996.

Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Editions Metis, 1994.

Davaz, Aslı, *Eşitsiz Kızkardeşlik, Uluslararası ve Ortadoğu Kadın Hareketleri*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınlan, 2014.

Derrida, Jacques, *Politiques de l'amitié*, Éditions Galilée, 1994.

Duby Georges ve Michelle Perrot, *Kadınların Tarihi*, "Önsöz", çev. Ahmet Fethi, İstanbul: İş Bankası, 2005.

Dülger, Selçuk, *Kadın Seyyahların Izlenimlerinde Osmanlı ve Batı Dünyası*, İstanbul: Kitap ve Cafe Serüven Yayınlan, 2015.

Esen, Nüket, "Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu", *Journal of Turkish Studies - Türklük Bilgisi Araştırmaları, Agâh Sırrı Levend hatıra sayısı I*, cilt 24, Cambridge, Mass: 2000, s. 115-120.

—, *Hikâye Anlatan Adam: Ahmet Mithat*, İstanbul: İletişim Yayınlan, 2014.

—, *Modern Türk Edebiyatı Üzerine Okumalar*, İstanbul: İletişim, 2006.

—, *Türk Romanında Aile Kurumu*, Boğaziçi Ünversitesi Yayınevi, 1997.

—, "Yasaklara Rağmen Kadın Yazar Olmak: Ahmed Midhat - Fatma Aliye İlişkisi", *Toplumsal Tarih*, Nisan 2012, sayı 220, s. 32-38.

Findley, Carter Vaughn, "Fatma Aliye: First Ottoman Woman Novelist, Pioneer Feminist", *Histoire économique et sociale de l'Empire ottomane et de la Turquie (1326-1960)*, Actes du sixième congrès international tenu a Aix-en-Provence du 1er au 4 juillet 1992, Collection Turcica 8, edité par Daniel Penzac, 783-94, Paris: Peeters, 1995.

—, "An Ottoman Occidentalist in Europe: Ahmed Mithat Meets Madame Gülnar, 1889", *The American Historial Review*, vol. 103, no. 1 (Şubat 1988), s. 15-49.

Grivel-Trombert, Adeline, "L'imitatrice. Suicides de femmes entre déviance, provocation et revendication", *Interrogation*, no. 8, Formes, figures et représentations des faits de déviance féminins, Haziran 2009.

Sandra, M. Gilbert ve Susan, Gubar, *Tavan Arasındaki Deli Kadın*, çev. Nil Sakman, İstanbul: Aylak Adam, 2016.

Hodgson-Verdon, Diane Hilary, "Le moralisme feministe de George Sand Dans son oeuvre romanesque entre 1837 et 1849", McGill University, 1971.

Hughes, Edward J., *Writing Marginality in Modern French Literature from Loti to Genet*, Cambridge University Press, 2001.

Kerimi, Fatih, *İstanbul Mektupları*, İstanbul: Çağn Yayınlan, 2001.

Koloğlu, Orhan, *Loti'nin Kadınları, Osmanlı Hareminin Gizemli Dünyası*, İstanbul: Dünya Basımevi, 1999.

Mohanty, Chandra T., "Under Western Eyes' Revisited: Feminist Solidarity through Anticapitalist Struggles", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, cilt 28, no. 2, 2002.

Nader, Laura, "Orientalisme, occidentalisme et contrôle des femmes", *Nouvelles Questions Féministes*, cilt 25, no. 1, 2006, s. 12-24.

Quella-Villéger, Alain, *Haremden Kaçanlar*, İstanbul'da Bir Devlet Meselesi ve Feminizm (1906), çev. Aysel Bora, İstanbul: YKY Yayınları, 2014.

Sancar, Serpil, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Schick, Irvin Cemil, *Batının Cinsel Kıyısı*, çev. Savaş Kılıç, İstanbul: Tarih Vakfı, 2002.

Spivak, Gayatri, *Death of a Discipline*, Columbia University Press, 2005.

Szyliowicz, Irene L., *Pierre Loti and the Oriental Woman*, Palgrave Macmillan, 1988.

Taylor, Barbara, *Women, Gender and Enlightenment*, Palgrave Macmillan, 2005.

Timuroğlu, Senem, "Women's Nations from Ottoman to the New Republic in Fatma Aliye and Halide Edip Adıvar's Writing", *Women Telling Nations*, Rodopoi: 2014, s. 431-451.

Toprak, Zafer, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

Toros, Taha, "Kontes Nuriye", *Tarih ve Toplum*, sayı 86, Şubat 1991.

—, "Pierre Loti'nin Kahramanlarından Kontes Nuriye", *Tarih ve Toplum* 15, no: 86, 1991, s. 35-40.

—, *Milliyet* gazetesi, 7 Aralık 1986. http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/25445/001514072006.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1998.

Zihnioğlu, Yaprak, *Kadınsız İnkılap*, İstanbul: Metis, 2003.

II. Abdülhamid 28, 30, 32, 36, 37, 53, 71, 72, 81, 129, 130, 135-138, 141, 162, 184, 217

19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi 30, 32

A Turkish Woman's European Impressions 191, 206, 209, 212, 213, 223
Abdulhamid's Daughter 174
Adviye Rabia Hanım 26
Ahmed, Leila 81
Ahmed Rıza 128
Ahmed, Sara 83, 84
Ahmet Cevdet Paşa 26, 29, 30, 46, 48-51, 54, 61, 62, 64, 119
Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı 27, 31
Ahmet Mithat 26, 32-45, 48-50, 52, 55, 56, 59-62, 64, 66-68, 73, 74, 77, 86, 94, 96, 98, 101, 103, 109, 110, 121, 122, 131, 132, 193, 210, 211
Ahmet Rıza 71, 128, 129, 141, 163-166, 184, 185
Ali Sedat 26, 44-46, 50, 51, 60, 61, 120
Anmeghian, Pierre 71, 72, 85
Anthony, Susan B. 75
Aristoteles 45, 62, 193
Aşk-ı Vatan 25, 26
Austen, Jane 106
Ayda, Adile 181, 182

Baha Tevfik 127
Balzac, Honore de 39, 67, 68
Baron d'Holbach 98
Barthes, Roland 213, 215, 216
Battal Gazi 49
Belkıs Şevket 142
Ben-Ayad, Hayriye 16, 134-138
Berkes, Niyazi 29
von Berlepsch, Goswina 134
Binbir Gece Masalları 49
Bir Kadın Gezgin Tinayre'nin Günlüğü 133, 170, 174, 183
Bir Türk Kadının Avrupa İzlenimleri 162, 174, 191
Boole, George 46
Brontè, Charlotte 106
Büchner, Friedrich Karl Christian Ludwig 97

Calfa, Ambroise 51
Caro, Elme Marie 98

Celile Ekrem 168
Chapsal, Charles-Pierre 51
Chopin, Frédéric 67
Cixous, Hélène 101
Comte, Auguste 62, 65, 71
Congrès international du droit des femmes 75
Cooke, Susan Yale 74

Darago, Reşat Nuri 194, 203, 225, 226
Darwin, Charles 46, 52, 62
Descartes, René 62
Dictionnaire Calfa 51
Diderot, Denis 98, 109
Draper, J. W. 94
Dronsart, Marie 85-87
Dumas, Alexandre 67

Eliot, George 106
Ellison, Grace 89, 127, 174, 197, 204-209, 213, 215-217, 220, 223
Emine Semiye 25, 26, 29-31, 36, 57, 120, 129, 130, 142, 210
Enin 27, 52, 53, 83, 105, 112
Esen, Nûket 16, 25, 35, 52
Euler, Leonhard 95, 96, 98

Faik Bey 26, 37, 53-58, 64, 98, 120
Farrère, Claude 129, 131, 145, 184
Fatma Aliye 15, 19, 23-26, 28-66, 68-90, 93-96, 98-103, 105-107, 109-122, 125, 126, 129-131, 137, 138, 140, 141, 145, 167, 187, 192, 193
Fıtnat Hanım 34, 38-40
Flaubert, Gustave 107, 108
Fouillée, Alfred 96

Garnett, Lucy 86
Gaspar 60
Gazali 62
Genç Kalemler 166
Gilbert, Sandra M. 102
Grammaire 51
Gubar, Susan 102
Gûrpınar, Hûseyin Rahmi 179

Halide Edip 24, 25, 57, 59, 141, 142, 206, 207
Hanımlara Mahsus Gazete 27, 34, 62, 69, 73, 78, 82, 86, 94, 119, 129, 179
Hanska, Evelin 39
harem 15, 18, 19, 24, 49, 51, 53, 73, 74, 76, 81, 82, 96, 117, 123, 124, 128, 133, 135-140, 143, 144, 151, 152, 155-157, 159, 161, 164, 166, 170, 171, 173, 176-179, 184, 186, 200, 216, 220
Hariciye nazırı Nuri Bey 135
Hatice Zinnur 19, 123, 124, 153, 158, 191, 205, 209, 210, 212
Hayal ve Hakikat 26, 34, 56, 108-110
Hélys, Marc 19, 124, 126, 151-153, 160, 162, 169, 170, 173-183, 203, 205
Hugo, Victor 40, 67, 68

İbn Haldun 62
İbn Rûşt 62
İffet 179

Janet, Paul 98
Jevons, Stanley 46

Kadınlar Dünyası 127-129, 142, 144
Kan Kalesi 49
Kant, Immanuel 65, 153
Kapalı Bahçe 170, 175, 179
Kasım Emin 69, 73
Kavaidü't-Tahavvülat fi Harekâti'z-Zerrat 46
Kendine Ait Bir Oda 46, 100, 170
Kerimi, Fatih 65
Kırkanbar 52
Kont Allard de Chateauneuf 194
Kosova Zaferi ve Ankara Hezimeti 27

L'Action féminine 133
L'Aurore 132
Labedeff, Olga de 27
Lady Mary Montagu 86, 173
Lamarck, Jean-Baptiste 52
Le Figaro 132

Le Miroir des enfants 51
Le Secret des Désenchantées 162, 170, 175, 180, 181, 203
Leibniz, Gottfried Wilhelm 99
Les Désenchantées 124, 141, 151-153, 157, 158, 163, 166, 173, 175, 178, 181, 184, 186, 187, 191, 200, 202, 203, 207, 209, 217, 226, 228, 233
Les femmes et la société turque 71
Les femmes musulmanes 69
Les Musulmanes contemporaines 76, 85, 87
Les Sept pechés capitaux 57, 110
Levayih-i Hayat 34, 210
Loti, Pierre 16, 124, 141, 151-153, 156, 158-161, 163-166, 168, 169, 174, 175, 180-182, 184-187, 190, 191, 194-196, 200-203, 205, 207, 209, 229, 230, 233, 234
Loyson, Hyacinthe 132

MacFarlane, Charles 97
Madam Gülnar 38, 39, 73
Madame Bovary 107, 108, 110
Madame Sarah Monod 132
Magamez, Zeki 201, 202
Mahmud Esad Efendi 27
Makbule Leman 28, 34, 36, 38, 39
Maupassant, Guy de 167, 168
Mecheveret 71
Mechveret 128, 129
Mehmet Faik Bey 26
Meram 26, 60, 100
Mesnevi-i Şerife 62
Mevlan, Ulviye 126, 127, 142
Michaud, Joseph- François 86
Mithat Paşa 29, 30, 32
Miyar-ı Sedad 46
Mizanu'l-Ukul fi'l Mantık ve'l Usul 46
Moran, Berna 102
Muhadarat 26, 27, 49, 57, 60, 80, 102, 110, 111, 140
Muhayyelat-ı Aziz Efendi 49
Musset, Alfred 67
Mükerrem Belkıs 142

Nakiye Hanım 62, 63
Namdaran-ı Zenan-ı İslamiyan 27, 40, 74, 81, 125
Nâzım Hikmet 165
Nezihe Muhiddin 62, 63, 121, 126, 127, 141
Nigâr Hanım 36, 67, 129, 179
Nimet Cemil 143, 144
Nisvan-ı İslam 27, 73, 74, 76-78, 82-85, 125, 132
Notes d'une voyageuse en Turquie 133, 183
Notes d'une Voyageuse en Turquie 87, 170, 183
Nuriye 124, 126, 135-138, 140, 143, 151-153, 158, 160-162, 168, 173-175, 178, 180-182, 184, 191, 194-200, 202-204, 206-209, 212, 224-227, 231, 232, 234-238

Ohnet, George 26, 33, 52, 58, 95
Orlando 172, 173
Oruz, İffet Halim 141

Ömer Seyfettin 166-168

Palmer, Bertha Potter 65, 74, 75
Platon 62

Recaizade Mahmut Ekrem 168
Refet 27, 34, 35, 88, 102, 105-107, 112, 115
Rodin, Auguste 198, 209
Roukié, Nazime 27, 73

Saisset, Émile 98
Sami Paşazade Sezai 103, 134
Sand, George 15, 19, 66-68, 113-116
Séailles, Gabriel Jean Edmond 98
Selma Rıza 16, 128-133, 135, 137, 138, 141, 143, 145-149, 184, 187
Séon, Gustave 27
Sertel, Sabiha 127
Spinoza, Baruch 62
Sue, Eugène 57, 110

Şemseddin Sami 67
Şeref Hanım 16, 138-140, 168

Ta'ribu Nisai'l Muslimin 73
Taaddûd-i Zevcat'a Zeyl 27, 80
Tan, Turhan 24, 25
Tanpınar, Ahmet Hamdi 30, 32, 203
Taylor, Barbara 90-92
Tedkik-i Ecsam 27, 41, 97
Teracim-i Ahval-i Felasife 27, 41, 96
Tercüman-ı Hakikat 27, 32-35, 44, 60, 74, 96, 131
The International Council of Women 75
The Liberation of Women 68
Tinayre, Marcelle 19, 85, 87-89, 133, 169, 170, 174, 183-189
Topuz, Ayşe Faik 26
Topuz, Zübeyde İsmet 63
Topuz, Zübeyde İsmet Faik 26, 64
Topuz Muhtar, Hatice Faik 26
Topuz Selen, Nimet Faik 26
Toros, Taha 118-122, 129, 130, 145, 146, 148, 149, 190, 194, 196, 197, 199, 224-230, 232-238
transnasyonal 11, 21, 84, 93, 117, 205
Turhan Paşa 175
Türk Kadını 62

Udi 27, 34, 40, 49, 83, 89, 102, 112
ulusötesi 19, 21

Volonté 26, 33, 44, 52, 58, 60, 95, 102, 103

Wollstonecraft, Mary 91-93
Woolf, Virginia 46, 47, 100, 101, 104, 170-173
World's Congress of Women 75

Yahya Kemal 161
Yakup Kadri 144
Yesayan, Zabel 187, 188

Zafer Hanım 25, 26
Zeynep 139-141, 152, 154-156, 164, 174, 181, 191, 205-207, 209, 210, 212, 213, 215-223, 228, 229
Zinnur 125, 126, 135-141, 143, 151, 153, 160-162, 168, 173-175, 178, 180-182, 184, 191, 193-200, 202-208, 225-228, 231, 232, 234

"Biz Türkiye'de toplanıp İngiliz kadınlarından söz ettiğimiz zaman, bu dünyada isteyecekleri hiçbir şey kalmadığını düşünürdük. Ama yaşam savaşının onlar için ne anlama geldiğini, ya da bu ebedi mutluluk arayışının ne kadar korkunç bir şey olduğunu bilmiyorduk. İkisinden hangisi daha güç bir savaşım? Biz Türkiye'de yalnızca bu ikinci savaşımı biliyoruz ve tüm dünyada aynı yararsız çaba sürüp gidiyor."

"Zeynep"/Hatice Zinnur hanım – 1906

Geç Osmanlı döneminin kadın yazarları Avrupa'daki, Batı'daki kadınların durumunu nasıl görüyorlardı? İstanbul'a gezgin olarak gelen Fransız kadın yazarlar, başta harem olmak üzere, Osmanlı kadınlarının hayatını nasıl görüyorlardı? Bu gördüklerinden, genel olarak, kadınlık durumuna ve kadınların özgürlük taleplerine dair, ne gibi sonuçlar çıkartıyorlardı? "Ataerkil kıskaçlar," bu kadınların fikirlerini, eylemlerini ve onlar hakkında oluşturulan imgeleri nasıl etkiliyordu?

Senem Timuroğlu, geç Osmanlı döneminde oluşmuş bu heyecanlı, incelikli ilişki ve iletişim ağı içinde, Avrupa feminizmi ile "aydınlanmış dindar" kadın hakları söylemi arasındaki etkileşimin bir portresini çiziyor. Bu karşılaşma ve etkileşim içinde çıkılan "özgür kadın"ı arama yolculuğunu takip ediyor.

"Öncü" sıfatını hak eden kadınların fikirleriyle, kişilikleriyle ve hikâyeleriyle tanıştırıyor bizi kitap: Fatma Aliye, Selma Rıza, Hayriye Ben-Ayad, Şeref, Hatice Zinnur, Nuriye hanımlar ve George Sand, Marc Hélys, Marcelle Tinayre, Grace Ellison "madamlar"... Bu hayranlık uyandırıcı kadınlar arasındaki arkadaşlığın yer yer romana benzer hikâyesi...

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-2807-1
9 789750 528071
KDV'DEN MUAFTIR